زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی

دکتر محمدامین ریاحی

پاژنگ

شرکت انتشاراتی پاژنگ ـ کریمخان زند نبش ماهشهر پلاک ۲۲
تلفن ۸۲۱۶۲۶ ـ صندوق پستی ۳۸۸ ـ ۱۴۷۴۵

زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی
دکتر محمدامین ریاحی
چاپ اول
تیراژ ۲۲۰۰
تاریخ نشر، پائیز ۱۳۶۹
تهران ـ چاپ مروی
لیتوگرافی طراوت
حروفچینی ـ مؤسسهٔ حروفچینی کوهی

فهرست مطالب

پیشگفتار		**پنج - هشت**
مقدمه ـ از کهن‌ترین روزگاران		**۱-۷**
دروازه‌های روم گشوده می‌شود	۴-۷	
۱ـ وضع فرهنگی و اجتماعی روم		**۹-۲۱**
۲ـ فارسی، زبان رسمی آسیای صغیر		**۲۳-۳۶**
نخستین تألیفات فارسی در دیار روم	۳۲-۳۶	
۳ـ اوج گسترش زبان فارسی در دورهٔ سلجوقیان		**۳۷-۶۰**
۴ـ دیگر شاعران و نویسندگان آن عصر		**۶۱-۷۳**
۵ـ شعر و ادب فارسی در دورهٔ ایلخانان		**۷۵-۸۹**
۶ـ مولوی و ادبیات مولویه		**۹۱-۱۰۳**
۷ـ دیگر شاعران عصر ایلخانان		**۱۰۵-۱۱۳**
۸ـ متون منثور عصر ایلخانان		**۱۱۵-۱۳۱**
۹ـ از انقراض سلجوقیان تا فتح استانبول		**۱۳۳-۱۴۱**
۱۰ـ پس از فتح استانبول		**۱۴۳-۱۴۸**
شاهنامه‌خوانی و شاهنامه‌سرایی	۱۴۴-۱۴۸	
۱۱ـ شعر فارسی در عصر محمد فاتح		**۱۴۹-۱۶۱**
۱۲ـ بایزید دوم و فارسی در عصر او		**۱۶۳-۱۶۸**
۱۳ـ سلیم اول و معاصرانش		**۱۶۹-۱۷۸**
۱۴ـ پس از جنگ چالدران		**۱۷۹-۲۰۲**
سلیمان قانونی و معاصران او	۱۸۱-۱۹۶	
برخی دیگر از شاعران و نویسندگان	۱۹۷-۱۹۹	

معاصران سلیم سوم ۱۹۹–۲۰۰

اشعار فارسی شاعران ترکی گوی ۲۰۱–۲۰۲

۱۵- فارسی، زبان رسمی نامه نویسی ۲۰۳-۲۱۲

۱۶- فرهنگ نویسی و شرح و ترجمهٔ متون ۲۱۳-۲۱۹

دستنویسهای فارسی در دیار روم ۲۲۱–۲۲۳

۱۷- عمق تأثیر ادب فارسی در زبان و ادب ترکی ۲۲۵-۲۳۷

میراث یك ترك از قرن دهم ۲۲۹–۲۳۱

فارسی در متصرفات عثمانی ۲۳۱–۲۳۷

۱۸- زبان فارسی و تجدد ادبی در عثمانی ۲۳۹-۲۵۰

تدریس فارسی درمدارس ۲۴۲–۲۴۷

تأثیرفارسی درشعر دورهٔ تنظیمات ۲۴۷–۲۵۰

۱۹- تأثیر ادب عثمانی در ادبیات جدید فارسی ۲۵۱-۲۶۰

۲۰- فارسی و زبان ترکی امروز ترکیه ۲۶۳-۲۷۱

فهرستها ۲۷۳-۳۰۸

برگزیدهٔ منابع ۲۷۳–۲۷۷

فهرست نامهای کسان ۲۷۸–۲۹۱

فهرست نامهای کتابها ۲۹۲–۳۰۲

فهرست نامهای جایها ۳۰۳–۳۰۸

به نام خداوندجان‌وخرد
کزین برتراندیشه بر نگذرد

پیشگفتار

زبان و ادب فارسی، در طول قرنهای دراز اندیشه وفرهنگ کهن سیرایرانی را ازچهارسوی، درسرزمینهای همسایهٔ ماگسترانیده، وپیام انسانی مهرودوستی ملت ما را به‌گوش همگان رسانیده ورشتهٔ پیوند میان ما ودیگران را استواریها بخشیده است.

جاذبه وافسون شعرفارسی چنان نیرویی داشت که حتی درروزهایی هم که به هردلیل غبارآزوکین آیینهٔ دلها را تیره ساخته بود، ونا گزیرسربازان ما برای دفاع ازایران عزیز، ایران سرافرازجاودانه‌مان می‌جنگیدند، بازهم شاهکارهای فردوسی وسعدی وحافظ و دیگرسرایندگان‌مان پیام دلاویز همزیستی ودوستی‌ما را به‌گوش هماوردان ما می‌رسانیدند وبذرمهروآشتی را دردلهای آنها می‌افشاندند. در چنان ایامی هم ساکنان سرزمینهای دشمن فارغ ازکشاکشهای سیاسی ونظامی کام خود را با قند پارسی شیرین می کردند.

سخن فارسی، نیرومندترین مایهٔ پیوند معنوی ما با همسایگان ماست. اینکه درخارج ازمرزهای کنونی ایران، درکران تا به‌کران سرزمینهای همسایه، فارسی - سرایان بزرگی چون: رودکی درسمرقند، نظامی درگنجه، مولوی درقونیه، سنایی درغزنه، امیرخسرو وبیدل دردهلی، جامی درهرات آرمیده‌اند، وتربت پاك هریك

زیارتگاه صاحبدلان وصاحبنظران و توده‌های انبوه مردم است، پشتوانهٔ پیوند جاودانهٔ ما با ساکنان امروزی این سرزمینهاست.*

یادآوری آن روزگاران همدلی وهمزبانی وپیوستگی، درسهای آموزنده‌ای برای نسلهای امروزوفرداست. درعصرما که هرملت و کشوری ناچیزترین پیشینه‌های فرهنگی خود را بزرگ می کنند، وبرای کسب نام وآبرو واعتبارملی از آنها بهره می‌جویند، شناختن وشناساندن زبان فارسی وثروت بیکران آن وعزت واعتبار دیرین آن وظیفهٔ مسلمی است وغفلت ازاینهمه گناهی نابخشودنی است.

دریغا که اگرگاهی کاربه‌دست نافرهیختگانی افتاده بوده که ازاندیشه و فرهنگ ایرانی بی‌بهره بوده‌اند، به‌زبان وفرهنگ ملی بیمهری نشان داده‌اند. یك سببش هم این بوده که این مسائل با حرص وولع ثمره‌چینی شتاب زده سازگار نیست. کارهیاهو وتبلیغ ودمیدن درنای وکوبیدن دهل نیست. کارعشق وایمان است. بذری که افشانده می‌شود دیربه‌بارمی‌نشیند، برنامهٔ سنجیدهٔ دیریازپایدارمی‌خواهد که با عشق وحوصله وایمان اجرا شود.

سرگذشت پرفراز ونشیب زبان و فرهنگ ایرانی، در هر دیارجدا جدا باید بدقت مورد بررسی وشناخت قرارگیرد. حاصل کارازیك طرف رشته‌های دوستی و پیوند معنوی میان‌ما وهمسایگان ما را استواری بیشترخواهد بخشید. ازطرف دیگر چهرهٔ فرهنگ جهانگیردیرسال ایران، این پیرسرفراز قرون واعصاررا تابناکتر خواهد کرد. گوهرهای گمشده‌ای به‌بازارخواهدآمد که تحقیق درآنها وبهره‌جویی ازآنها زبان وفرهنگ ما را غنی‌ترخواهد کرد وبرجلوه وجمال آن خواهد افزود.

مثلاً کتاب حاضرمتون ارزندهٔ هفتصد ساله‌ای چون: قسطاط العداله، تاریخ ابن بی‌بی گرگانی نیشابوری، منشآت امیربدرالدین یحیی گرگانی، منشآت سعد ـ الدین مسعود، آثارحبیش تفلیسی وحسن بن عبدالمؤمن خویی ومتون چاپ نشده‌ای

---

* حادثهٔ خجسته‌ایست که می‌شنویم دراین روزها فرزندان ستم‌کشیدهٔ رودکی و بلعمی و ناصرخسرو ومولوی وسامانیان، با بهره‌جویی از تحولات جهانی به‌خویشتن خویش بازگشته‌اند، وبه‌تعبیرخود به «احیاء عجم» برخاسته‌اند، وگسستن بندهایی راکه به‌پای فکروزبان‌شان تنیده‌شده‌بودآغاز کرده‌اند، ودرسرزمین خود زبان وخط پدران خودرا رسمیت بخشیده‌اند، ونوروزرا رو زملی خود اعلام کرده‌اند. به‌آن آزاد مردان درود فراوان باد. دعای خیرما بدرقهٔ راه‌آنهاست.

ازمولویه و نوشته‌ها و سروده‌های فراموش شدهٔ دیگری را به خاطرها می‌آورد که به صورت نسخ نادرخطی در گوشهٔ کتابخانه‌ها انتظارمی‌کشند تا به‌همت پژوهندگان زندگی ازسر گیرند و جای شایستهٔ خود را درمجموعهٔ ادب فارسی بازیابند. حق این است که محققان علاقه‌مند به‌نشرمتون به‌جای تصحیح و چاپ کتابهای کم‌ارزش‌تر متأخرازدوره‌های انحطاط، به‌فکرنشراینها باشند که هریك ازنظرزبان فارسی و اشتمال برنکات اجتماعی و تاریخی اهمیت خاصی دارد.

این کتاب یادگارسالهای ۱۳۴۲ تا ۱۳۴۷ است که مسئولیت امورفرهنگی ایران را درترکیه داشتم. بعدازبازگشت به‌ایران به‌دعوت وزارت آموزش وپرورش یادداشتهای خود را طی چند سخنرانی دراجتماع تابستانی دبیران زبان وادبیات فارسی درارومیه بیان کردم واندکی بعد خلاصهٔ آن مطالب دربرنامهٔ مرزهای دانش رادیو ایران گفته شد و همان خلاصه چند بار به‌نام «نفوذ زبان و ادبیات فارسی در قلمرو عثمانی» به‌چاپ رسید.[۱] و اینك مجموعهٔ یادداشتها به صورت کتاب حاضر در دسترس خوانندگان قرارمی‌گیرد.

چون هدف نویسنده آشنا کردن همهٔ خوانندگان با سیرزبان وفرهنگ ایرانی دریك سرزمین همسایه بوده واین ازنخستین قدمهایی است که دراین راه برداشته می‌شود، بنای کاربررعایت جانب ایجازوپرهیزازاطناب بوده است. امّا تردیدی نباید داشت که درزمینهٔ هریك ازمباحث کتاب: دربارهٔ هرقرن وهرشاعر یا نویسنده ودربارهٔ هرکتاب تحقیقات دقیق مشروح باید انجام پذیرد. این کاری است که پژوهندگان دوکشوربا تحقیق درمجموعه‌های نسخ خطی کتابخانه‌ها بتدریج به انجام خواهند رسانید.

در اینجا از دوست عزیز، شاعر دانشمند آقای سعید نیازکرمانی که‌موجبات نشر کتاب را فراهم کردند، و نیز از دوست گرامی آقای مهرانفر مدیر مؤسسهٔ حروفچینی کوهی که با دقت خاص کار حروفچینی و صفحه‌آرایی کتاب را به‌انجام رسانیدند، امتنانها دارم و آرزومندم که سالیان دراز منشاء خدمات ارزندهٔ فرهنگی باشند.

۱ــ سخنرانی دربرنامهٔ مرزهای دانش دررادیو ۲۰ فروردین ۱۳۴۹، مجلهٔ یغما سال ۲۳ ص ۷۸ ــ ۸۹، هنرومردم ش ۹۲ خرداد ۱۳۴۹، مجلهٔ دانشکده ادبیات تهران دوره ۱۸، فروردین ۱۳۵۰ ص ۷۹ــ۱۰۳، جداگانه ازانتشارات امیرکبیرمرداد ۱۳۵۰.

امیدوارم نشر این کتاب قدم کوچکی درراه حق‌شناسی نسبت به سرایندگان و نویسندگانی باشد که با پدیدآوردن آثاری به‌فارسی، دور از ایران به‌زبان والا و فرهنگ گرانمایهٔ ایران خدمت کرده‌اند ونام ویادآنها برای هرایرانی همیشه گرامی خواهد بود.

۲۰ تیرماه ۱۳۶۹
محمد امین ریاحی

از کهن‌ترین روزگاران

فرهنگ ایرانی در آسیای صغیر ریشه‌های کهنی از دو سه هزار سال پیش دارد. این سرزمین زیبا و زرخیز بیش از دو قرن جزء استانهای دولت هخامنشی بود که در تاریخ آن سرزمین به‌نام مشخص «دورهٔ پارسها» شناخته می‌شود. از دورهٔ پارسها سنگ نگاشته‌هایی در نواحی مختلف از جمله در محلی به‌نام گورمه Göreme شناخته شده، و نیز گورستانی در کنار شهر طرسوس در سواحل جنوبی ترکیه موجود است. همچنین در کاوشهای باستان‌شناسان در سارد (والی نشین هخامنشیان) در نزدیکیهای ازمیر آثاری به‌دست آمده است.

با فتوحات هخامنشیان، آیین مهر در آسیای صغیر و یونان راه یافت و از آنجا به‌روم رسید. بعدها مهرپرستی به‌صورت دین رسمی در آمد و سیصد سال، تا روزی که مسیحیت رسمیت یافت آیین رسمی رومیان بود. هنگام رواج مسیحیت هم بسیاری از آداب و رسوم مهرپرستی وارد مسیحیت شد. وقتی هم که دین مسیح آیین مهر را از میدان بدر کرد آیین مانی از راه رسید و درمناطق جنوب اروپا نفوذ کرد و آثاری از آن قرنها درمعتقدات فرق مختلف مسیحی از قبیل کاتارها و بوگومیل‌ها به‌حیات خود ادامه داد.

اگر هم آثار فرهنگی دورهٔ سیصد سالهٔ تسلط هخامنشیها، به‌طول زمان در زبان و زندگی مردم راه زوال پیموده باشد، اما به‌علت همسایگی و وجود روابط بازرگانی و احتمالاً مهاجرتها و جهانگردیها مسلماً بعدها زبان و فرهنگ ایرانی لااقل در شهرهای همجوار نفوذ کرده بود. مثلا سی سال پیش از نفوذ سلجوقیان

به‌آسیای صغیر که ناصرخسرو به‌شهر اخلاط می‌رسد، در سفرنامهٔ خود می‌نویسد: «در شهر اخلاط به‌سه زبان سخن می‌گویند: تازی و پارسی و ارمنی»[۱] (مراد از فارسی شاید زبان فهلوی آن روز آذربایجان باشد).

محققان برخی اندیشه‌ها و سنن کهن ایرانی و آیینهای کهن مهرپرستی و زردشتی و خرّم دینی را در آداب و رسوم علویان (= قزلباشها)ی قلمرو عثمانی یافته‌اند که روکشی از تشیع دارد.

پروفسور عبدالباقی گلپنارلی مولوی شناس ترک بسیاری از آداب مولویه را چون: تقدس اجاق و مطبخ خانقاه و خاموشی در اثنای صرف طعام ادامهٔ سنن زردشتیان می‌داند، گلبانگ سفره را که میان مولویه معمول بود همان زمزمهٔ مزدا ـ پرستان، و خرقهٔ صوفیان را سدره و کُستی زردشتیان می‌شمارد.

همو تأثیرات دین زردشتی را در میان اهل فتوت و بکتاشیان آسیای صغیر نشان داده، از آن جمله «شـدّ» بستن جوانمردان را عیناً یادگار «کُستی» بستن زردشتیان دانسته است[۲]. همچنین‌شعارسه‌گانهٔ علویان را که باید هرکس دست خود وزبان خود و کمرخود را از کارناروا نگه دارد[۳] یادگاری ازشعار زردشتیان «اندیشهٔ نیک، گفتار نیک، کردار نیک» زردشتیان می‌شمارد.

بررسی بود و نبود این آداب و رسوم در میان سایر گروههای جوانمردان، پیشینهٔ این سنتها را روشن‌تر خواهد کرد. مثلاً اگر رسم شدّ بستن نزد گروههای قدیم‌تر جوانمردان در ایران یافته شود معلوم خواهد شد که این تشریفات با اصول جوانمردی از ایران بدان دیار رفته است، واگراینهمه منحصر به‌جوانمردان آسیای صغیر باشد می‌توان حدس زد که یادگار گروههایی مثل خـرّم دینان است که پس از قلع و قمع در ایران به‌دیار روم پناه برده‌اند و آداب و رسوم آنها در آن سرزمین باقی مانده و به‌طریقت جوانمردان آن سامان راه یافته است.

بقایای آیینهای کهن را مؤلفان قرن هفتم نیز در میان برخی جماعات نشان

۱ـ سفرنامهٔ ناصرخسرو، چاپ دبیرسیاقی، تهران ۱۳۳۵، ص ۷.

2- A. Gölpınarli, İ. Ü. Iktisat Fakültesi Mecmuasi. 11. C. No. 1-4,1949-1950 s. 1- 354

3- elini, dilini, belini.

داده‌اند. در کتاب قسطاط العداله (تألیف شده در ۶۸۳) آمده: « در روزگار ما جماعتی پیدا گشته‌اند و اسم جوالقی بر خود نهاده‌اند. همه آیین خرمیه و بواطنه است و روش ایشان، بر اباحت می‌روند و کلمات کفر می‌گویند، و الفاظ زندقه آشکار کرده »[1].

ناگفته پیداست که از سر زمین پرحادثهٔ بلا خیز ما، در طول تاریخ بارها گروههایی از مردم، ازهجوم بیگانه یا بیدادگریهای خودی به‌سرزمینهای دیگر پناه برده‌اند. در حملهٔ اعراب عدّه‌ای از ایرانیان به هند رفتند، قطعاً پیش از آن هم در دورهٔ ساسانیان گروههایی ازسختگیریهای مؤبدان زردشتی دربارهٔ مانویان‌ومزدکیان، و بعد از آن درحملهٔ تازیان، و بعدها درکشتار خرم دینان و فرقه‌های دیگر به‌دست عباسیان، به‌آسیای صغیر پناه برده‌اند، ونفوذ اندیشه های مانوی در غرب هم از این راه دانسته شده است.

مخصوصاً که اینجا راه نزدیك‌تر بوده، واین را هم می‌دانیم که درآن روزگار شرق آسیای صغیر، نواحی مجاور ایران، با همهٔ سرسبزی و زرخیزی سکنهٔ زیاد نداشته و برای استقرار مهاجران ایرانی بسیار مناسب بوده است. از اینها گذشته علی‌رغم رشته‌کوههای سر برفلك افراشته، مرزبندی مشخصی که مانع رفت و آمد آزاد باشد در میان نبود، و این نواحی از همان روزگار ساسانیان و جنگهای ایران و روم خارج از دیار روم شمرده می‌شد و ساکنان آن ارمنیها و کردها و احتمالاً گروههایی از سایر ایرانیان بودند. اینکه گفتیم ناصرخسرو سی سال پیش از حملهٔ سلجوقیان، در اخلاط درغرب دریاچهٔ وان مردمی را می‌بیند که به‌زبان ایرانی‌سخن می‌گفته‌اند نشانه‌ای از آن مهاجرتها می‌تواند باشد.

قرائن دیگری در دست است که در یکی دو قرن بعد هم اخلاط یکی از پایگاههای فرهنگ ایرانی بود: از شاعری به‌نام تاج اخلاطی شعر فارسی مانده که بعداً ذکر خواهیم کرد. همچنین کاتبانی از این شهر نسخه های کتب فارسی کتابت کرده‌اند. از آن‌جمله فضل‌الله بن ابراهیم بن محمود خلاطی در ۶۳۲ مفتاح المعاملات

۱ــ قسطاط العداله، نقل شده در Fuad Köprülü Armağani چاپ استانبول ۱۹۵۳، ص ۵۵۳.

محمد بن ایوب طبری را نوشته است. حتی در نواحی غربی‌تر از اخلاط، ارزنجان را می‌بینیم که بعدها در قرن ششم تحت فرمانروایی فخرالدین بهرامشاه از کانونهای فرهنگی ایران بود و بیشتر وزیران و دیوانیان سلجوقیان روم از آن شهر برخاسته‌اند.

دربارهٔ مهاجرت ایرانیان به‌این نواحی پیش‌از حملهٔ اعراب، ازمنابع موجود آگاهیهای قطعی به‌دست نمی‌آید. اما اگر قرائنی که گفتیم برای تأیید موضوع کافی باشد، اینهمه را نخستین موج مهاجرت ایرانیان به‌آسیای صغیر باید دانست.

دروازه‌های روم گشوده می‌شود

آغاز نفوذ واقعی فرهنگ ایرانی در دیار روم از سال ۴۶۳ شمرده شده است که الب‌ارسلان در جنگ منازگرد (یا ملازگرد)، رومانوس دیوجانس قیصر روم شرقی را شکست داد. اما واقعیت این است که آن حادثه بی‌مقدّمه نبود. پیش از آن نیز، همانطور که تازیان از راه جنوب به‌آسیای صغیر می‌تاختند، ازجانب ایران هم تاخت و تاز هایی به‌آن دیار صورت می‌گرفت. از آن جمله، منابع محلی از دلیر مردی به‌نام «سالارخراسان» خبر می‌دهند که ده سال پیش از جنگ منازگرد در نواحی شرقی آسیای صغیر به‌تاخت و تاز مشغول بوده، و سرانجام در ۴۵۸ به‌نیرنگ امیر نظام‌الدین ازمروانیان حاکم بردیاربکر دستگیر و کشته شده و پیکرهای او و همراهانش را در چاهی انداخته‌اند که آن چاه یك قرن بعد هم در آن شهر به‌نام «چاه سالارخراسان» معروف بوده است[1].

در بارهٔ لشکرکشی الب‌ارسلان توجه به‌این نکته از نظر تاریخ ایران اهمیت دارد که سپاه او سپاه ایران بوده است. زیرا سلجوقیان پیش از حمله به‌روم تحت تأثیر فرهنگ درخشان ایران، ایرانی‌شده بودند. و پیروزی آنها پیروزی عنصر ایرانی به‌شمار می‌رفت. نباید فراموش کرد که در آن روزگاران ارتشهای منظم امروزی وجود نداشت و بیشتر سپاهیان به‌انگیزهٔ به‌دست آوردن غنیمت به‌جنگ می‌رفتند. در جنگ با کافران هم (که رومیان غیرمسلمان این‌حکم را داشتند) جز پنج یك غنایم

1- O. Turan. Selçuklular tarihi ve Türk - Islam medeniyeti
(به‌نقل از تاریخ میافارقین تألیف ابن الازرق، چاپ قاهره، ص ۱۸۳).

که به خزانهٔ پادشاه می‌رسید بقیه مال افراد بود. دراین‌میان کسانی‌هم بودند که برای کسب ثواب اخروی در « غزا » شرکت می‌کردند. به‌این دلایل باید پذیرفت که عدهٔ کثیری از ایرانیان در فتح روم شرکت داشتند.

یک قرینهٔ دیگر براینکه اکثریت سپاهیان الب‌ارسلان و اطرافیان او از ایرانیان بودند این است که لامعی جرجانی پیش از حمله به‌روم قصیده‌ای در مدح الب‌ارسلان سروده است با این مطلع:

ملك را شاهنشه و سلطان چنین باید چنین
گه نهیب او به‌مصر و گه سپاه او به‌چین[1]

این قصیده به‌اعلامیه‌هایی می‌ماند که درجنگهای امروز پیشاپیش جنگ میان سپاهیان پخش می‌شود[2]. شاعر پس از ذکر پیروزیهای پیشین‌سلطان به اینجا می‌رسد که می‌گوید:

قیصر کافر که گوید روم را هستم ملک
در مکان‌و مرتبت هستم گه و بیگه مکین
گرخبر یابد که سلطان ازمرند آمد به‌خوی
زهر گردد در دهانش، ازبیم‌سلطان انگبین

یك دلیل مهم براینکه پیروزی الب‌ارسلان و شکست رومیان را در جنگ ملازگرد پیروزی ایران می‌شماریم این است که بعد از این حادثه راه نفوذ زبان و فرهنگ ایرانی در آسیای صغیر گشوده شد و به‌تدریج با استقرار سلجوقیان به‌همان

۱ـ دیوان لامعی، چاپ ۱۳۱۹ نفیسی، ص ۱۳۱-۱۳۸.

۲ـ لامعی در قصیدهٔ خود در پیش بینی پیروزی سپاه الب‌ارسلان می گوید:

لعبتانی لشکر تو آورند از روم اسیر — زلفشان همچون بنفشه رویشان‌چون‌یاسمین
جامهٔ رومی فروشد ده به‌دانگی هر ینال — بردهٔ گرجی فروشد صد به‌نانی هر تگین
تا که آید عید و آید گاه نوروز و بود — غرهٔ شوال این، آن اورمزد فرودین

مرحوم نفیسی در حاشیهٔ صفحهٔ ۱۳۷ گوید: « این قصیده را لامعی در ۴۳۹ گفته‌که غرهٔ شوال با نخستین روز فروردین برابر بوده است ». نکته اینجاست‌که الب‌ارسلان در ۴۵۵ برتخت نشسته ودراین‌قصیده نیزهمهٔ فتوحات دورهٔ او ذکرشده است. بنابراین‌محاسبهٔ آن‌مرحوم درست نیست واحتمالاً خطا ازاینجا ناشی شده‌که اصلاح تقویم دردورهٔ ملکشاه را در نظر نگرفته، یا اینکه این بیت در این قصیده الحاقی است.

نسبت که زمان می گذشت، و به‌میزانی که سلجوقیان در درون آن دیار و رو به‌غرب پیش می‌رفتند این نفوذ گسترده‌تر و ژرف‌تر و استوارتر می‌شد.

با فروریختن دیوار روم مسیحی، سیل مهاجران ایرانی نیز همراه سپاه سلجوقی به‌آسیای صغیر سرازیر شد. گروه گروه ایرانیان از سپاهی و دیوانی و بازرگان راه دیار روم را در پیش گرفتند. این دومین مهاجرت وسیع ایرانیان از سر زمین خود بود. رفتند و فرهنگ ایرانی را بـا خود به‌ارمغان بردند. در همان زمان قبایلی از ترکمنها هم به‌روم کوچ کردند، با این‌تفاوت که ترکمنها به‌سائقهٔ سرشت کوچ‌نشینی خود با رمه‌های‌خود در دشتها وجلگه‌ها گسترده شدند در حالی که ایرانیان درشهرها سکونت گزیدند و چنین بود که فرهنگ ایرانی در شهرها جای گرفت.

فرمانروآیان جدید روم به‌مدت بیش‌از دو قرن تابع و باجگزار ایران بودند. تا روزی که سلجوقیان بزرگ در ایران فرمانروایی داشتند بستگی دولت سلجوقی روم با آنها برجای بود. بعد از برافتادن‌آنها سلجوقیان روم احساس استقلال کردند ورویِ‌خوشی به‌خوارزمشاهان نشان ندادند حتی‌علاءالدین کیقباد اول با جلال‌الدین خوارزمشاه جنگید و اورا شکست داد. اندکی بعد با حملهٔ مغولها به‌دیار روم ناچار تابع و خراجگزار ایلخانان ایران شدند.

دراین باره پروفسور عثمان‌توران محقق فقید ترک در مقدمهٔ مسامرةالاخبار، آنجاکه دید ونگرش مؤلف‌آن کتاب را باز می گوید استنباطی دارد که ترجمهٔ عین گفتهٔ او را دراینجا می‌آوریم:

« او چون همیشه حوادث را از نظر مرکـزیت سلجوقیان و ایلخانان ایران می‌بیند، اساس شورشها و اتفاقاتی را که در آسیای صغیر اتفاق افتاده، مطابق دیـد نویسندگان ایرانی نقل و توجیه می کند. از اینجاست که میان منابع ایرانی و مسامرةالاخبار با منابع دولت رقیب ممالیك مصر اختلاف‌نظرمشاهده می‌شود. او که وابسته به‌مرکزیّت ایران است و تحت تأثیر مشروعیتی که برای مرکزیت ایران قائل است، ناچار دربارهٔ حوادث ازآن نظر و به‌نسبتی که با ایران ارتباط داشته باشد اظهار علاقه می کند.

به‌این سبب او در کنار سقوط دولت سلجوقی، دربارهٔ جنبشهای ترکان آسیای صغیر و تأسیس حکومتهای ترك محلی و فتوحات آنان فقط به میزانی که با ایران ارتباط داشته باشد چیزی می‌نویسد.

و به‌همین مناسبت، جای تعجب نیست که در کتاب خود نه تنها از حکومت خاندان عثمانی که تازه ظهور کرده بود خبری نمی‌دهد، حتی ازحکومتهای محلی اطراف که قدرتمندتر بودند و دربارهٔهجومهای سپاهیان ترك آنها به‌قلمرو بیزانس هیچ اثری و خبری در کتاب او نیست»[1].

1- C. Turan, Müsâmeret - ul - Ahbâr, Mukaddime s. 47.

۱

وضع فرهنگی و اجتماعی روم

برای شناخت دقیق وضع فرهنگی و اجتماعی روم، از اوایل قرن ششم تا اواسط قرن هشتم، یعنی از استقرار سلجوقیان تا به‌قدرت رسیدن عثمانیها، بررسی کلیهٔ متون نظم و نثرپدید آمده در آن دیار و آثار باز ماندهٔ تاریخی و اسناد و وقفنامه های آن دوره ضرورت دارد.

اهمّ این منابع که به‌زبان فارسی بوده و در ایران نیز در دسترس محققان قراردارد هفت‌کتاب زیراست: تاریخ ابن بی‌بی، مسامرةالأخبار آقسرایی، مناقب ـ العارفین افلاکی، مناشیر دیوانی، روضة الکتاب، مجموعهٔ منشآت کتابخانهٔ حسین نخجوانی، وتا حدودی بزم و رزم اردشیر استرآبادی.

آنچه ازتحقیق در مجموع این منابع برمی‌آید آسیای صغیر در آن روزگار یك محیط چند فرهنگی بود. وقتی سلجوقیان پای در دیار روم نهادند، در نواحی شرقی این سرزمین‌کردان وارمنیان و درمرکز و غرب آن رومیان می‌زیستند. سیل مهاجرت‌ایرانیان به شهرها وترکمنان به‌دشتها وجلگه‌ها گونه‌گونی ملیتها وفرهنگها را افزون‌ترکرد، امازبان وفرهنگ طبقهٔ ممتاز زبان وفرهنگ ایرانی شد. ابن‌بی‌بی درحوادث سالهای آخر قرن ششم گوید: « درپنج زبان که در بلاد روم بیشتر خلق بدان مکالمت نمایند [غیاث الدین کیخسرو] استحضاری تمام حاصل کرده... چنانکه اگر وقتی به زبانی از زبانها در تکلم آمدی گمان اجانب چنان بودی که به اصل

و نژاد از اصحاب آن زبان و ارباب آن لسان واقوام آن کلام است . . . »[۱] دیگر پادشاهان سلجوقی معمولاً به فارسی سخن می‌گفتند[۲].

با اینهمه ، چندگونگی فرهنگی حتی در آثار ایرانیانی که به‌روم رفته و در آنجا ساکن شده بودند دیده می‌شود. دراشعار مولوی به کلمات و عبارات رومی وترکی برمی‌خوریم. وقتی نجم رازی در ۶۲۱ در ارزنجان مرموزات اسدی را به نام داوودملك ارزنجان می‌نویسد، بااینکه خودملك مسلمان بوده، اماچوناکثریت ساکنان ارزنجان (یا احتمالاً پیرامونیان داوود) از ارمنیان مسیحی بودند ، در آن کتاب توجه به انجیل و زبور وتورات مشهود است[۳].

وقتی به‌اسمهای جاها می‌نگریم، درکنار نامهای باستانی بازمانده اززبانهای اقوام قدیمی چون هیتی‌ها وفریگیائیها ویونانیها چون: استانبول، اناطولی، پرگام؛ نامهای فارسی چون نیك‌ده ، آب بند، آب گرم، بند ماهی، چشمه دیده می‌شد که بسیاری ازآنها درقرن اخیر به نامهای ترکی تغییر داده شده است. بگذریم ازاینکه شهرهایی در نواحی شرقی از قدیم اسم فارسی ایرانی داشته‌اند و دارند . چون : ارزنگان ، ملاز گرد . همچنین نامهای محلهای تازه بنیاد ، ترکیباتی با پسوند های فارسی بود نظیر: آباد (قبادآباد) کوی (قاضی کوی)، سرای (آق‌سرای)، ستان، گرد . . .

بیشتر وزیران ورجال دیوانی ایرانی‌بودند. وقتی تاریخ ابن‌بی‌بی یا مسامرة‌الاخبار یا مناقب‌العارفین رامی‌خوانیم می‌بینیم بزرگان جامعه ومردانی که در کنار پادشاهان رشتهٔ امور را به‌دست دارند از :پروانه، وزیر، حاجب ، منشی ، مستوفی ، عارض، قاضی، مفتی، واعظ، مدرس هریکی منسوب به‌یکی ازشهرهای ایران‌است: اصفهانی، تبریزی، خراسانی، طوسی، جوینی، رازی، قزوینی ، دیلمی ، زنجانی ، شیرازی ، همدانی ، ساوه‌ای ، ساروی ، مراغه‌ای ، سجاسی ، اردبیلی ، گنجه‌ای ، نخجوانی، خویی، مرندی...

---

۱ ــ ابن‌بی‌بی، الاوامرالعلائیة، چاپ عکسی ۱۹۵۶ آنکارا، ص ۷۷.

۲ ــ همانجا: ص ۷۹.

۳ ــ برگزیدهٔ مرصادالعباد. چاپ توس ۱۳۶۱، ص۲۶ مقدمه.

عده‌ای هم نسبت به‌چند شهر معدود ازشرق ومرکز آسیای صغیر (واقع در مسیر راه ایران و منزلگاههای مهاجران ایرانی) دارند. چون: ارزنجان، آق‌سرای، قونیه، قیصریه، ملطیه، اماسیه، اخلاط .

تحقیق در این باره مشکل است که بفهمیم کدام یك از رجال منسوب به‌این شهرها، کسانی مثل احمدارزنجانی شاعرپارسی گوی ومهذب قیصریه‌ای (که شعرش را خواهیم آورد)، از خانواده‌های ایرانی مهاجر هستند، و کدام یك از بومیانی هستند که زبان فارسی آموخته وفرهنگ ایرانی گرفته‌اند. فقط دربارهٔ کسان معدودی اشاراتی هست. مثلاً ابن بی‌بی می‌نویسد که:

«...امیرشمس‌الدین‌خاص‌اغز، اگرچه غلام‌رومی‌نژاد بود ولکن به‌فضل وافر وعبارت محبوب و خط خوب وبلاغت کامل و صنعت دبیری نظیر خود نداشت... لطف طبع برذات کریمش مستولی وجزالت الفاظ وعذوبت بیان خاطر وقاد او را منقاد. رساله‌ای درمناظرهٔ چنگ وشراب انشاءکرده‌است»[۱].

نام معماران هنرمندایرانی هم برپیشانی بسیاری ازآثار کهن به یادگاراست. ازآن جمله نخستین معمارتربت مولوی بدرالدین تبریزی بود[۲]. قلعهٔ کهنهٔ دیوریقی (بین ارزنجان وسیواس وملطیه) را بامسجد آن یك معمار ایرانی، حسن بن پیروز مراغه‌ای در سال ۵۷۶ در دورهٔ سیف‌الدین ابوالمظفر شاهنشاه ساخته است. مسجد بزرگ آن شهر را هم درسال ۶۲۶ خرمشاه بن مجید اخلاطی و احمد بن ابراهیم ساخته‌اند .

خلاقیت هنرمندان ایرانی درآن دیارتااوایل عصرعثمانی که بورسا پایتخت بود ادامه داشت. درزیباترین و آراسته‌ترین مسجد آن شهربه نام مسجد سبز(یشیل‌جامع) برروی کاشیهامی‌خوانیم: «عمل استادان تبریزی». دربالای محراب مسجدی

۱ــ ابن بی‌بی، ص ۵۵۳.

۲ــ افلاکی، مناقب‌العارفین ، چاپ تحسین‌یازیجی ۱۹۵۹ آنکارا ص۱۲۱ــ۱۲۲، ۱۹۳ــ ۱۹۴، ۳۸۷، ۳۸۹.

دیگر (شاید جامع مراد) خواندم: «عمل استاد محمد اصفهانی». زنده یادعبدالباقی گلپنارلی نظر مرا به یك بیت سعدی جلب کرد که درهمانجا برروی کاشی به خط نا پخته‌ای نوشته شده بود:

پنداشت ستمگر که ستم با ما کرد برگردن او بماند واز ما بگذشت !

او به من گفت این معمار مغضوب پادشاه عثمانی بود و می‌دانست که بعد از پایان کار کشته خواهد شد، یاد مظلومیت خود را با این بیت برجای نهاده‌است.

تنوع ملیتها وفرهنگها در دیار روم سبب شده بودکه تعصبها و خشك مغزیها کاستی گیرد ویك همزیستی انسانی، وتسامح وتفاهم میان پیروان کیشهای گونه گون پدید آید. درآنجا یك فضای آزاد اندیشی آرمانی می‌بینیم که درآن گروههایی از نژادهای مختلف: ایرانی و رومی و ترك ، ومسلمانان و مسیحیان در کنار هم می‌زیستند و هرکس خدای خود را می‌پرستید . در میان مسلمانان هم انواع فرقه‌ها از صوفیان، ملامتیان، باطنیان، جولقیان، قلندران ، جوانمردان و گروههای دیگری که درایران امکان زیست نداشتند، به‌آزادی وآسایش زندگی می کردند.

از گروههای مهم معروفی که افکار وآداب ورسوم آنها ازایران به‌آنجا رفته بوده، و متشکل از تودهٔ مردم و افراد طبقات پایین اجتماع بودند ، از جوانمردان وقلندران بایدنام ببریم. افرادهریك ازاین‌دو گروه به‌کثرت در دیار روم می‌زیستند، وشناخت آنها دربررسی تاریخ اجتماعی آن دیار اهمیت بسیار دارد.

رسم و راه جوانمردان که فتیان یا اهل فتوت یا عیاران ، و در آسیای صغیر «اخی‌ها» نامیده شده‌اند، گویا ریشه‌های ایرانی کهن دارد[1]. کلمهٔ عیار راهم ازریشهٔ زبان پهلوی شمرده‌اند. جوانمردان، جوانان دلاور بیباکی بودندکه دلیری وفضائل اخلاقی رابه هم آمیخته بودند. یعقوب لیث صفار و بعدها سربداران از آن گروه بودند. در داستانهای کهن هم (مثلاً در داستان سمك عیار) دلاوریها و هنرنماییها و خلق و خوی عیاران رامی‌بینیم. درقرون اخیر بازماندهٔ روحیات آنها درپهلوانان و ورزشکاران زورخانه‌ها دیده می‌شد.

۱ــ گلپنارلی در رسالـهٔ پیش گفته ص ۷۴ ، اصول جوانمردی را یادگار دورهٔ ساسانیان می‌داند.

بعدها اصول جوانمردی با تصوف هم درآمیخت و در کتابهای صوفیان فصولی دربارهٔ اصول فتوت وحکایات مربوط بدان هست. خلاصهٔ صفات فتوت-برترشمردن دیگران ازخویش ورستن از اندیشهٔ سود خویش و بردباری در برابر زیان خویش، ونادیده گرفتن گناه دیگران است.

سرانجام تعلیمات اخلاقی فتوت در میان پیشه وران هم راه یافت. در فتوت نامه‌ها وظایف اخلاقی هرصنف ازبازاریان بیان شده، حتی فتوت نامه‌هایی مخصوص هرصنف نوشته شده است.

فتوت از قرن هفتم در آسیای صغیر رواج یافت. شاید کار کیکاوس اول [۶۰۷-۶۱۶] ازپادشاهان بزرگ سلجوقی روم که به تقلید ناصرخلیفهٔ عباسی لباس فتوت پوشید، در رواج روش آن گروه درآن سامان اثرداشته است.

در دیار روم، جوانمردان را «فتیان» می‌نامیدند که دورپیری به‌نام « اخی » در «زاویه»‌ای با هم می‌زیستند وهرشب مجالس آیین و سماع برپا می‌داشتند و از هیچ مهمان نوازی با مسافران وغریبان دریغ نمی‌ورزیدند.

ابن بطوطه که دراواسط قرن هشتم درشهرهای روم سفرکرده و گزارش خود را نوشته می‌گوید: «اخیة الفتیان یا برادران جوانمرد در هرشهر وآبادی و قریه از بلاد روم وجود دارد»[۱]. او به‌هر شهری که وارد شده، جوانمردان آن شهر او را به‌خانقاه‌خودبرده‌اند[۲]. حتی درلاذق وسیواس میان گروههای جوانمردان برسرپذیرائی از اونزاع درگرفته وسرانجام به‌حکم قرعه بنوبت درخانقاههای خود ازاوپذیرایی کرده‌اند.

در دیار روم فتوت نامه‌های متعددی، ابتدا به‌فارسی و بعدها به‌ترکی، به‌نظم ونثر تألیف شده که گلپنارلی فهرستی از آنها را دررسالهٔ خود آورده ونسخ تعدادی از آنها را به‌صورت عکسی چاپ کرده است. رسالهٔ گلپنارلی که به‌عنوان مقدمه برمتن و ترجمهٔ فتوت نامه‌ها نگارش یافته اهمیت آن را دارد که به‌فارسی ترجمه شود.

۱ ـ سفرنامهٔ ابن بطوطه، ترجمهٔ دکترمحمدعلی موحد، چاپ تهران ۱۳۳۷، بنگاه ترجمه ونشر کتاب، ص۲۸۱.

۲ـ همانجا: ۲۸۱-۳۱۹.

گروه مهم دیگری که پیش ازجوانمردان در روم نفوذ کرده بوده‌اند قلندران هستند که در روم جولقی (= جوال پوش، پلاس پوش) نامیده می‌شدند . اگرچه منشأ طریقت این گروه هنوز به‌طور قطعی معلوم نشده است ، این قدر هست که محققان آن را طریقتی ایرانی شمرده‌اند ، حتی لباس مخصوص آنان را « جامهٔ ایرانیان ومغان» می‌نامیده‌اند[1]. برخی قرائن نشان می‌دهد که جولقیها ازخراسان‌یا از آن‌سوی جیحون روی به‌روم آورده‌اند.

قلندریه، ملامتیان سرگردان هستند که مثل‌هیپی‌های قرن ما به آداب ورسوم اجتماعی بی‌اعتنا بودند . سر و ریش و سبیل و ابرو را می‌تراشیدند ، لباس خشنی می‌پوشیدند و گاهی درکوی وبرزن می‌گشتند ودریوزگی هم می‌کردند .

استاد فروزانفر رسم و راه آنان را در این عبارات خلاصه کرده است : «تخریب ظاهر، تحصیل بدنامی، عمل‌کردن برضد آداب ورسوم»[2].

این ترانهٔ منسوب به بابا طاهر عریان تصویر خوبی از روز و حال قلندران است :

مو آن رندم که نامم بی قلندر   نه خان دیرم نه مان دیرم نه لنگر
چو روز آیه بگردم گرد کویت   چو شو آیه به‌خشتان وانهم سر[3]

درغزلی ازعبید زاکانی هم وصف روشن‌تری ازطریقت قلندران هست:

جوق قلندرانیم در ما ریا نباشد
تزویر و زرق و سالوس آیین ما نباشد
در لنگری که ماییم اندوه کس نبینند
در تکیه‌ای که ماییم غیر از صفا نباشد

۱ــ مقدمهٔ حمید زرین‌کوب برقلندرنامهٔ خطیب شیرازی، ص ۱۵.

۲ــ فروزانفر ، شرح احوال ونقد و تحلیل آثار... عطار، چاپ ۱۳۴۰ــ۱۳۳۹ ، انجمن آثار ملی ص ۸۲.

۳ــ این دوبیتی مثل بسیاری از دوبیتیهای منسوب به باباطاهر ازفهلویاتی است که برسر زبانها بوده، واحتمالا ازباباطاهرنیست. همچنانکه رسالهٔ قلندرنامهٔ منسوب به خواجه عبدالله انصاری نیزکه در رسائل خواجه‌عبدالله (چاپ ارمغان ص ۸۷ــ۹۵) آمده مسلماً از او نیست.

همچون عبید ما را در یوزه عار ناید
در مذهب قلندر عارف گدا نباشد[۱]

خواجهٔ آزادهٔ شیراز هم با نظر موافقت به‌رندیهای قلندران می‌نگریسته است :

قلندران حقیقت به نیم جو نخرند
قبای اطلس آن‌کس که ازهنرعاری است
هزار نکتهٔ باریك‌تر زمو اینجاست
نه هر که سر بتراشد قلندری داند

درمضامین اشعار بعضی دیگر ازشاعران هم: چون معـزّی، خاقانی، سعدی، اشاراتی به‌قلندری وقلندران هست. دوشاعربیش ازهمه مضامین قلندرانه آورده‌اند: یکی عطارکه به نوشتهٔ فروزانفر ۷۱ غزل قلندرانه دارد[۲] ودیگر عراقی که خود از قلندران بوده واین تمایل را درسالهای اقامت در دیار روم یافته است.

نوشته‌اند که قطب‌الدین حیدر زاوه‌ای [۶۱۸-۵۰۸] که تربت حیدریه ازنام اوست مؤسس طریقت قلندریه درخراسان بوده، ونیزیکی‌ازجهانگردان، اولئاریوس در۱۰۶۷ در اردبیل خانقاه قلندران را دیده است . با اینهمه باید دانست که طریقت قلندران اگر هم از ایران بر خاسته باشد درخود ایران ظاهراً انتشار وسیعی نداشته است. اینکه درویشان متأخر ایران موی سروسبیل‌را رها می کردند ونمی‌تراشیدند، تصور می کنم برای رفع اتهام قلندری ازخود بوده است.

اما در دیار روم درقرن هفتم وضع به‌دیگرسان بود. درآن رنگارنگی فکری واجتماعی و گرم بازار طریقتهای گونه‌گون قلندریه محیط مناسبی یافته بودند . در آنجا قلندران را جولقی می‌نامیدند. در قصهٔ بقال و طوطی در دفتر اول مثنوی می‌خوانیم :

ناگهانی جولقی‌ای می‌گذشت   با سر بیمو به سان طاس‌وطشت

جولقی منسوب است به جولق و جوالق (معرب جوال و گوال) و این

۱ــ دیوان عبید زاکانی، به تصحیح اقبال، چاپ ارمغان ۱۳۲۱ ، غزل ۹ بیتی ص ۱۰۶.
۲ــ فروزانفر، همانجا.

نامگذاری از آنجاست که قلندران جامه‌های موبینه از نوع گلیم و پلاس می‌پوشیدند و «پلاس پوشان» نامیده شده‌اند وشاید این‌نام رامخالفان شان برآنها نهاده‌بوده‌اند.

دربارهٔ قلندران یاجولقیان دوکتاب ازموافقان ومخالفان آنها دردست‌داریم:

یکی مثنوی قلندر نامه در سیرت جمال الدین ساوجی قلندر[1] از قرن هشتم سرودهٔ خطیب فارسی، قلندری از شیراز که به‌روم رفته بوده است . این قلندر نامه اگرچه ازنظر زبان وادب وزنی ندارد اما به‌عنوان اثریکی از قلندران برای تحقیق دربارهٔ آن طریقت مغتنم است.

کهن‌تر ازآن فصلی درفسطاط العداله (تألیف شده در ۶۸۳) ازیك ایرانی به‌نام محمدبن محمدبن محمود خطیب است که با لحنی آمیخته به‌بغض و انکار، وبه‌قصد تحذیر حکام ازخطرجولقیان روم نوشته و درآن یا ازروی تحقیق یا از راه کینه و عناد آنان را بقایای مزدکیان و خرم دینان می‌شمارد واین قرینه ایست بر- اینکه راه و رسم آن جماعت ریشهٔ کهنی در ایران داشته است. دربارهٔ این کتاب ومؤلف آن به جای خود بحث خواهیم کرد.

قلندران که گویا تمایلات شیعی هم داشته‌اند، در دیار روم نفوذ وسیعی یافتند. حتّی تأثیرات آنها در شیوهٔ زندگی مولوی و برخی ازجانشینان او چون عارف چلبی ومحمد چلبی دیوانه هم پدیداراست. این جماعت سر انجام بعد از قیامهایی که کردند به‌وسیلهٔ عثمانیان سرکوب شدند . اما رگه هایی از میراث طریقت آنها میان بکتاشیان برجای‌ماند وشمسیان (منسوب به‌شمس تبریزی) وابدالان روم‌را هم دنباله‌رو آنها شمرده‌اند.

آنچه در بررسی وضع اجتماعی در آن قرنها با بحث ما ارتباط دارد این نکته است که فرهنگ حاکم بر جامعهٔ دیار روم درآن روز، فرهنگ ایرانی بود

۱- منظومه‌ای است دربارهٔ زندگانی جمال‌الدین ساوی (درگذشتهٔ ۶۳۰) و راه و روش قلندران از خطیب فارسی (= شیرازی) این کتاب دو بار از روی دستنویس شماره ۱۷۸ لالا اسماعیل درکتابخانهٔ سلیمانیه که استنساخ آن درقرن دهم حدس زده‌می‌شود چاپ شده است : مناقب جمال الدین ساوی ، چاپ ۱۹۷۲ تحسین یازیجی انقره. سیرت جمال‌الدین ساوجی چاپ دکتر حمید زرین‌کوب ۱۳۶۲ تهران. آقای دکتر- سبحانی نسخهٔ دیگری مورخ ۹۴۳ در کتابخانهٔ شهر مغنسیا یافته و در فهرست نسخ خطی آن کتابخانه (ص۱۳۴) شناسانیده است.

باچاشنیی از فرهنگ بیزانس، شراب ایرانی بود در جام یونانی. شرح زندگی روزانهٔ پادشاهان و وزیران در تاریخ ابن بی‌بی و حکایاتی که در مناقب العارفین آمده تصویری از فرهنگ جامعهٔ آن روز است. اوج تجلی این فرهنگ در آثار مولوی دیده می‌شود که سرا پا عشق است وذوق است و شعر است و سماع است و وجد و حال موسیقی. آنچه هم در آثار خود مولوی درپردهٔ ابهام بیان شده وقابل تأویل است در رفتار او و حکایتهای مربوط به او در مناقب العارفین روشن‌تر دیده می‌شود.

در آنجا می‌بینیم که مولوی با پیروان همهٔ آیینها و با افرادی از همهٔ طبقات جامعه دوستی داشت. حتی دربارهٔ زنان تیره روز گمراه رفتاری حکیمانه و نظری خطاپوش داشت. دل همه راخوش می کرد وازاین راه روح ایمان وانسانیت درآنها می‌دمید. همه اورا دوست داشتند و جنازهٔ اوراکه با نی و نای و گلبانگهای دلنواز بدرقه می‌شد بزرگان همهٔ طبقات وجماعات ساکن قونیه از ایرانی ویونانی و ترك، و روحانیان ادیان مختلف از فقیهان مسلمان و راهبان مسیحی و خاخامهای یهودی بردوش می کشیدند.

درآن فضای رنگارنگی فکری و فرهنگی، طبعاً گرانجانان و متعصبانی هم بودندکه آزادگی و آزاداندیشی و سبکروحی مولوی و طریقت او را درآمیختن مراسم دینی با رقص و شعر و موسیقی نمی‌پسندیدند. اما کاری هم نمی‌توانستند بکنند. افلاکی عجز مدعیان و معاندان را برکرامات مولوی و تأثیر نفس او حمل می کند، ولی واقعیت این است که آن محیط آزاد اجازهٔ بیش ازطعن وملامت را بمدّعیان نمی‌داد. هرکس راه خود رامی‌رفت و حرف خود را می‌زد و کارخودرا می کرد.

در اینجا حکایتهایی از مناقب العارفین را می‌آوریم که ضمن بیان اندیشه وسلوك مولوی، وضع اجتماعی آن روز دیار روم را هم نشان می‌دهد:

«جماعتی ازحضرت‌مولانا سؤال کردندکه پیش جنازهٔ مردگان، مقریان ومؤذنان تا بوده‌است از قدیم العهد بوده است. در این زمان که دورشماست بودن این گویندگان چه معنی دارد؟ هماناکه علمای امت و

فقهای شریعت تشنیع می‌زنند و آن را بدعت می گویند. فرمود که در پیش جنازه، مؤذنان ومقریان وحفّاظ گواهی می‌دهند که این میّت مؤمن بوده و درملّت مسلمانی وفات یافت. قوّالان ما گواهی می‌دهند که این متوفی هم مؤمن بود و هم مسلمان و هم عاشق» (ص ۲۳۳).

«اخی احمد که از معتبران زمان بود، روزی به علاء الدّین (از مریدان مولوی که قبلاً رومی مسیحی بود و ثریانوس نام داشت) گفته باشد که من یك خروار کتاب خوانده‌ام و درآنجا هیچ اباحت سماع را ندیده‌ام و وجه رخصت را نشنیده، شما این بدعت را به چه دلیل پیش می‌برید؟ علاء الدین جواب داد که خدمت اخی خر وار خواند برای آن ندانست. بحمدالله که ماعیسی وار خوانده‌ایم و به سرّ آن رسیده» (ص۲۷۶).

راهبی ازقسطنطینیه برای دیدن مولوی به‌قونیه آمد:

«... اتّفاقاً درراه مقابل رسیده سه کرّت به‌خداوندگار(مولوی) سجده کرده، چون سر برمی‌داشت مولانا را در سجود می‌دید. گویند: حضرت مولانا سی و سه بار بدو سرنهاد . . . فی‌الحال راهب بیچاره با اصحاب خود ایمان آورده، مرید شد». (۳۶۱)

« روزی قصابی ارمنی تنیل نام مصادف مولانا شده ، هفت بار سرنهاد، واونیز به‌وی سرنهاد» (ص ۱۵۳).

«روزی علم الدّین قیصر سماع عظیم کرده بود. حضرت مولانا شوری عظیم کرده، هر چه پوشیده بود به‌قوّالان بخشید وهمچنان عریان رقص می کرد. درحال علم الدین قیصر چوقای سرخ سقرلاط بی‌نظیر با

پوستینی وَشَق و گوی گرههای زرین و دستار پشمینهٔ مصری آورده به‌حضرت مولانا پوشانید. هماناکه چون ازسماع بیرون آمدیم وازسرمحله که عبورمی کردند از درشرابخانه‌ای آواز رباب به‌سمع مبارکش رسید. قدری توقف فرموده به‌چرخ در آمد، و ذوقها می کرد. تا نزدیك صباح درنعره وصیاح بود. همهٔرنود بیرون‌دویده به‌پای مولانا افتادند وهر آنچه پوشیده بود همه رابدان رندان‌ایثار کرد، وگویند مجموع ایشان ارمنیان بودند. چون به مدرسهٔ مبارك تشریف داد، روز دوم آن رنود جمع گشته بیامدند و به صدق تمام مسلمان گشتند و مرید شدند و سماعها دادند». (ص ۴۸۹)

«روزی درسماع گرم شده بود و مستغرق دیدار یار گشته حالتها می کرد. ازناگاه مستی به‌سماع درآمدوشورها می کرد و خود را بیخودوار به‌حضرت‌مولانا می‌زد.یاران عزیزاورا رنجانیدند. فرمودکه: شراب اوخورده است بدمستی شمامی کنید! گفتند ترساست. گفت: اوترساست، شما چرا ترسا نیستید؟ سرنهاده مستغفرشدند». (ص ۳۵۶)

« در خان (= کاروانسرای) صاحب اصفهانی ، فاحشه زنی بود بغایت جمیله، واو راکنیزکان بسیار درکاربودند. هماناکه روزی حضرت مولانا از آنجا می‌گذشت . آن عورت پیش دویده سرنهاد . و در پای خداوندگار افتاده تضرع و شکستگی می‌نمود. فرمودکه : رابعه، رابعه، رابعه! [۱]

کنیزکان او را خبر شد . بیکبارگی بیرون آمده سر در قدم او نهادند. فرمودکه: زهی پهلوانان، زهی پهلوانان، زهی پهلوانان! که اگر بارکشی شما نبودی ، چندین نفوس لوّامهٔ امّاره را که مغلوب کردی و عفت عفیفه زنان کجا پیدا شدی؟

۱ــ رابعهٔ عدویه، زاهده‌ای از بصره در گذشتهٔ ۱۳۵.

همانا که از بزرگان زمان یکی گفته باشد که این چنین بزرگی با قِحاب خرابات چندین پرداختن و ایشان را به انواع نواختن وجهی ندارد. فرمود که حالیا او در یکرنگی می‌رود وخود را چنانکه هست بی‌زرق می‌نماید. اگر مردی تونیزچنان شو و از دو رنگی بیرون آی تا ظاهر توهمرنگ باطن شود. و اگر ظاهر و باطن تو یکسان نشود باطل شود و عاطل گردد. عاقبةالامر آن خاتون جمیله، رابعه وار توبه کرده کنیزکان خود را آزاد کرد، و خانه‌اش رایغما فرمود، و از نیکبختان آخرت گشته، ارادت آورد و بسیار بندگیها نمود». (ص ۵۵۵)

«درخان ضیاء الدین وزیر، طاوس نام خاتونی بود چنگی ... اتفاقاً روزی حضرت مولانا درآن خان درآمده، برابرحجرهٔ او بنشست. همانا که طاوس چنگی جلوه‌کنان پیش آمده سر نهاد وچنگ در دامن مولانا زده به حجرهٔ خود دعوت کرد. حضرت مولانا اجابت فرموده از اول روز تا نماز شام به‌نماز ونیاز قیام نموده از دستار مبارك خود مقدار گزی بریده به‌وی‌داد و کنیزکان اورا دینارهای سرخ بخشیده روانه شد...

همان روز شرف الدین خزانه‌دار سلطان را بر وی عبورافتاد و عاشق و مفتون او شد. مردم امین ارسال کرده او را به‌حمام فرستاد و در حبالهٔ خود آورد. در شب زفاف از او سؤال کرد که تا غایت تورا این خوبی وملاحت نبود. در این ایام چه معنی‌که تورا رابعهٔ عهد وزلیخای زمان می‌بینم و آن نیستی که پیش از این بودی؟ همچنان تشریف دادن مولانا را تعریف وپارهٔ دستار اوراکه بر او سربند کرده بودبازنمود...

عاقبت‌کار [و] حال طاوس چنگی به‌جایی‌رسید‌که حوریان‌قونیه و نوریان قدس مریدهٔ او شدند و میان ایشان صریح کرامات می‌گفت. ومجموع کنیزکان خود را آزادکرده به‌شوهران داد وآخرالامرآن خان مبارك حمام مسلمانان شد». (ص ۳۷۵).

اینها نمونه‌هایی از راه وروشی است‌که آن حکیم وعارف روشن بین برای

هدایت وارشاد گمراهان و گناهکاران درپیش گرفته بود. واینهمه، انعکاس فرهنگ ایرانی درفضای آزاد روم است. خود مولوی تأثیر آن محیط را دراندیشه و سخن خود چنین بیان می کند:

از خراسانم کشیدی تا بر یونانیان
تا در آمیزم بدیشان، تاکنم خوش مذهبی (مناقب ص ۲۰۷)

این معنی را درفیه مافیه مشروح تر وروشن‌تر باز می گوید:

«مرا خویی است که نخواهم که هیچ دلی ازمن آزرده شود... این یاران که به نزد من می‌آیند ازبیم آنکه ملول نشوند شعری‌می گویم تا به‌آن مشغول شوند. و اگر نه من از کجا شعر از کجا ؟ والله که من ازشعر بیزارم، وپیش من ازاین بتر چیزی نیست ... در ولایت وقوم ما از شاعری ننگ‌ترکاری نبود . . . ما اگر در آن ولایت می‌ماندیم موافق طبع ایشان می‌زیستیم و آن می‌ورزیدیم که ایشان خواستندی، مثل : درس گفتن و تصنیف کتب کردن و تذکیر و وعظ گفتن و زهد و عمل ظاهر ورزیدن»[۱].

همانطور که خود می گوید، آنهمه‌آزادی و آزاد اندیشی‌ومیل‌به شعروسماع انحصار به‌مولوی و پیروان او نداشت ، اقتضای محیط روم بود . اوج این آزاد-اندیشی و خوشباشی ، و عصیان بر ضدّ قید و بند های اجتماعی را در قلندران یا بـه اصطلاح اهل روم جولقیان می‌بینیم که پیش ازاین دربارهٔ آنها سخن‌گفتیم.

آن محیط آزاد انسانی ، وقتی درست شناخته می‌شود که آن را با ایران سلجوقی بسنجیم که تحت فشار قشریـّون مجری سیاست خلفای بغداد، همه مجبور بودند که یکسان بیندیشند، یا عقاید خود راپنهان کنند تا از مرگ و شکنجه و آزار مصون مانند.

۱ــ فیه مافیه، تصحیح فروزانفر، چاپ دانشگاه تهران ۱۳۳۰ ص ۷۴.

۲

فارسی، زبان رسمی آسیای صغیر

بعداز استقرار سلجوقیان وامرای دست نشاندهٔ آنها در آسیای صغیر، بتدریج زبان فارسی زبان رسمی آن دیار گردید. محاوره درشهرهای مهم، و نامه نویسی در دستگاه امیران، و تدریس وتألیف و تصنیف وشاعری به این زبان بود.

پیش از این از گفتهٔ ابن بی بی نقل کردیم که در دیار روم به پنج زبان تکلم می‌کردند. تفصیل آنچه او به‌اجمال بیان کرده ظاهراً چنین است: زبان اکثریت ساکنان آن دیار رومی، و زبان اقلیت قابل ملاحظه‌ای ارمنی بود، قبایل نو رسیدهٔ ترکمن زبان ترکی داشتند، و ازطرف دیگر زبان دینی وزبان رسمی خلافت عربی بغداد عربی بود. اما فارسی به‌عنوان زبان رسمی برهمهٔ آنها برتری داشت.

علّتش این است که همانطور که پیش ازاین اشاره کردیم، خاندان سلجوقی پیش‌از رسیدن به‌روم در ایران با زبان و فرهنگ ایرانی خو گرفته بودند، و ایرانی شده بودند. دیوانیان وکارگزاران آنها هم از همان آغازکار ایرانی بودند و به‌زبان خود می‌نوشتند وسخن می گفتند وبااینکه زبان‌عربی، زبان‌دینی وزبان رسمی‌خلافت بود برای رجال و عمال حکومت بیگانه بود. این گروه اگرهم در مدرسه‌ها عربی خوانده بودند، طبعاً فارسی نوشتن و فارسی گفتن برای آنها آسان‌تر ازکاربرد عربی بود ومخاطبان و خوانندگان آنها هم عربی راکمتر می‌فهمیدند.

زبان ترکی آن روز قبایل، پختگی و ورزیدگی و پیشرفتگی لازم را برای

رفع نیازهای جامعه و دولت نداشت. زبان رومی هم که زبان قوم مغلوب و زبان کفار شمرده می‌شد. به‌این دلایل بود که زبان فارسی به‌صورت تنها زبان مناسب، زبان رسمی دورهٔ سلجوقیان درآسیای صغیر گردید و درآن دیار جا خوش کرد.

این را ناگفته نگذاریم که پاره‌ای از تعبیرات اجتماعی و دیوانی متداول در دیار روم با آنچه در ایران معمول بود اندك اختلافی داشت. مثلاً در تحریر دوم مرصادالعباد که نجم دایه آن را در ۶۲۰ درسیواس پاکنویس کرده، تعبیراتی ازنوع: سباشی، برطیل، فقاع گشودن دیده می‌شود که درتحریر اول کتاب که آن را قبلاً در ایران نوشته بوده و در ۶۱۸ تنظیم کرده وجود ندارد.

همچنین است پاره‌ای از لغات و تعبیراتی که درتاریخ ابن بی بی ومسامرة‌ـ الاخبار آمده، و در ایران بدان صورت به‌کار نمی‌رفته، و هنوز در محاورات مردم ترکیه شنیده می‌شود. مثل «خسار» به‌جای خسارت که نظایر آن را در فرهنگهای عثمانی و ترکی می‌توان یافت.

زنده‌یاد احمدآتش درمقالهٔ تحقیقی خود زیرعنوان «آثارفارسی درقرن ششم تا هشتم دراناطولی»[1] ۳۷ کتاب ورساله راکه درآن قرون درآن سرزمین تألیف شده به‌ترتیب تاریخی معرفی کرده است که تعدادی از آثار دیگر را هم برآنها می‌توان افزود. آتش عباراتی از مقدمهٔ آن کتابها را نقل می‌کند که دربرخی ازآنها تصریح گردیده که زبان فارسی مفهوم ترین زبانها بوده، مخصوصاً برلغت تازی ترجیح داشته است. دراینجا عباراتی از مقدمهٔ برخی ازآن کتابها راکه دلیل رواج فارسی درآن روزگاران است می‌آوریم.

۱ــ درمقدمهٔ رساله‌ای به‌نام «مدح فقر و ذم دنیا» (مضبوط درکتابخانهٔ فاتح) که به‌نام جلال‌الدّین قراطای از امیران سلجوقی ترجمه شده چنین می‌خوانیم:

«... اشارت فرمود تا این مخدره را از حجلهٔ کُحلی لغت تازی برون آرم، و در لباس کافوری پارسی بردیدهٔ افهام خاص وعام جلوه

1_ A. Ateş, Hicri VI.–VIII. (XII.–XIV.) asırlarda Anadolu' da farsca eserler. Türkiyat Mecmuası cilt VII — VIII, cüz II 1945, istanbul s. 94 — 135.

دهم».

۲ـ ابراهیم‌بن حسین قارصی مترجم رسالهٔ «هدایةالغبیّ فی‌اخلاق النبیّ» گوید:

«... عبدلله‌بن محمد... اخلاق وی را به‌تازی جمع کرده بود که فائدهٔ آن مقصور بود به‌جماعتی، و محصور آن طایفه. . . دوستی . . . درخواست که آن‌معبَّر باشد به‌عبارات پارسی،تا فائدهٔ آن عام‌باشد جمهور امت را و جملهٔ ملّت را . پس بنابر این ابراهیم بن الحسین القرصی واجب دید که اشارت آن بزرگ را اجابت کند».

۳ـ جمال‌الدین‌محمدآقسرایی که در فاصلهٔ سالهای ۷۷۰ ـ ۷۷۸ درگذشته و به‌چهار پشت از احفاد فخررازی بوده، درمقدّمهٔ رساله‌ای به‌نام «اسئله واجوبه» گوید:

« اسئله و اجوبه‌ای چند از علم تفسیر به‌زبان پارسی که اهل این دیار را از لغت تازی و عبارت حجازی انفع، و استفهام دقایق را برافهام خلایق اَوقع است تحریر کنم».

۴ـ قطب‌الدین شیرازی حکیم معروف ایرانی که خلاصه‌ای از «نهایةالادراك» عربی خود را به‌نام «اختیارات مظفّری» به‌فارسی بازنوشته، وآن را به‌یولق ارسلان حکمران قسطمونی هدیه کرده، درمقدمهٔ آن گوید:

«از حضرت... یولق ارسلان ... اشارتی رفت که فصلی چند در شرح اوضاع و افلاك و اجرام پردازد . . . و تعبیر آن به‌الفاظ فارسی طرازد تا عواید فواید او خاص و عام را شامل بود».

۵ـ یوسف‌بن‌محمد نوری کتاب «کشف الاسرارعلی‌لسان الطیوروالازهار» را به‌نام عیسی بیگ که در سالهای [۷۹۳ ـ ۷۴۹] در آیدین در مغرب‌آسیای صغیر حکومت می‌کرده ترجمه نموده و ازقول ممدوح گوید:

«می‌فرمود اگر چه‌کتابی است به‌این شریفی، فامّا فوائد معانی او مخصوص است به‌طایفهٔ اَعراب کـه عاری نباشند از علم اِعراب، و طوایف دیگر محروم‌اند از جوایذ فواید این کتاب ، پس به‌بندهٔ حقیر اشارت فرمود تا لباس آن‌کتاب شریف را به‌خلعت فارسی مبدّل سازد».

علاوه بر اینکه زبان تألیف فارسی بود، وقتی هم که استادی یك متن عربی را درمدرسه‌ای تدریس می‌کرد، توضیحات لازم را درشرح متن به‌فارسی می‌داد. مؤیّد این نکته مقدّمهٔ کتاب «شرح قصیدهٔ ابن فارض» است[1]. از آن مقدمه معلوم می‌شود که درسال ۷۲۳ درمدرسه‌ای درانطالیه، شهر کوچکی درجنوب غربی آسیای صغیر درکنار مدیترانه، عالمی به‌نام کمال‌الدین بوروغلوی شرحی برقصیدهٔ ابن فارض (به‌حدس آتش شرح فرغانی) را تدریس می‌کرده وتوضیحاتی به‌فارسی می‌داده، و یکی از شاگردان تقریرات فارسی استاد را یادداشت کرده است که به‌صورت این رساله به‌دست ما رسیده است. از اینجا معلوم می‌شود که در دورافتاده‌ترین نقطه هم زبان تدریس وزبان محاورهٔ اهل مدرسه فارسی بوده است[2]. خلاصهٔ عبارات مورد استناد درمقدمهٔ آن رساله چنین است:

«اما بعد این حروف مشتمل است بر ذکر فوایدی که‌مولانا... سلطان‌المدرسین کمال‌الحق‌والدین‌البرغلوی... املا فرموده‌ست دراوقات شرح قصیدهٔ سیدالمحققین... ابن فارض ... که جماعت اصحاب وفا و اخوان‌صفا بر خدمتش می‌خواندند، در شهر انطالیه از غرهٔ ربیع الاول لسنة ثلث و عشرین وسبعمائه...»

احمد آتش بعد از معرفی کتابهای تألیف شده در دورهٔ سلجوقیان در آسیای صغیر وشناساندن دستنویسهای موجود وچاپها وترجمه‌های آنها، درپایان مقالهٔ خود ضمن استنتاجات دقیق و عالمانه، زبان فارسی درآن عصر را به‌دو دوره تقسیم می‌کندکه حد فاصل آن دو دوره از نظرما جای تأمل است. اینك ابتدا عین ترجمهٔ نتیجه‌گیری او را می‌آوریم وبعد نظرخود را می‌گوییم.

« درنظر اول این آثاررا به‌دو دوره می‌توان تقسیم کرد:

اول ــ دورهٔ تا جلوس علاءالدین کیقباد اول [۶۱۶-۶۳۴].

ویژگی این دوره به‌طور کلّی بومی بودن آثار، و نبود تأثیر

۱ــ مجموعهٔ خطی شماره ۱۸۱۹ کتابخانهٔ ولی‌الدین افندی دراستانبول برگهای ۱۱۵ ب ــ ۱۲۸ ب. این رساله توضیحاتی دربارهٔ مقدمهٔ کتاب شرح قصیده است.

۲ــ احمد آتش، مقالهٔ پیش‌گفته، ص ۱۲۵.

تصوف در نظم و نثر است. تأثیر تصوف ایرانی، که در قرن پنجم آغاز گردیده و در قرن ششم شخصیتهای بزرگی به‌وجود آورده است، هنوز در آثار موجود پدید آمده در آسیای صغیر دیده نمی‌شود.

نخستین آثاری که به‌دست ما رسیده، از تألیفات حسین بن ابراهیم تفلیسی نظیر (کامل التعبیر، اصول الملاحم، بیان النجوم) است که به‌علوم غیبی مربوط است. تردیدی نیست که اینها برای تودهٔ وسیعی از خوانندگان نوشته شده است. از این گذشته حتی کتابهای طبی و لغوی او از نوع صحت الابدان، کفایة الطب، و حتی قانون ادب او با استفاده از منابع متعدد و با کوشش بسیار تألیف شده است. اینکه قانون ادب او به‌زبان فارسی است می‌رساند که دانشجویان به‌طور طبیعی زبان فارسی را می‌دانسته‌اند.

درمیان آثار ادبی محض روضة العقول غازی ملطیوی درمیان نظایر خود یك شاهکار واقعی است. اگر آن را با کلیله و دمنهٔ نصرالله منشی و سندبادنامهٔ ظهیرالدین کاتب بسنجیم از آنها واپس نمی‌ماند. از این بابت هم که نخستین اصلاح و انشای مرزبان نامه است ارزش دیگری دارد. بریدالسعادهٔ او هم دومین شاهد زیبایی بیان و روایتگری اوست.

وقتی به‌شعر می‌رسیم، آنچه تاکنون معلوم شده چند قصیدهٔ بسیار محدود، و شاعر بودن شمس الدین اصفهانی وزیر است. علاءالدین کیقباد اول را هم که یك رباعی از او در تاریخ ابن بی بی آمده، می‌توان به‌این فهرست افزود.

امّا به‌واسطهٔ چند رباعی که از مجمع الرّباعیات انتخاب شده، ناگهان نام ۳ شاعر ازمردم آنکارا معلوم می‌شود. درحالی که محیی الدین مسعود حاکم ولایتی بوده و مرکز حکومتش مرکز درجهٔ دومی بوده، وجود اینهمه شاعر در اطراف او می‌رساند که این عده شاعران مشهورتر عصر خود بوده‌اند، ودرآن دوره شعرسرایی (به‌زبان فارسی) تا چه‌اندازه گسترش داشته، و در واقع گویندگان بزرگ فراوانی بوده‌اند. منتهی

از آن میان نام و نمونهٔ شعراین عده باقی مانده است. به‌طوری که از فهرست مجمع الرباعیات معلوم می‌شود، اگر بخش قصاید آن از میان نرفته بود نام عده‌ای ازمداحان قصیده سرای او هم به‌دست ما می‌رسید. اصولا شاعران دیگری که نام آنها در مجمع الرباعیات آمده بیشتر قصیده گویان هستند و به‌شاعران صوفی کمتر برمی‌خوریم.

دوم ـ بعداز ۶۱۶ که مقارن با استیلای مغول است.

مهم‌ترین ویژگی این‌دوره وجود تأثیرات بیشتر تصوّف درنظم و نثر است. صوفیانی که از برابر مغول می گریختند چون آسیای صغیر را امن‌ترین ناحیه می‌دیدند رهسپار به‌آنجا می‌شدند: نجم دایه، عراقی، مولوی، فرغانی ازاین جمله‌اند. قانعی‌طوسی هم که فقط شعرهای مدحیه سروده از اینهاست. چون آثار این شاعران برای طبقات بالای اجتماع سروده شده، و می‌دانیم که در این عصر روشنفکران به‌زبان فارسی تکلم می کردند، برمعلومات ما دراین باره چیزی افزوده نمی‌شود.

در کنار اینها رساله‌های فارسی کوچکی نیزهست که برای عوام مردم نوشته شده وازنظر دانستن‌وضع زبان عمومی درآن دوره بسیارمهم است. نخستین‌چیزی که ازاین رساله‌ها برمی آید این است که مردم آسیای صغیر زبان فارسی را از زبان عربی آسان‌تر می‌فهمیدند و در حالی که کتابهای عربی برای عدهٔ کمی از مردم مفهوم بود، فائدهٔ آثار فارسی عمومی‌تربود. مثلاً دررسالهٔ مدح فقرچنین می‌خوانیم که: اگرچه جلال‌الدین قراطای [وزیر سلجوقی] عربی را خوب می‌داند اما برای فهم عوام و خواص مرا به‌ترجمهٔ رساله امر فرمودند. به‌موجب مقدمهٔ اسئله واجوبه نیزبرای مردم‌آسیای صغیرفهمیدن فارسی‌آسان‌تر ازفهمیدن عربی بوده است. درکشف‌الاسرار هم که به‌نام عیسی بیگ [۷۴۹ ـ ۷۹۳ هـ.] از امرای آل‌آیدین تقدیم شده همین را می‌بینیم.

در رسالهٔ عقاید اهل سنت، رسالهٔ معجزات رسول بسیار ساده است. و اگر توجه‌کنیم کسانی که اندك تحصیلی کرده باشند محتاج آن

نخواهند بود، باید پذیرفت که این رساله فقط برای کسانی نوشته شده که سواد اندکی درحدود خواندن ونوشتن داشته‌اند. بنابراین دست‌کم در شهرها گروههایی بودند که به‌فارسی سخن می‌گفتند. به‌موجب مقدمهٔ شرح قصیدهٔ ابن فارض درسال ۷۲۳ در مدرسه‌ای در انطالیه (بندری در گوشهٔ جنوب غربی آسیای صغیر) در تدریس متنهای عربی مطالب آنها را به‌فارسی شرح می‌دادند. دلیلی ندارد که تصور کنیم این مسئلهٔ زبانی تنهامخصوص یك مدرسه‌بوده است. پس‌می‌توان پذیرفت که در مدارس آموزش به‌فارسی بوده است.

مطالب بالا را چنین می‌توان خلاصه کرد:

اول ــ اگرهم درجهٔ گسترش زبان فارسی را در نخستین دوره ندانیم، می‌توان آثار محمدبن‌غازی ملطیوی‌را ازشاهکارهای زبان فارسی شمرد. همانطور که ازمجمع‌الرباعیات برمی‌آید درآسیای صغیر شاعران فارسی‌گوی بسیاری بوده‌اند.

دوم ــ در دورهٔ دوم:

۱ــ در پیرامون صوفیان بزرگی که ازخطرمغول‌گریخته، خودرا به‌آسیای صغیر رسانده بودند، به‌همان سان که در کنار مولوی می‌بینیم، گروهی فارسی‌گوی فارسی‌دان بودند.

۲ــ در شهرها، گروههای فارسی دان بلکه فارسی گوی اقامت داشتند.

۳ــ زبان فارسی درحوالی سال ۷۲۳ درپاره‌ای از مدارس زبان تدریس بود».

اینکه آتش آثار پدیدآمده درعصرسلجوقیان‌را به‌دو دوره تقسیم کرده و تمایز آثار هریك ازآن دو را بود و نبود اندیشه‌های عرفانی درآنها دانسته است، منطقی است. امّا اینکه شروع دورهٔ دوم را ازعصر کیقباد اول دانسته صحیح نیست وناشی از این استنباط است که نجم دایهٔ رازی مرصاد العباد خود را در ۶۱۸ درقیصریه یا در ۶۲۰ درسیواس به‌پایان رسانیده است.

این درست است که تقدیم مرصادالعباد به کیقباد اول و مرموزات اسدی به شاه داود ازقرائن رواج زبان فارسی درآسیای صغیر است و مؤید آن اینکه مؤلف مطالب همین کتابها را بعد که مقیم بغداد شده بوده و نیز سایر آثارش را به‌عربی نوشته است. اما خطا اینجاست که سفر نجم رازی به‌آسیای صغیرنه تنها دلیل شیوع تصوف در آن دیار نیست بلکه کوتاهی مـدت اقامتش در روم و رفتنش به‌ارزنجان و سرانجام مهاجرتش به‌بغداد نمایانگر این نکته است کـه در آن سالها هنوز متاع تصوف در دیار روم خریداری نداشته است واو این واقعیت را بصراحت در مقدمهٔ مرموزات اسدی نوشته است.

امروز به‌صورت قطعی روشن شده است که نجم رازی در فرار از وحشت هجوم مغول، دراواخرصفر ۶۱۸ ازهمدان خارج شده[1] وازراه اربیل به‌ملطیه رسیده و درآنجا با شهاب‌الدین سهروردی ملاقات کرده و اندکی بعد در رمضان ۶۱۸ در قیصریه نخستین تحریرمرصاد راکه مسودهٔ آن را قبلاً درایران تهیـه کرده بود برای استفادهٔ درویشان و مریدان خود تنظیم کرده است. کمتر ازدوسال بعد دراول رجب ۶۲۰ درسیواس تحریر دومی ازآن را به‌خط خود برای کیقباد اول نوشته است. در این تحریر دوم است که ذکر ملاقات خودرا با شهاب‌الدین سهروردی واشارت اورا که به‌دربار کیقباد برود و در آنجا بپاید، و نیز خاتمه‌ای مبنی برتقدیم کتاب بـه‌آن پادشاه افزوده است.

بنا براین آنچه آتش نوشته است «در رمضان ۶۱۸ در قیصریه با علاءالدین کیقباد ملاقات کرد و تألیف کتاب را آغاز، و دو سال بعد در سیواس آن را تکمیل کرده است»[2] صحیح نیست.

دراین باره علاوه برآنچه خود مؤلف درمقدمه‌وخاتمهٔ مرصاد نوشته، شرحی هم درتاریخ ابن بی‌بی هست که نجم رازی کتاب خود را درملطیه به‌نظرشهاب‌الدین رسانید. شیخ نامه‌ای درتعریف نجم رازی وکتابش خطاب به‌سلطان نوشت و:

«چون به‌خدمت سلطان پیوست، از انواع اصطناع و اصناف

۱ــ مقدمهٔ نگارنده برمرصادالعباد، ص ۱۹.
۲ــ آتش، همانجا، ص ۱۱۰.

قبول درقلوب قسطی مستوفی و تعظیم استیفا کرد. و به‌عدد هرحرف طرف آمال خودرا به‌مال، مالامال گردانید».[1]

نوشته‌های ابن بی‌بی وخود نجم رازی صراحت دارد که مرصادالعباد پیش از آن تألیف شده بوده و سهروردی آن را دیده و نامه‌ای دربارهٔ آن به‌سلطان کیقباد نوشته، پس مسلم می‌شود که این کتاب در روم تألیف نشده است. دیگر اینکه اگر چه به گفتهٔ ابن‌بی‌بی سلطان مال بسیاری به‌نجم‌الدین داده، امّا درمقدّمهٔ کتاب دیگر مؤلف به‌نام مرموزات اسدی می‌بینیم که او بعد از تقدیم نسخه‌ای از مرصادالعباد به‌سلطان کیقباد چندماه بیشتردر روم نپاییده ونه تنها از توجه سلطان دلگرم نگردیده بلکه اصولاً بازار ارباب شریعت وطریقت را در روم کاسد دیده وناچار به‌امید ملک‌داود روی به‌ارزنجان نهاده است:

«با جمعی از اصحاب خلوات... درشهورسنه ثمان عشرو ستمائة از راه دیار بکر به‌دیار روم رسیدم، و مدت سه سال در فراز و نشیب آن دیار می گردیدم، و درهرشهر مدتی می‌باشیدم، و ازنقد وقت برسرهرقوم می‌باشیدم. و دررستهٔ آن بازارها هرمتاع را رواج دیدم الا متاع دین را، و هرمزور و ملبس را خریدار یافتم الا اهل یقین را. ارباب شریعت و طریقت را بازار کاسد وبیع فاسد بود، اما اصحاب طبیعت و وقیعت را قدر وقیمت می‌افزود، همه مهرهٔ خزفی می‌خریدند و به‌گوهر صدفی نمی‌نگریدند... بکلی دل بر گرفتم از آن دیار... باز افتان و خیزان با جمع عزیزان رو به‌راه نهادم... دست تقدیرعنان تدبیر را برصوب ارزنجان بجنبانید، و زمام ناقهٔ عزیمت سوی آن خطه کشانید... ولیکن چون بدان بقعه رسیدم، آن قوم را هم شطرنج آن رقعه دیدم... اگرچه جهل و ناشناخت اهل آن بقعه بغایت بود... ولیکن چون نیك بنگریدم در آن بقعه پادشاهی دیدم که هر چند در اطراف و اکناف جهان گردیدم مثل او نه‌دیدم ونه‌شنیدم...»[2]

نجم رازی در ارزنجان کتاب مرموزات اسدی را به‌نام ملك داود منگوجکی

۱ــ ابن بی‌بی. الاوامر العلائیه، ص ۲۴۴.

۲ــ نجم رازی، مرموزات اسدی. چاپ ۱۳۵۲ دکترشفیعی کدکنی، ص ۵ ــ ۸.

پسر فخرالدین بهرامشاه تقدیم کرد. داود هم که مؤلف او را «شهریار جهان، مرزبان ایران» نامیده بااینکه خود ازدوستداران فرهنگ ایرانی بود و به‌طوری که خواهیم گفت شعرفارسی می‌سرود، اما توجهی به‌صوفی دربدر و کتاب او نکرد.

از این مقدمات این نتیجه را بـاید گرفت کـه در آن سالها هنوز تصوف در آسیای صغیر رونقی نداشت و ذکر شهرهای روم درآثار نجم رازی به‌عنوان محل تألیف یا پاکنویس کتاب، نه تنها دلیل آغاز تألیفات عرفانی در آن دیار نیست بلکه از نوشته‌هایی که نقل کردیم صریحاً برمی‌آید که هنوز تصوف در آن سرزمین بازاری نداشته است و آغاز سلطنت کیقباد را نمی‌توان دوره‌ای شمرد که آثار صوفیانه درروم تألیف شده باشد. بلکه این تحول دقیقاً یك نسل بعد، و پس‌از ورود و استقرار گروههای بیشتری ازصوفیان آغاز شده است.

بنابراین به‌نظرمن تقسیم‌بندی نخستین آثار پدید آمده در دیار روم به‌دو دوره بدین گونه باید باشد:

۱ـ دورهٔ قدرت سلجوقیان روم

۲ـ دورهٔ ضعف سلجوقیان و آغاز چیرگی ایلخانان

نخستین تألیفات‌فارسی درديار روم

پیش‌از این گفتیم که درعصر سلجوقیان فضای دیار روم رنگ و بوی فرهنگ ایرانی و زبـان فارسی را داشت. امـا نباید تصور کرد کـه چنین فضایی ناگهانی و بلافاصله بعداز پیروزی الب‌ارسلان درنبرد ملازگرد فراهم آمد. طبعاً مقدماتی لازم داشت.

این روشن است که آفرینشهای فرهنگی محیطی آرام ودور ازجنگ و اضطراب، وجامعه‌ای جاافتاده و مرفه وحکومتی بااعتبار وحامی علم و ادب می‌خواهد. و نیز یکی ازعلل گسترش فرهنگ ایرانی ورسمیت یافتن زبان فارسی را درآسیای صغیر، مهاجرت وسکونت انبوه ایرانیان درآن دیار ذکر کردیم. حصول این شرایط نزدیك به‌یکصد سال طول کشید و دراین مدت زبان و فرهنگ ایرانی بتدریج و آرام آرام

راه خود را می گشود.

بعداز نبرد ملاز گرد در هرناحیه امیری به‌قدرت رسید و فرزندانش حکومت موروثی یافتند. این خاندانها مدام گرفتار جنگ و کشاکش میان خود، یا با دولت بیزانس ومسیحیان بودند. درچنین محیط پرآشوبی نه اهل قلم واندیشه امکان ایجاد آثارعلمی وادبی داشتند و نه امیران فرصتی برای حمایت از علم و ادب می‌یافتند.

اگرچه بعداز مرگ الب‌ارسلان، جانشینش ملکشاه درسال ۴۷۰ سلیمان جد سلجوقیان روم را به‌فرمانروایی آن دیار برگماشت، اما او وجانشینانش تا هشتاد سال بعد نتوانستند یك دولت مقتدر در آسیای صغیر ایجاد نمایند. نخستین بار در دورهٔ عزالدین قلج‌ارسلان دوم [۵۵۱ - ۵۸۴] پنجمین پادشاه این خاندان بود که سلطان سلجوقی قدرت‌کافی یافت و درباری باشکوه پدیدآورد و او وفرزندانش باحمایت از شاعران و نویسندگان موجب ایجادآثار فارسی ارزنده‌ای شدند.

پیش‌ازآن، خاندانهایی ازامیران درنواحی شرقی نزدیك به‌ایران به‌حکومت رسیده وحمایت ازادب وفرهنگ ایرانی را آغاز کرده بودند: منگوجکیان ازحدود ۴۶۴ در ارزنجان، و شعبه‌ای از آن خاندان در دیوریقی (دورکی) میان ارزنجان و سیواس وملطیه، دانشمندیان از۴۵۵ درسیواس وتوقات وآماسیه، سلدوقیان ازحدود ۴۹۶ در ارزروم، اُرتقیان از ۴۹۱ در دیاربکر وشعبه‌ای ازآنان از۴۹۷ درماردین و میافارقین.

مهم‌ترین این کانونهای فرهنگی در ارزنجان زیرحمایت بهرامشاه به‌وجود آمده بود. بهرامشاه نوهٔ منگوجك و داماد سلجوقیان از حامیان ادب فارسی بود که بعداز بیست سال فرمانروایی به‌گفتهٔ ابن اثیر در ۶۲۲ درگذشت. نظامی گنجه‌ای نخستین مثنوی خود مخزن الاسرار راکه در ۵۷۰ سروده به‌ارزنگان برای بهرامشاه فرستاد و درمدح او می‌گوید:

شاه فلك تاج سلیمان نگین — مفخر آفاق ملك فخر دین
یکدلهٔ شش جهت وهفت گاه — نقطهٔ نه دایره بهرامشاه
مفخر شاهان به توانا‌تری — نامور دهر به دانا‌تری

ای شرف گوهر آدم به تو روشنی دیدهٔ عالم به تو[1]

ابن بی‌بی شرحی از ادب پروری بهرامشاه دارد و ضمن آن جوائزی را که آن امیر در مقابل تقدیم مخزن الاسرار به نظامی داده است برشمرده و می‌گوید درباریان آنهمه را اسراف شمردند و بهرامشاه در جواب آنها داستان قدرنشناسی محمود غزنوی را دربارهٔ فردوسی یادآوری و نکوهش کرد.

اینك عین نوشتهٔ ابن بی‌بی را که قدیم‌ترین یادکرد نظامی، و ازکهن‌ترین روایات دربارهٔ فردوسی، ونیز نمونه‌ای از محبوبیت او و شاهنامه‌اش در دیار روم، و قدرشناسی بهرامشاه از حماسه‌سرای بزرگ ایران است در اینجا می‌آوریم:

«مُبدِع الکلام خواجه امام نظامی گنجه‌ای ـ رحمه‌الله ـ دُرِرِکتاب مخزن الاسرار را به‌نام بارگاه همایون او درسلك نظم چون در مکنون کشید، و به‌خدمت حضرتش هدیه وتحفه فرستاد. پنج‌هزار دینار و پنج سر استر رهوار و پنج سر اسب با طوق [و] سرافسار ومایَلیقُ بها ویُناسبها تشریف فاخر وملبوس گرانمایه... وترصیع جواهرزواهر دربارهٔ اوانعام فرمود.

بعضی ازنُوّاب وحُجّاب جناب کریمش که مرتبهٔ مکالمت وانبساط داشتند درآن اتّحاف استسراف نمودند. فرمود که: اگر میسرشدی دفاین و خزاین درقضیه عطیه فرمودمی. زیرا که نام من بدین کتاب منظوم چون لآلی مسدّد درجهان مخلّد ماند، و باقی فانی خواهد بود ومُردری ماند.

مدح و هجو فضلا و شعرا را در ابقاءِ ذکر و احیاء اسم در این عالم ناپایدار وزمانهٔ غدار اصل واعتبارعظیم است. اگرخدایگان سلاطین کلام و مالك رقاب عملهٔ اقلام، غواص بحارحِکَم پیشوای حکمای عرب و عجم فردوسی طوسی ـ رضی‌الله عنه ـ نظم شاهنامه که در درج زمانه ازآن نفیس‌تر دُرّی مکنون ومخزون نماند، اگرچه او ازرنج خود گنجی نیافت و محمدت سلطان محمود بدان واسطه که دربارهٔ او تقصیر پسندید در افواه عالمیان به‌مذمت بدل‌گشت و ابیات:

۱ــ نظامی، مخزن الاسرار، چاپ وحید، ص ۳۱ ــ ۳۵.

نبد شاه را بر سخن دستگاه　　و گرنه مرا بر نشاندی به‌گاه
چو اندر تبارش بزرگی نبود　　نیارست نام بزرگان شنود

در بحر و برسمر ماند، نفرمودی از کیان روزگار وخسروان تاجدار و پهلوانان نامدار که یادآوردی، ونامشان برزبان که بردی؟... جمله برصدق گفتار وحسن کردار او اقرار کردند»[۱].

ازخزانهٔ کتب همین بهرامشاه، نسخه‌ای ازترجمهٔ تاریخ طبری اینك درکتابخانهٔ آستان قدس در مشهد موجود است. و آن کهن‌ترین دستنویس آن کتاب است که به‌دست اسحاق بن محمدبن عمربن محمد شَروانی درمحرم ۵۸۶ در ارزنجان نوشته شده است[۲].

پس از بهرامشاه پسرش علاءالدین داوود شاه برجای اونشست. او نیزمردی دانشمندوحامی‌شعروادب بودوخود شعرفارسی می‌سرود. نجم دایهٔ رازی مرموزات اسدی در مزمورات داوودی را به‌نام او نوشته است.

داوود سرانجام غم‌انگیزی داشت. در ۶۲۵ کیقباد اول سلجوقی به‌ارزنجان لشکرکشید و او را برکنار و دستگیر کرد. آنگاه او را بخشید وآق‌شهر وآب گرم را به‌او اقطاع داد. داوود این رباعی را ازآب‌گرم برای سلطان فرستاد:

شاها دل دشمنان تو با درد است　　رخسارهٔ دشمن از نهیبت زرد است
انصاف که با وجود صد غصه مرا　　درملك‌تو«آب گرم»ونانی‌سرداست!

امیران اُرتقی ماردین و میافارقین هم حامی دانش و ادب بودند. ترجمه‌ای از کتاب **حشایش والحیوان** موجود است که پیش‌از ۵۶۰ به‌امرالبی‌بن تیمورتاش‌بن ایلغازی‌بن ارتق[۵۴۷ – ۵۷۲] به‌دست‌علی‌بن‌شریف‌بن الحسینی ازعربی به‌فارسی ترجمه شده است[۳].

۱– ابن بی‌بی، ص ۷۱ – ۷۲.

۲– ترجمهٔ تاریخ طبری، چاپ عکسی بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵.

۳– نسخهٔ شماره A.2147 توپقاپوسرای. جلد اول‌کتاب از روی نسخهٔ‌کهنی بازنویسی شده‌که به‌دست علی‌اختیارخراسانی در ۵۶۰کتابت شده بوده است. جلد دوم ترجمهٔ علی‌بن شریف الحسینی است‌که به‌دست خود مترجم در ۱۸ شعبان ۸۶۶ برای‌کتابخانهٔ ←

نسخه‌ای از «اختیارات شاهنامه» از علی بن احمد در دست است[۱]. به نام ابوالفتح ملکشاه بن‌محمد از سلدوقیان ارزروم[۲] که ابیاتی از شاهنامه را در۱۳باب تنظیم کرده و ابیات بسیار سست ضعیفی هم در آغاز و انجام کتاب از خود افزوده است و در آن می گوید:

که شد چارصد سال وهفتاد وچار ز هجرت که پردختم این اختیار

(ظاهراً به‌جای ۴۷۴ باید ۵۷۴ باشد) این کتاب اگرچه ازنظرعلمی‌هیچ گونه ارزشی ندارد، این قدر هست که توجه به‌حماسهٔ ملی ایران را درآن قرون در گوشه و کنار آسیای ضغیرنشان می‌دهد.

توضیح :

نام تفلیسی ، همانطورکه در صفحهٔ ۳۹ آورده‌ایم حبیش بن ابراهیم است . در صفحه ۲۷ به ملاحظهٔ امانت عین نوشتهٔ احمد آتش را نقل کردیم که او این نام را اشتباهاً حسین بن ابراهیم نوشته و این اشتباه در نوشته‌های محققان ایـرانی هم فراوان تکرار شده است.

→

امیررستم بن سالاربن محمد بن‌سالاربن سالوك بن سالار بن‌کیکاوس بن شهنشاه‌بن حاتم بن هزار اسب بن ابی‌منصور از امرای گیلان کتابت شده است.

F. E. Karatay. Topkapı Sarayi... Farsca Yazmalar Kataloğu. S. 102.

این امیررستم بسیار کتابدوست بوده و از جملهٔ کتابهایی که برای کتابخانهٔ اوکتابت شده و شناخته‌ایم شاهنامه‌ایست که تاریخ ۸۶۱ یا ۸۶۹ را دارد.

۱ــ نسخهٔ شماره ۴۸ کتابخانهٔ گوتا درآلمان، ومیکروفیلم آن درکتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران. این دستنویس به‌نام محمدخان‌بن سلطان مرادخان [۸۴۸ ــ ۸۸۶] (محمددوم معروف به‌فاتح) کتابت شده، و این خود نشانهٔ علاقهٔ خاندان عثمانی به شاهنامه است.

۲ــ ترجمهٔ عربی زامباور ص ۲۱۹.

۳

اوج گسترش زبان‌فارسی در دورهٔ سلجوقیان

از میان خاندانهایی که در نواحی مختلف آسیای صغیر حکومت می کردند، سرانجام سلجوقیان بعد از حدود یك قرن کشش و کوشش، در دورهٔ پنجمین امیر این خاندان، عزّالدّین قلج ارسلان [۵۵۱-۵۸۴] یك‌دولت مقتدر بالنسبه فراگیر تشکیل دادند، و پایتخت آنها نظیر غزنین پایتخت غزنویان به‌صورت امید گاه اهل‌فضل و هنر وکانون اصلی زبان وفرهنگ ایرانی در آمد.

خاندان سلجوقی‌روم به‌دنبال‌خاندانهای سامانی وغزنوی، ادامه دهندهٔ‌سازمان حکومتی ایران در عصرساسانیان بودند. همانطورکه در ایران ساسانی فرمانروای هرمنطقهٔ ایران شاه نامیده می‌شدکه گاهی حکومت موروثی داشت امّا به هرحال از شاهنشاه ساسانی اطاعت می کرد، درسازمان سلجوقیان رومهم پادشاه سلجوقی‌عنوان سلطان داشت و شاهزادگانی‌که حاکم یا والی شهر یا منطقه‌ای بودند ملك یا شاه نامیده می‌شدند. همهٔ اینها هم فرمانبردار سلطان بودند که پایتختش قونیه بود. بر درسرای‌سلطان پنج نوبت می‌زدند، وبر درسرای شاه یا ملك سه‌نوبت.

عزّالدّین قلج ارسلان دوم نخستین‌سلطان بزرگ سلجوقی‌روم دراواخرعمر متصرّفات خودرا میان یازده پسرخود تقسیم‌کرد و هریك را شاه شهری و ناحیه‌ای ساخت.

درکنار هریك از این شاهان، یك‌کانون فرهنگی ایرانی و یك مرکز زبان و

شعر فارسی به‌وجود آمد. و هریك از آنان در جذب دولتمردان و دبیران و شاعران و معماران و هنرمندان ایرانی با دیگران رقابت می کردند. ابن بی بی تاریخ‌نویس آن عصر دراین باره می‌نویسد:

«فضلای آفاق و علمای عالم روی بدیشان نهادندی، و به اکرام و انعام و تیسیر بیشتر مطالب و مرام مراجعت نمودندی. عَلَم عِلم در ایّام ایشان عالی و سَعرِ شعر غالی بود، باز آنکه هر یك ورای مَلِکی و شهریاری در فضل و بلاغت و حسن خط و فرط براعت و اطّلاع بر دقایق حقایق کتابت نسخ وحید و فرید عهد خویش بود[1]»

محیط دستگاه سلجوقیان روم یك محیط کاملاً ایرانی بود. به‌طوری که از یازده تن پادشاهان آن خاندان ازغیاث‌الدّین کیخسرو اول به‌بعد که در ۵۸۸ به‌تخت نشست (در مدتی درحدود صد سال) هفت تن نام ایرانی کیانی داشتند: ۳ کیخسرو، ۲ کیقباد و ۲ کیکاوس. درمیان شاهزادگان آن دودمان هم به‌نامهای شاهنشاه، کیخسرو-شاد، جهانشاه، کی‌فریدون و فرامرز برمی‌خوریم.

نامگذاری فرزندان درهرخانواده، نمایانگر فرهنگ آن خانواده است. اینکه خاندان سلجوقی دور ازایران درروم به‌جای نامهای ترکی، یا نامهای عربی نامهای ایرانی کیانی داشتند، نشانهٔ دلبستگی به‌فرهنگ ایرانی، و حاصل انس مداوم آنها با حماسهٔ ملّی ایران بود. معلوم می‌شود که در دربار آنها شاهنامه‌خوانی (به‌طوری که بعد ها در دربار عثمانی می‌بینیم) رواج داشته است. تشویق شاعران به‌سرودن شاهنامه‌هایی در شرح حوادث دورهٔ آنان هم قرینه‌ای براین حدس است.

کیقباد اول در سال ۶۳۵ درکنار دریاچهٔ بی‌شهر درصد کیلومتری قونیه یك کاخ تابستانی برای ایّام شکار و خوشگذرانی خود ساخت[2]. خرابه‌های این کاخ به وسیلهٔ محمد اوندر باستان شناس ترك و یك هیئت آلمانی از زیر خاك به‌درآمد[3] . معلوم شد دیوارهای تالارها را با تصاویری از داستانهای شاهنامه آراسته‌اند و اینها

۱- ابن‌بی‌بی، - الاوامرالعلائیه

۲- همانجا، ص ۳۵۲-۳۵۴.

3-- Türk Arkeoloji Dergisi No. XIV. 1-2 1965.

قدیم‌ترین تصاویری است که در آنها داستانهای شاهنامه موضوع نقّاشی قرارگرفته است وعلاوه براهمیّتی که ازجنبهٔ هنری و تاریخ هنردارد، از نظربیان نفوذحماسهٔ ملّی ایران در آن سرزمین حائز ارزش بسیاری است و ریشهٔ رواج آنهمه نامهای کیانی را روشن می کند.

بعد ازاین مقّدمه که با وضع کلی زبان وفرهنگ ایرانی در دورهٔ سلجوقیان روم آشنا شدیم به معّرفی نویسندگان و شاعران آن دیار به ترتیب تاریخی می‌پردازیم.

پیشاهنگ فارسی‌نویسان روم

نخستینِ فارسی‌نویسان در دیار روم، و پر کارترین و بلند آوازه‌ترین آنان، کمال‌الـّدین حُبَیش‌بن ابراهیم تفلیسی (درگذشتهٔ ۵۵۹ یا ۵۷۹) است[1]. او درتفلیس به‌دنیا آمد. تفلیس از دورهٔ ساسانیان ازمراکز فرهنگ ایرانی بود و مرزبان ایرانی داشت. و حـّتی مآخذگرجی بنای آن را به‌یك تن ایرانی نسبت می‌دهند. با چنین سابقه‌ای طبیعی است که بعد از تسخیر آن به‌دست مسلمانان، فرهنگ ایرانی در آن سامان ادامه یافته، و تفلیسی با فرهنگ ایرانی بارآمده است.

بعدازقیام گرجیان وافتادن تفلیس به‌دست آنها درسال۵۱۵، وپایان فرمانروایی چند صدسالهٔ ایرانیان و مسلمانان بر آن دیار، گروههایی آنجا را ترك کردند. تفلیسی همراه این مهاجران راهی بغداد شد و در ۵۱۶ به‌آن شهر رسید و به‌دستگاه شرف‌الـّدین‌علی‌بن طَرّاد زینبی وزیرعبّاسیان پیوست و کتابهای عربی وفرهنگ‌دارویی خود را به‌پنج‌زبان فارسی، عربی، سریانی ، رومی (زبان لاتین مردم بیزانس) و یونانی درآنجا نوشت. بعدها دلبستگی اوبه‌زبان فارسی وفرهنگ ایرانی سبب‌شد که در جستجوی بازاری که کالای قند پارسی در آن رواج داشته باشد راهی روم شود.

تفلیسی در روم‌آثاری به‌زبان فارسی نوشت‌که امروز ده‌کتاب ورساله ازآنها

۱ ــ مقالهٔ نگارنده، مجلهٔ آینده، سال هفتم ۱۳۶۰ ص ۶۲۰ ــ ۶۲۵ و نزهة المجالس ص ۶۲۶.

دردست است. در ۵۴۱ بیان التصریف ودر ۵۴۵ قانون ادب را درروم نوشت. بعدها وجوه قرآن را تألیف و نسخه‌ای از آن را در ۵۵۸ در قونیه (در دورهٔ عزّالدّین قلج ارسلان دوم) کتابت کرده بوده است[1]. کفایة الطّب را در ۵۵۰ به‌نام قطب‌الدین ملکشاه حاکم سیواس و آنکارا، وکامل‌التعبیررا به‌نام همان قلج ارسلان [۵۵۱–۵۸۸] نوشته، و ترجمان القوافی را به‌اشارت او آغاز کرده و به‌نام پسرش قطب‌الدّین [۵۸۴–۵۸۸] به‌پایان رسانده است.

تفلیسی از مقرّبان قلج ارسلان دوم بوده و ظاهراً در جلسات بحثهای دینی وعلمی که درحضور آن پادشاه در ملطیّه تشکیل می‌شده شرکت می‌کرده[2] وظاهراً در ۵۷۹ درگذشته است.

تفلیسی شعر هم می‌گفت و از دو نمونه‌که از او مانده برمی‌آید که شعرش متوسط بوده است. این رباعی در نزهة المجالس به‌نام اوآمده است:

در روی تو، روی خودعیان بتوان دید مغزش ز درون استخوان بتوان دید
در تاریکی تو را چنان بتوان دید کز لطف تو درتن توجان بتوان دید

تفلیسی نه ادیب و شاعر بزرگی است که شاهکار های بزرگ ادبی آفریده باشد، نه عالمی‌که به‌کشفیّاتی در یکی از رشته‌های علمی رسیده باشد. امّا وجود او و گنجینهٔ عظیم آثارش از جنبه‌های‌گونه‌گون اهمیّت دارد: نخست اینکه ازشمال غربی‌ترین قلمروفرهنگی ایران دراوایل قرن ششم برخاسته است، دیگراینکه بغداد بزرگترین مرکزعلمی آن روز را رهاکرده به روم رفته‌ودرآنجا اقامت‌گزیده است و این از قرائن بارز رواج فارسی درآن دیار است.

این هم که نوشته هایش محتوای علمی در سطح بالا ندارد و بیشتر حاوی فرهنگ عامهٔ ایرانیان درآن روزگار یا برگرفته ازمتون دیگراست نه‌تنها از ارزش

۱ــ آن نسخه دردست نیست، اما نسخهٔ منقول ازآن درکتابخانهٔ عاطف افندی دراستانبول به‌شمارهٔ ۳۲۴۶ ومیکروفیلمی ازآن به شمارهٔ ۶۰ درکتابخانهٔ دانشگاه تهران موجود است.

۲ــ این مطلب را مرحوم عثمان توران در مقالهٔ قلج ارسلان در دایرةالمعارف اسلام چاپ استانبول، ازوقایعنامهٔ میخائیل‌سریانی Michel le Syrien, Qronique ترجمهٔ Ghabot جلد سوم چاپ ۱۹۰۵ پاریس نقل کرده است.

آثار او نمی‌کاهد بلکه خود نمایانگر این نکتهٔ دقیق است که در دیار روم نه تنها طبقهٔ بالای جامعه، بلکه گروههای کثیری از عامهٔ مردم به‌زبان فارسی آشنا بودند و به خواندن کتابهای فارسی رغبت داشتند. این هم که تعبیرات و لغات به‌کار رفته در کتابهای او بیشتر اززبان مردم غرب وشمال غرب ایران است می‌رساند که ایرانیان ساکن آسیای صغیر بیشترازمردم غرب ایران بوده‌اند.

شاهزاده ناصرالدین برکیارق

او پسر قلج ارسلان دوم بود. پدرش هنگام تقسیم قلمرو خود در ۵۸۴ او را حاکم قیلوحصار ونکیسار کرد. شهاب الدین سهروردی (مقتول در ۵۸۷) مدّتی از مقرّبان و معلّم او بود و رسالهٔ پرتونامهٔ خود را به‌نام او نوشته است.

این شاهزاده مثنوی حور و پری‌زاد را سروده بوده که سر آغاز آن در تاریخ ابن بی‌بی باقی مانده، و این چندبیت درحسب حال گوینده از آنجاست:

هنر هایی که تزیین دل آمد	ز اشراق الهی حاصل آمد
چو بر اوج هنر پرواز کردم	سخن در نظم و نثرآغاز کردم
مرا اول چو خاطر داد یاری	نشسته بر بساط شهریاری
گشادم چشم و دیدم کار عالم	چو زلف خوبرویان رفته درهم
گریبان امل هریك به دو دست	گرفته‌سخت چون‌می‌مردم مست
چو دیدم کار عالم بی سر وپای	فرو ماندم زتری خشك برجای
نسیم لطف ایزد بانگ بر زد	که هرنی را کجا باشد طبرزد
زشاهی برتر آی ار بارخواهی	دراین بستان گل بیخارخواهی[۱]

ملك محیی‌الدین مسعود شاه

او هم یکی از پسران عزّالدین قلج ارسلان دوم بود. پدرش هنگام تقسیم

۱ــ ابن بی‌بی: ص ۲۲.

متصرفات خود در ۵۸۴ انگوریه[۱] را به او بخشید. او تا ۶۰۰ در آن ناحیه به استقلال حکومت می کرد و در آن سال در جنگ با برادرش سلطان رکن الدین سلیمان دوم شکست خورد و کشته شد.

مسعود شاه از مروّجان شعر فارسی بود. در سایهٔ حمایت او در شهر کوچك انگوریهٔ آن روز شاعران پارسی گویی می‌زیستند که نام و رباعیهای سه تن از آنان در اوراق باز مانده از مجموعه‌ای که به‌نام همین شاهزاده جمع آوری شده بوده به دست ما رسیده است. تألیف چنین مجموعه‌ای نشانهٔ رواج زبان و شعر فارسی در آنکارا و شعر دوستی آن شاهزاده است.

در اینجا ضمن معرّفی آن مجموعه اشعار شاعران انگوریه‌ای را از آن می آوریم.[۲]

مجمع الرباعیات و شاعران آن

مجموعه‌ای به‌نام «مجمع الرباعیات» به‌وسیلهٔ ابوحنیفه‌عبدالکریم بن ابوبکر پیش از سال ۵۸۸ به‌نام محی‌الدین مسعود تألیف شده بوده است. دریغا که این مجموعهٔ گرانبها از میان رفته، فقط چند ورق متضمن فهرست آن و گزیده‌ای از رباعیات آن در مجموعهٔ دیگری (به‌شمارهٔ ۲۳۸ حالت افندی در کتابخانهٔ سلیمانیه) باقی مانده که متأسفانه اوراقی از آن هم افتاده است.

فهرست موضوعات مجموعه از این قرار است: مدح صحابه، پادشاهان،

۱ـ انگوریه، صورت فارسی شدهٔ نام پایتخت ترکیهٔ کنونی است که در متون عثمانی به صورت «انقره» نوشته می‌شد و اکنون آنکارا تلفظ می‌شود. این نام ظاهراً از زبان‌هیتی‌ـ هاست که از دوهزار سال پیش از میلاد درنواحی مرکزی آسیای صغیر می‌زیستند یا اززبان فریگیایی‌ها که بعد از هیتی ها و پیش از یونانیها براین ناحیه حکومت داشته‌اند. تبدیل صورت یونانی کلمه به صورت فارسی «انگوریه» یك نوع اشتقاق عامیانه و خود نشانهٔ عمق نفوذ زبان فارسی در آنجاست. اما نباید تصور کرد که بیش از این شباهت ظاهری ارتباطی با انگور فارسی داشته باشد.

۲ـ احمد آتش، مقالهٔ پیش گفته، ص ۱۰۷ـ۱۰۹.

معشوقان: قصاب، کباب‌پز، درزی، کلاهدوز، نانوا، تیرگر، کمانگر؛ گوی و چوگان بازی؛ آهنگر، برزگر، گازر، کفشدوز، صرّاف، گلابتونی، میفروش، نعلبند، ساربان، رگزن، خربنده، رایض، حلّاج؛ دارندگان نامهای: محمد، عمر، حبش، یعقوب، مسعود، محمود، اسحاق، عثمان، حسن، ستاره، مروارید؛ علویّ، رومی؛ چنگی، نایی، مطرب، دف‌زن، مغنی، رقاص؛ چهار شهر، چهار مذهب، چهارطبع، چهار عنصر؛ جامهٔ کبود، جامهٔ سپید، قبای‌زرد، کمر زرین، زر، سیم، گوشوارهٔ مروارید، رگ‌ زدن، در آینه نگریستن، لب، زلف، خط، بیماری معشوق؛ صبح، مؤذن، خروس، تجنیسات، التماسات، شکایت اززمانه، از سفر آمدن معشوق، ازسفر آمدن عاشق، مردمی، غربت، عشق، خبر فرستادن با صبا، نامه نویسی به معشوق، احوال گونه‌گون، پیری، ناتوانی، لزوم ترك دنیا، به‌اضافهٔ قصاید و قطعات.

رباعیهایی در این زمینه ها را در نزهةالمجالس شروانی و مونس الاحرار محمد بن بدر جاجرمی هم می‌یابیم و شاید بتوان حدس زدکه مؤلف آن دو کتاب درکار خود به‌مجمع الرباعیات گمشده نظر داشته‌اند.

مهم‌تر اینکه در آن دوره سرودن رباعیهایی به‌نام معشوقانی از افراد طبقات مختلف جامعه به‌قصد ذکر تعبیرات مربوط به‌پیشه‌های گونه‌گون درمیان شعرا معمول بوده، و این شیوه را بیش از همه در شعر مهستی گنجه‌ای دیده‌ایم.

از رباعیهای باقی مانده ازمجمع الرباعیات، قسمتی از شاعران معروف‌ایران است. از سه شاعر اهل انگوریه (انقره) هم رباعیهایی موجود است که آنها را با تصحیح اغلاط از مقالهٔ مرحوم‌آتش نقل می کنیم:

بدیع پسر منتجب انگوریه‌ای گوید در آهنگر

من فتنهٔ آن لبان خندان توام — عاشق شده برچاه زنخدان توام
دردست توای‌صنم به‌جانو سرتو — بیچاره تر از کدین و سندان توام

بدیع انگوریه‌ای گوید در رگ‌ زن

از آهن پولادبت عشوه پرست — آمد بر من، نیشتری اندر دست

بگرفته رگم تمام کز غمزهٔ او / صدچشمهٔ خون از رگ جانم برجست

بدیع انگوریه‌ای گوید در حبش نام

گفتی چه کس است آن پسر دلبرو کش / کو زد به دل و جان تو اندر آتش
سرتاسر شام اگر بگردی و عراق / در جملهٔ روم در نیابی چو حبش

بدیع انگوریه‌ای گوید در حق ترسابچه

رومی پسری به چهره چون عاج همی / بر خود بنهم ز بهر وی تاج همی
بر گردنم آویخته بت بسته زنار / ناقوس زنم، بوسه دهم خاج همی

محیوی انگوریه‌ای گوید در حق ملك محی الدین

دی صبح چو عزم توسوی ددگان شد / نارفته ز هیبت تو ددبی‌جان شد
خورشید گهِ نماز شام آمدنت / ترسید که صید توشود پنهان شد

محیوی انگوریه‌ای گوید بر گازر پسر

گازر پسری که روی او محراب است / سیم است برش دلش چو سنگ ناب است
در آب چو آفتاب گیتی تاب است / سرمایهٔ گازر آفتاب و آب است

هم برین معنی گوید:

چون زلف بر آن عارض خوش رنگ زنی / آن عنبر و مشك تنگ بر تنگ زنی
بی‌صبرشوم، جامه‌دران، دیده پر آب / هر گه که در آب جامه بر سنگ زنی

محیوی انگوریه‌ای گوید در سراج

یاری که به لب درد مرا درمان است / کارم زغمش بی‌سرو بی سامان است
قصّه‌چه کنم که دردلم چون جان است / آن بت که به رخ سراج سرّاجان است

محیوی انگوریه‌ای گوید در محمد نام

ای آنکه وصال توست اکسیر طرب | هجران تو گشته مایهٔ رنج وتعب
هر شب گویم به بنده ارزانی کن | یك بوسه ز لبهای محمّد، یارب

وله در حقّ عمر نام

بند دل من موی عمر خواهد بود | و آرام دلم روی عمر خواهد بود
گر جملهٔ شیعیان مرا خصم شوند | میل دل من سوی عمر خواهد بود

حکیم محمود انگوریه‌ای گوید در نعلبند

گر سینهٔ تو همیشه بر سینهٔ ماست | رخسار چوخورشید تو آیینهٔ ماست
در صنعت تو زخم بود بر سندان | سندان دل توست وزخم برسینهٔ ماست

سلطان غیاث‌الدین کیخسرو اول

او کوچك‌ترین فرزند قلج ارسلان و ولیعهد او بود. زندگی و سلطنتش با حوادث و ماجراها گذشت. دوبار از ۵۸۸ تا ۵۹۷ و از ۶۰۱ تا ۶۰۷ سلطنت روم را داشت.

سلطان کیخسرو حامی دانشمندان وشاعران بود، کتاب راحة الصدور راوندی به‌نام او تألیف شده است. خود نیز شعر فارسی می‌سرود.

نخستین بار که در ۵۸۸ بعد از دربدریها و ناکامیها برتخت نشست و رجال و بزرگان را از گوشه و کنار به‌دربار خود فرامی‌خواند، ضمن یك مثنوی خطاب به مجدالدّین اسحاق[1] سرگذشت خود را بیان کرده و ابن بی‌بی آن را ازخطّ سلطان در تاریخ خود نقل کرده است که عین آن را می‌آوریم:

۱ـ مجدالدین اسحاق بن محمد بن یوسف بن علی قونیوی از علمای بزرگ و از معتقدان ابن عربی بود. او پدر صدرالدین قونیوی است و بعد از وفاتش مادر صدرالدین به‌عقد نکاح ابن عربی درآمد.

صحّت ذات طاهر سموی   تاج اصحاب، مجلس اخوی
عزّ اقران یگانهٔ آفاق   صدر اسلام مجد دین اسحاق
آن رفیق عزیز و شایسته   وان چو جان فرشته بایسته
باد تا روز حشر پاینده   حرمت و رتبتش فزاینده
دست آفت زعرض او مصروف   چشم فتنه ز ذات او مکفوف
ای ولی سیرت ای نبی سنّت   گر بگویم که اندرین مدّت
چه کشیدم ز جور چرخ حرون   مُدّه بر نوك كلك گردد خون
دیدی ای مجمع صدور کرام   که زمانه چه گونه کرد خرام
پادشاهی ز ما به ظلم ببرد   به یکی تند بی حفاظ سپرد
من چوجم دل به غصّه آگنده   شده اندر جهان پراگنده
گاه در شام و گاه در ارمن   گاهم اطلال جای و گاه دمن
گاه همچون نهنگ در دریا   گاه همچون پلنگ برصحرا
گه ستنبول جای و گه عسکر   گاه مغرب مقام و گه بربر
مدّتی کار من ز دهر دو رنگ   تیغ وپشت‌سمند وحرب فرنگ
رزمها دیده، حربها کرده   طعنها داده ضربه ها خورده
گاه‌گاهم غذا ندامت و غم   از پی دوستان طبع دژم
دوستانم چو باز پرکنده   همچو من در جهان پراگنده
باز چون لطف حق جمال نمود   گردش چرخ هم وفا فرمود
خوابهای صواب می دیدم   اثر آن به خواب می دیدم
عزم کردم به جانب آلمان   کاندر آمد مبشّری به امان
خبر مرگ خصم و فترت ملك   گفت هین‌شاد شد به‌رویت ملك
نامه های اکابر اطراف   با پیام خلاصهٔ اشراف
گفت ما جمله داعیان توییم   مهدیا هین که ساعیان توییم
همه آیات منفجر خوانده   دیده بر راه منتظر مانده
هر دمم هاتف از ره الهام   گفت «عجّل و حرّك الاقدام»
باز گشتم به ساحل دریا   وانگهی چه مخوف بحر وشتا

قصّه کوتاه بحر ببریدم — تو مبیناش آنچه من دیدم
آمدم سوی بُرغلو بمراد — ملك را یافتم چو نرد زیاد
مفسدی چند عزم کین کرده — اسب ظلم و جفا به زین کرده
چون خدا بود یارو حافظ و پشت — خرد گشتند گاه زخم درشت
عاقبت بخت ما مظفّر شد — مملکت سر بسر میسّر شد
مملکت رام ما و رام شماست — در جهان نام ما و کام شماست
نیکخواهان ز فضل داور ما — مجمع دوستان ما بر ما
هین که وقت استجای اینجاجوی — گرسرت در گل است اینجاشوی[1]

راوندی مؤلف راحة الصدور

محمّدبن علی بن سلیمان راوندی از مردم راوند کاشان بود. در سال ۵۹۰ بعد از کشته شدن طغرل بن ارسلان آخرین پادشاه سلجوقی عراق، به آسیای صغیر رفت و به سلجوقیان روم پیوست. در ۵۹۹ تألیف راحة الصدور را آغاز کرد و در ۶۰۳ آن را به پایان رسانید و به نام کیخسرو اول در دومین نوبت سلطنت او [۶۰۱-۶۰۷] تقدیم کرد.

راوندی شعرهم می گفت امّا شعرش به پایهٔ نثرش نمی‌رسد . قصیده‌ای در مدح کیخسرو اول سروده و در مقّدمه کتاب خود آورده که چند بیت از آن را می آوریم:

زهی عشق تو ملك جان گرفته — جهان را در خط فرمان گرفته
زهی شمع رخت ازشاهدچرخ — هزاران خرده بر دندان گرفته
ز دریای لبت ذُرّی کمینه — دوساله سر گزیت ازکان گرفته
رخت ازنوربخشی‌ماه وخوررا — رهین منّت و احسان گرفته
تو را شادی نهاده پای بر سر — مرا دست غمت دامان گرفته
دلم از بیم والی فراقت — پناه ازحضرت سلطان گرفته...[2]

۱ــ ابن بی بی: ص ۹۱، مختصر سلجوقنامهٔ ابن بی بی، چاپ ۱۹۰۲ هوتسما ص ۲۹.
۲ــ راحة الصدور راوندی، ص ۲۷.

سلطان رکن‌الدین سلیمان دوم

یکی‌ازچند سلطان بزرگ سلجوقی بود. اوبه‌نخستین دورهٔ پادشاهی کیخسرو اول پایان داد. در سال ۵۸۸ او را از قونیه بیرون کرد و خود برتخت نشست. سایر برادران اطاعت کردند جزمحی‌الدین مسعود شاه که تا سال ۶۰۰ آخرین سال‌سلطنت رکن‌الدین پایداری ورزید ودر آن سال شکست خورد و کشته شد. ابن بی‌بی دربارهٔ ادب پروری رکن‌الدین چنین می‌نویسد:

«علما و فضلا وشعرا وهنرمندان جهان روی به‌بارگاه اونهادند. و هر یك بضاعت صناعت خویش را بر رای اعلیش به‌محل عرض می‌رسانیدند. و درحق هریك احسان بیکران می‌فرمود و جامگی و جایزه و عطیهٔ نامحصور می‌داد. ونقدنظم ونثر هریك را برمحل علم عزیز وفضل بی نهایت خود اختیار و امتحان و اعتبار می کرد، وکامل را از ناقص و صحیح را از معتل، و متین را از رکیك... تمییز می‌فرمود. و در بحث عروض و قوافی و معانی اشعار اشباع تمام می‌نمود...»

آنگاه قصیدهٔ ظهیر فاریابی را در مدح سلطان نقل می کند به‌این مطلع:

زلف سرمستش چو درمجلس پریشانی کند
جان اگر جان در نیندازد گرانجانی کند

و می گوید جایزهٔ این قصیده «دوهزار دینار سلطانی، و ده سر اسب، و پنج سر استر، و ده شتر بیسُراك، و پنج نفر غلام و پنج نفر کنیزك خوبروی رومی، و پنجاه قد جامه از زربفت و اطلس و قُطنی و عَتّابی و سِقِرلاط» بدو فرستاد وضمن فرمانی در تحسین قصیده، شاعر را به‌دربار خود فراخواند[1].

سلطان رکن‌الدین شعرهم می گفت. این رباعی را خطاب به‌برادرش قطب‌الدین ملکشاه، ملك قیصریه سروده و فرستاده است:

ای قطب‌فلك وار زتوسرنکشم   تا چون نقطت به‌دایره در نکشم
بر کوس کشیده باد کیمُخت تنم   گرپرچمت از کاسهٔ سربرنکشم[2]

۱ــ ابن‌بی‌بی ص: ۶۰-۶۲.
۲ــ همانجا: ص ۵۹.

سلطان کیکاوس اول

عزالدین کیکاوس اول [۶۰۷-۶۱۶] نیز از پادشاهان بزرگ و حامی شاعران بود. صلهٔ گزافی که به‌دخترسالار داد نمونهٔ شعر دوستی و شاعر پروری اوست که درذیل خواهد آمد. خود نیز شعرمی گفت. وقتی که درقیصریه در محاصرهٔ برادرش کیقباد بود، این رباعی لطیف را برای ظهیرالدین ایلی پروانه فرستادکه ابتدا از هواداران او بود و اینك به‌کیقباد پیوسته بود:

شمعم که کنون‌درسردل‌رفت‌تنم بی گریه‌شبی‌نگشت خندان‌دهنم
پروانه که گفت یار غار تو منم او نیز رضا داد به‌گردن زدنم[1]

این دوبیت او را هم بر در تربتش در دارالشفاء سیواس برسنگ نگاشته بودند:

ما جهان را گذاشتیم وشدیم رنج بر دل نگاشتیم وشدیم
پس ازاین نوبت شماست که ما نوبت خویش داشتیم وشدیم[2]

دختر سالار

دختر سالار که به‌حکم رسم و سنت شرقی نام خودش ناگفته مانده، و به‌نام پدرش یاد شده است در اوایل قرن هفتم می‌زیسته، و به‌گواهی شعرهایش که در اینجا خواهیم آورد، بی‌تردید یکی از بزرگان شاعران نغزگوی عصر خود و یکی از سه چهارتن سخن‌سرایان بزرگ زن در همهٔ ادوار شعر فارسی است[3].

پدرش حسام‌الدین علی‌بن فضل‌الله سالار خود از دانشمندان عصر بود و یك رسالهٔ عربی از او در دست است که در آن لقب «حجة الحق استادالدنیا» دربارهٔ او به‌کار رفته است[4].

ابن بی‌بی در تاریخ خود، در گفتگو از شعردوستی و شاعرنوازی کیکاوس

۱- همانجا: ص ۱۱۴.
۲- همانجا: ص ۱۲۶.
۳- رك: نزهة المجالس ص ۶۸-۶۹.
۴- دانش‌پژوه، فهرست میکروفیلمهای دانشگاه ج ۱ ص ۴۴۸.

اول می‌نویسد:

«دختر حسام‌الدین سالار ازموصل این قصیده را که از نسیم بهار در لطافت، و از زلال کوثر در سلاست تجاوز نموده است، « تاطرهٔ آن طرهٔ طرار برآمد... به‌خدمت حضرتش فرستاد. فرمود که به‌هر بیتی صد دینارسرخ دربارهٔ او انعام کنند. هفتادو دو بیت است، هفت‌هزار ودویست دینار (= سکهٔ طلا) به‌موصل (= رساننده) که از موصل آمده بودتسلیم کردند، و قاصد راکه قصیده راآورده بود، خلعت و مرکوب و دوهزار عدد [دینار]، بیرون آنچه بدان فاضلهٔ عهد و نادرهٔ زمان فرستاد، ارزانی داشت»[1].

صلهٔ شایسته‌ای که پادشاه سلجوقی در مقابل شعر این شاعر داده، درعین حال که ارزش شعر دخترسالار را در آن عصر نشان می‌دهد، اصولاً نمونه‌ای از توجه پادشاهان سلجوقی روم به‌شعر فارسی وحمایت ازشاعران وپرداخت جوایز وصلات فراوان به‌آنان است که پیش از این هم بخشش رکن‌الدین سلیمان را دربارهٔ ظهیر فاریابی دیدیم.

ترکیب بند دخترسالار را، چون نسخ کافی از چاپ عکسی تاریخ ابن بی‌بی در ایران در دسترس نیست و به‌این زودیها هم احتمال چاپ آن نمی‌رود، در اینجا می‌آوریم:

تاطرهٔ آن طرهٔ طرار بر آمد
بس آه کزین سینهٔ غمخوار برآمد
درعشق هر آن کس که بدین کوی فرو شد
جانش به‌غم و حسرت و تیمار برآمد
خوبان جهان را همه بازار شکستند
آن روز که او مست به‌بازار برآمد
شمشاد خجل شد چو ز بستان زمانه
آن قامت چون سرو سمن زار برآمد

۱ــ ابن بی بی: ص ۱۲۲ــ۱۲۶.

شد عارض زیباش گل باغ لطافت
کان سوسن نو رسته ز گلزار برآمد
ای چرخ مکن قصد به‌خون ریختن خلق
زیرا که به‌یك غمزهٔ او کار برآمد
ای ماه کنون دمدمهٔ حسن تو بنشست
چون کوکبهٔ شاه جهاندار برآمد

شاهی به‌لطافت چو دم عیسی جان بخش
جمشید دوم شاه جوانبخت جهان بخش

باری دگر از دست شدی باز کجایی؟
دم چند دهی ای بت دمساز کجایی؟
با درد و نیازم که ز تو دور فتادم
تا دارمت ای دیده به صد ناز کجایی؟
من پردهٔ غم ساخته‌ام کز تو جدا ام
کار که گرفته ست ز تو ساز کجایی؟
گفتی ز ره طنز که: «جان تو بماناد!»
جانم به‌لب است ای بت طناز کجایی؟
یکباره بر انداختی‌ام کشتی‌ام از غم
ای دوست کُشِ خانه برانداز کجایی؟
اندر سر او نیست که دلدار تو باشد
باز آ ز سرش ای دل جانباز کجایی؟
شادی و طرب کن که جهان باز جوان شد
از عدل شهنشاه سر افراز کجایی؟

شاهنشه غازی شرف دودهٔ آدم
آن کش بسزا ملك جهان گشت مسلم

پیکان غم عشق تو تا بر جگر افتاد
سر گشته دل غمگنم از پای در افتاد
بر روی توام یك نظر افتاد نهانی
صد واقعهٔ سختم از آن یك نظر افتاد
راهی نه به‌پای تن رنجور بر آمد
کاری نه به‌بازوی دل مختصر افتاد
بهر جگر تافته چشمم ز لب تو
یاقوت همی کرد طلب، پر گهر افتاد
گفتم که فتاده‌ست به‌دام این دل مسکین
فرمود که هم نیك فتادش اگر افتاد
جز در در تو نیك‌فتادی دگرش نیست
آری مگرش بهره ز تو این قدر افتاد
بیداد تو بر ما نرود چون سخن ما
در حضرت میمون شه دادگر افتاد
شاهی که بدو گشت قوی ملت تازی
کارش همه جود و کرم و بنده نوازی

احسنت زهی چهرهٔ زیبا قمر این است
شا باش خهی گوهر گویا شکر این است
دادند خبر دوش که عزم سفری کرد
زودا که نماند اثرم گر خبر این است
بر کار پریشان من افکند نظر گفت
کاری بهم اندر شده زیر و زبر این است
در پیش کشیدم دل و جان گفت...[1]
انصاف بده پیشکش مختصر این است

۱ــ یك کلمه خوانده نشد.

آری دل و جان را خطری نیست و لیکن
نزدیک‌من ای‌جان وجهان‌ماحضراین است
بر داشتم امید ز بهبود و به آمد
کان کار که هر ساعت وهردم بتراین است
با مدح خداوند جهان باز گرفتم
زیرا که ز بیداد جهانم سپر این است

شاهنشه عالم که خداوند جهان است
حکمش چوقضا برهمه‌آفاق روان است

بیداد فلك را به‌جهان پای و سری نیست
وز شادی وراحت به‌جهان درخبری نیست
هر جا که سر زلف بتی مشك فشان است
شك‌نیست که‌مشك‌است‌ولی بی‌جگری‌نیست
کوتاه کن اندیشه که این قصه دراز است
و اندیشه بدین طایفه جز دردسری نیست
فریادرس اندر غم گردون جفا کار
جز لطف خداوند جهانت دگری نیست
خورشید جهان سایهٔ حق قیصر ثانی
کش قیصر و فغفور به‌جز خاك دری‌نیست
شاهنشه عادل که گه بخشش دریا
با دست جوادش به‌جز ازمختصری نیست
نامش نبرد تلخی احداث ز کامم
کاندر دهن ملك چونامش شکری نیست

سلطان سلاطین که سلاطینش غلام‌اند
سلطان‌جز ازو کیست کجایند و کدام‌اند

شاهی که ازاوجان وجهان شاد همین است
فرمانبر او بنده و آزاد همین است
سلطان جوانبخت و خداوند جهان‌بخش
کش طبع لطیف است و کف راد همین است
رسمش همه بخشودن و بخشیدن احسان
کارش همه جود و کرم و داد همین است
لطفش سترد زنگ غم از آینهٔ دل
قهرش ببرد عافیت از یاد همین است
دود از دل کان و جگر بحر برآورد
در نوبت او صورت بیداد همین است
فرخنده درش مرجع خلق آمد از یراك
سدی که قوی دارد بنیاد همین است
اندر کنف رحمتش آرام کنم زانك
در روی زمین عرصهٔ آباد همین است
عالم همه آباد به عدل و کرم اوست
سوگند شهان جمله به‌خاك قدم اوست

ای ملك زمانه به‌تو آرام گرفته
از فر تو خورشید فلك وام گرفته
اقبال تو بر خلق جهان سایه فکنده
بهر تو دل خاص و دل عام گرفته
وز همت عالی که همش خاك و همش زر
زر ریخته و انداخته و نام گرفته
یك گوشهٔ ملکت که جهانش سرکوی است
از خطهٔ چین تا به حد شام گرفته

بس زود بود خسرو عالم که جهان را
بر کام دل و دولت پدرام گرفته
بر فرق گهی تاج دل‌افروز نهاده
بر دست گهی جام غم انجام گرفته
از تیغ خود آتش زده در خرمن کفار
و آنگاه همه عرصهٔ اسلام گرفته

تو غالب و، مغلوب شهان زیرر کابت
صد قیصر و فغفور دوان زیر رکابت

ای صیت تو بگرفته همه روی زمین را
عز و شرف افزوده ز القاب تو دین را
آورده قضای ازلی طوعاً و کرهاً
در ربقهٔ فرمان تو هرغث و سمین را
قدر تو کمین پایه نهد جرم ز حل را
گر به‌شمرد صدمت تو شیر عرین را
خورشید سرافرازد بر چرخ فلك زانك
هر روز نهد بر در میمونت جبین را
تلقین کند ای مهر تو آمیخته با روح
در صلب و رحم نامهٔ مهر تو جنین را
آسان بکند جود تو دشوار جهان را
مرهم بنهد حزم تو دلهای ضمین را
بد دهر جفا پیشه و ایام ستمکار
عدل تو ادب کرد همان را وهمین را

بر درگه شه باد جهان بندهٔ فرمان
فرمانده خلق او دگران بندهٔ فرمان

در زیر نگین تو همه ملك جهان باد
ز احداث فلك ذات تو در ظل امان باد
در پردهٔ سر ازلی هر چه نهان است
در آینهٔ رای منیر تو عیان باد
وین خلوه نشینان که همه سالك راهند
پیوسته دعاهای توشان ورد زبان باد
وان کس که زبان جز به‌ثنای تو گشاید
در سینهٔ او هر نفسی نوك سنان باد
وان کس که نه بردیده نهد نام تو او را
بر دهر ز ایام نه نام و نه نشان باد
هر جا که عنان پیچی بر طالع میمون
حکم تو روا گشته و فرمانت روان باد
چونان که دل خلق همی خواست چنانی
چونان که دلت خواهد کار تو چنان باد

ترکیب بند دخترسالار، از نظر معنی و مضمون همپایهٔ بهترین شعرهایی است که شاعران ایران در قرن ششم سروده‌اند، و ترکیبات ساده و نغز و شیرینی چون «به‌بود و به‌آمد»، «نیك فتاد»، «جام غم انجام» در آن نشانه‌های تسلط و تصرف او در زبان فارسی است و جای حیرت است که آن را شاعری در خارج از ایران سروده باشد و گوینده هم از طبقهٔ زنان باشد که در شرق در محیط محدود خانه می زیستند و امکان تحصیل و حضور در مجامع ادبی برای آنان فراهم نبود. از اینجاست که می‌توان نتیجه گرفت که زبان و فرهنگ خانوادگی دختر سالار زبان وفرهنگ ایرانی بوده، واگر خانوادهٔ او از ایران به موصل نرفته باشند معلوم می‌شود که مردم موصل درقرن ششم فارسی زبان بوده‌اند وبه‌این زبان سخن می گفتند و شعر می‌سرودند.

درنزهة المجالس شروانی هم چهار رباعی از دخترسالار آمده، از آن جمله

این رباعیها:

از دیدهٔ من چو اشك گلگون بچکد　　هر لحظه هزار قطره افزون بچکد
بر آتش عشق تو کباب است دلم　　چون گرم شود کباب ازاوخون بچکد

با درد تو نیست روی درمان دیدن　　دشوار بود وصل تو آسان دیدن
من دوش به‌خواب دیده‌ام روی تورا　　گویی چه بود خواب پریشان دیدن

چندانکه به کار خویش وا می‌بینم　　خود را به غم تو مبتلا می بینم
وین طرفه که درآینهٔ دل شب و روز　　من می نگرم ولی تو را می‌بینم

سلطان کیقباد اول

علاءالدین کیقباد اول [۶۱۶-۶۳۴] بزرگترین ونام‌آورترین پادشاه‌سلجوقی روم، وهمان است که نجم دایهٔ رازی با اهداء مرصاد العباد بدو نامش را درادبیات فارسی جاویدان ساخته است. بهاءولد پدر مولوی نیز در دورهٔ همین پادشاه به‌روم رسید وظاهراً مورد اکرام او قرار گرفت.

کیقباد اول، از نظر دانش و شجاعت و تدبیر و حمایت از شعر وادب وهنر در میان افراد خاندان خود نظیر نداشت. اوکه آنهمه از شاعران حمایت می کرد خود نیز شاعر بود. این رباعی که بغلط به‌نام خیام معروف شده، از اوست:

تا هشیارم بر خردم تاوان است
چون مست شدم عقل زمن پنهان است
می خور که میان مستی و هشیاری
وقتی است که اصل زندگانی آن است[۱]

او علاوه براینکه شاهزادگان و امیران محلی را فرمانبردار خودکرد، در

۱ــ ابن بی‌بی: ص ۲۲۸، مختصر سلجوقنامه ص ۹۳.

جنگهایی با ایوبیان و امرای مملوك مصر و جلال الدین خوارزمشاه نیز بر آنان پیروزی یافت. آوازهٔ جلال و حشمت او، و نیرومندی سپاهش مانع از آن شد که مغولها به‌دیار روم تجاوز نمایند. در ۶۳۰ هم سفیری نزد او کتای قاآن فرستاد و اظهار اطاعت کرد و از این راه به‌همانسان که اتابکان فارس آن دیار را از ویرانگری و کشتار مغولها نجات داده بودند، او هم آسیای صغیر را تا زنده بود از خطر هجوم مغول رهانید.

دلاوریهای کیقباد اول و امنیت و رفاه و آسایشی که برای مردم فراهم کرده بود، و حمایتی که از علم و ادب و هنر می کرد، او را محبوب همگان ساخته بود. شرحی که ابن بی‌بی در وفات او می‌نگارد سوگنامهٔ منثور سوزناکی است[۱].

دورهٔ سلطنت کیقباد مصادف بانخستین موج حملهٔمغول وحوادثجانگدازی بود که در ایران جریان داشت. رعب و هراس عظیمی که از خونریزیها و ویرانگریهای آن قوم وحشی در دلها افتاده بود، موجب فرار ایرانیان به‌شرق و غرب گردید و این‌سومین مهاجرت دسته جمعی در تاریخ ملت و کشورما بود. از این مهاجران، ما فقط عده‌ای از بزرگان ادب را می‌شناسیم که مثلاً عوفی مؤلف لباب الالباب به‌هند رفت و شمس قیس رازی مؤلف المعجم خودرا به‌فارس رسانید. اما مسلم است که این گریزندگان تنها نبودند سیل گریزا گریز به‌راه افتاده بود. کاروان کاروان از توده های مردم نیز هر کس پای فرار داشت به‌سویی می گریختند. و زبان حال مردم این بیت صائب تبریزی بود:

ماتمکدهٔ خاك سزاوار وطن نیست
چون‌سیل از این دشت به‌شیون بگریزیم

در این ماجرا، امن‌ترین و مناسب‌ترین و نزدیك‌ترین پناهگاه دیار روم بود. خلقی بیشمار از ایرانیان به‌آسیای صغیر رفتند و موج تازه‌ای از گسترش زبان و فرهنگ ایرانی در آن دیار برانگیختند.

نجم رازی دلایل این انتخاب را در مقدمهٔ مرصاد چنین بیان کرده است:

۱ـ همانجا: ص ۴۵۷ـ۴۶۳.

«چون امید از وطن و مسکن مألوف منقطع شد، صلاح دین و دنیا در آن دید که مسکن در دیاری سازد که در او اهل سنت و جماعت باشند... و به‌امن و عدل آراسته باشد، ورُخص اسعار و خِصب معیشت بود. ودر آن دیار پادشاهی دیندار دین‌پرورعالم عادل‌منصف متمیّز باشد...

هرچند تفحص کرد ازارباب نظر واصحاب تجارت که براحوال بلاد و اقالیم جهان وقوف داشتند، باتفاق گفتند: دیاری بدین صفات و بلادی بدین خاصیات در این وقت بلاد روم است که هم به‌مذهب اهل سنت و جماعت آراسته است، و هم به‌عدل و انصاف و امن و رُخص پیراسته، و بحمدالله پادشاهی درآن دیار از بقیت آل سلجوق و یادگار آن خاندان مبارك است که هرآسایش و راحت وامن و فراغت که اهل‌اسلام یافتند از سایهٔ چتر همایون آن خاندان یافتند...»[1]

نجم رازی با کاروانی از درویشان و مریدان خود در ۶۱۸ به‌روم رسید. در آنجا دید که آنچه در بارهٔ امن و عدل حکومت و ارزانی و فراوانی نیازمندیهای زندگی شنیده بوده، درست است، اما دینداری و دین‌پروری پادشاه، به‌آن معنی که او توقع و انتظار داشت ظاهراً درست درنیامد. زیرا بطوریکه پیش از این در نقد نظر مرحوم آتش بتفصیل گفتیم درآن سالها هنوز تصوف در روم مطلوب نبود و سلطان کیقباد هم توجه خاصی به‌صوفیان نداشت. اگرمقدم شهاب سهروردی راکه از طرف خلیفهٔ بغداد به‌سفارت به‌نزد او آمده بود گرامی داشت[2]، احترام به‌سفیر خلیفه بود نه احترام به‌یك پیر طریقت.

ازطرف دیگربه‌قول مؤلف مناقب اوحدالدین کرمانی «نجم دایه عظیم بوّاش بودی»[3] یعنی خود خواه و خودنما بود، و اینکه پیران طریقت (از جمله خود را) بالاتر از هرکسی می‌دانست در سراسر نوشته‌های او پدیدار است.

واقعیت این بود که سلطان عادل بود، مروج ادب و هنر بود، کریم وبخشنده

۱ــ مرصادالعباد ص۲۰.

۲ــ ابن بی‌بی ص ۲۲۹ــ۲۳۵.

۳ــ مناقب اوحدالدین کرمانی چاپ فروزانفر ۱۳۴۷ ص ۳۸ ــ ۳۹.

بود اما اعتنای چندانی به‌تصوف نداشت. از اینجاست که نجم دایه برخلاف همه ایرانیان که در روم با حسن استقبال سلجوقیان روبرو می شدند، به‌قدر انتظار خود روی خوشی درآنجا ندید. ناچار ازآنجا به‌ارزنجان و بعد به‌بغداد رفت.

پس ناکامی نجم رازی، ازقدر ناشناسی سلطان نبود. بلکه حاصل طرز فکر و ناآگاهی مؤلف از محیط آسیای صغیر و راه و رسم دربار سلجوقیان روم بود. لحن کتاب او هم مورد پسند سلطان نمی‌توانست باشد. زیرا که به‌علت بیمهری خوارزمشاهان نسبت به‌صوفیان، دلتنگیهایی ازآنان داشت و شکست و فرار آنها از برابر مغولها نیز موجب خشم عمومی نسبت به‌آنان شده بود. این است که جای جای در کتاب خود پادشاهان عصر را مورد سرزنش و ملامت قرار داده است.

قانعی طوسی

بهاءالدین احمدبن محمود طوسی، متخلص به قانعی هم ازکسانی است که درجوانی درفتنهٔ مغول طوس را ترک کرده، واز راه هند، عدن، مکه، بغداد سرانجام در ۶۱۸ به‌قونیه رسیده و به‌دربار کیقباد اول پیوسته است.

قانعی شعرمتوسطی دارد. سلجوقنامه‌ای درتاریخ سلجوقیان روم سروده بوده که از میان رفته و به‌ادعای خود او سی‌مجلد و قرب سیصد هزار بیت بوده است. او چهل سال ستایشگر سه تن از پادشاهان سلجوقی روم: کیقباد اول، کیخسرو دوم، کیکاوس دوم بوده، وکلیله ودمنه را به‌نام عزالدین کیکاوس دوم [۶۴۳-۶۵۵] به‌نظم درآورده است[۱].

قانعی تا سال ۶۷۲ (وفات مولوی) زنده بوده، و با مولوی ارتباط داشته و در وفات او مرثیه‌ای سروده است.

۱ــ کلیله ودمنهٔ منظوم، قانعی طوسی، به‌تصحیح ماگالی‌تودوا، ۱۳۵۸ بنیاد فرهنگ ایران.

۴

دیگر شاعران و نویسندگان آن‌عصر

همانطور که گفتیم اواسط عهد سلجوقیان روم، مخصوصاً دورهٔ کیکاوس اول و کیقباد اول ایام زرین زبان وادب فارسی دردبار روم است. در آن دوره با مهاجرت ایرانیان به آسیای صغیر زبان و فرهنگ ایرانی در آن سامان رواج کامل یافته بود. پادشاهان، خود شاعر ومروج شعروادب بودند. دربار پرجلال وشکوه آنان نیازمند ادیبان وشاعران وستایشگران بود. رونق بازرگانی، وغنایم به‌دست آمده از پیروزیها وجزیه‌ای که از غیر مسلمانان گرفته می‌شد، خزانهٔ پادشاه را لبریز می‌داشت ودست پادشاهان و وزیران درکرم و بخشش و دادن صله به‌شاعران باز بود. و نمونه‌ای از این صلات را در مورد ظهیر فاریابی و دخترسالار دیدیم. طبیعی است که در چنین روزگاری شاعران و نویسندگان زیادی زیسته باشند و آثار فراوانی به‌نظم و نثر پدید آمده باشد.

اگرچه بعدها درعصرعثمانیها با رسمیت یافتن تدریجی زبان ترکی، وکاهش رواج فارسی بسیاری از آثار از میان رفته، با اینهمه نمونه‌های اشعاری که درمتون و جنگها باقی مانده، و آنچه به‌صورت کتاب در دست است قابل توجه است. و بی‌تردید با جستجوی محققان در مجموعه‌های دستنویسهای کتابخانه‌هایی که هنوز فهرست آنها منتشر نشده آثار دیگری به‌دست خواهد آمد. دراینجا به‌ذکر شاعران و نویسندگانی که آثاری از آنها موجود است می‌پردازیم.

محمدبن غازی ملطیوی

او از دبیران دستگاه سلجوقیان وازمردم ملطیه بود. ملطیه ازشهرهای باستانی آسیای صغیر و از نخستین شهرهایی است که در قرن اول هجری به‌دست مسلمانان افتاد[۱] و طبیعی است که زبان و فرهنگ ایرانی در آنجا سابقهٔ دیرینه داشت.

ملطیوی کتاب روضةالعقول [۲] را که تـرجمه و تحریری به‌زبان مصنوع از مرزبان نامهٔ اسپهبد مرزبان بن رستم از زبان طبری است در ۵۹۷ به‌نام رکن‌الدین سلیمان دوم [۵۹۲ ـ ۶۰۰] تقدیم کرد و به‌نواخت و نوازش او نائل آمد.

انتخاب چنین کتابی برای بازنویسی، نشانهٔ آشنایی مؤلف با فرهنگ ایرانی و حتی لهجه‌های محلی آن است، وسبك مصنوع انشاء او بیانگر اشتغال او درپیشهٔ دبیری است. از مقدمهٔ روضة العقول برمی‌آید که کتاب دیگری به‌نام مُرشدالکتّاب، مجموعهٔ نامه‌های دیوانی و دوستانه داشته که گویا از میان رفته است.

مَلَطْیَوی نه سال بعداز روضةالعقول بریدالسعاده را دراخبار پیامبر (ص) به‌نام کیخسرو اول تألیف نمود. از مقدمهٔ آن استنباط می‌شود که معلم همان پادشاه نیز بوده است.

نظام‌الدین احمد ارزنجانی

شاعری توانا و از درباریـان کیکاوس دوم بود. ابتدا منشی آن پادشاه و بعد «امیر عارض روم» شده است. ابن بی‌بی القاب «صدر کبیر، ملك‌الکلام وعمدة ـ الساده» در بارهٔ او به‌کار می‌برد[۳] و می گوید «بعد از سلطان ممالك کلام فردوسی طوسی تلفیق قوافی مثنوی پهلوی را مُبدع‌تر ومُلَفِّق‌تر ازومتصدی نشده»[۴]. درمختصر ابن بی‌بی آمده: «در انشاء مثنویات فردوسی ثانی بود».

۱ـ رجوع شود به تعلیقات مرصادالعباد ص ۵۶۶ـ۵۶۷.
۲ـ نسخهٔ مورخ ۶۷۹ لیدن و نسخهٔ پاریس از قرن هفتم.
۳ـ ابن بی‌بی، الاوامرالعلائیه، چاپ عکسی، ص ۱۲۶.
۴ ـ همانجا، ص ۲۰۲.

ابن بی بی این قصیده را درمدح کیکاووس اول درجواب قصیدهٔ شمس‌طبسی از او آورده است:

از رنگ بر آمیختن غمزهٔ جادو
هرگز نشود شاد دل من ز غم تو
حرزی ز خط خوب توام نیست دریغا
کآمن شدی آخر دلم از فتنهٔ جادو
من بر قد و زلف تو چنان شیفته و آنگه
آویخته داری دلم از عشق به‌یك مو
بویی که صبا از سر زلف تو بدزدید
مشهور شد و گشت پراکنده به‌هر سو
چون نافهٔ مشك است سرزلف تو لیکن
بگرفت ز خون جگرِ سوختگان بو
نی نی چو صبا شانه زند طرهٔ زلفت
آنجا سخن مشك خطا باشد و آهو
من‌بنده شدم صبح رخت را که به‌خدمت
شب را به‌بر زلفت آورد به‌گیسو
بشتاب که افکند رخت در دل من تاب
دریاب که آورد غمت در تن من تو
در بادیهٔ هجر تو گـر زانکه بمانم
صد چشمه روان‌کرده ز هر دیدهٔ من جو
آن دل‌که خریدار طرب بود کجا رفت؟
وان طبع که بد مادح سلطان جهان کو؟
خورشید جهان خسرو غالب که ز رفعت
بر خاك نهد مه ز پی خدمت او رو
شاهی‌که چو در دست جلالت بنشیند
از هیبت او چرخ درآید به دو زانو

گردون به‌خرد گفت که دارای جهان کیست
گفتا که اگر زانکه حقیقت طلبی، او
سرمایهٔ کان بـا کف او وزن ندارد
چرخ است که دارد ز پی صرفه ترازو
ای بازوی دین یافته از دست تو قوت
وی درد جهان را شده شمشیر تو دارو
انصاف تو آن رسم درآورد کزین پس
بر شیر بـود تربیت بچهٔ آهـو
بیم است که از هیبت عدل تو نشیند
در سینهٔ شاهین ز بطـر چنگل تیهو
تا ملکـت خطا را نگشایی نگشاید
چینی که فکنده‌ست کمان تو در ابرو
از کار جهان عدل تو آن روز بپرداخت
چون گرد جهان کرد ز انصاف تو بارو
تا چرخ رسیده‌ست درفش شهی امروز
از دست حسام تو زهی پنجه و بازو
در جعبهٔ گردون نتوان یافتن امروز
تیری که زند با قلم تیر تو پهلو
چون جان و خرد رای شریف تو بدیدند
گفتند که این است یکی بیشتر از دو
صد کان گهر مایهٔ جود تو بپرداخت
از شرم چرا خوی نکند دانهٔ لؤلؤ!
ای دیده سخا از کف دُر بخش تو رونق
وز وصف جلال تو سخن یافته نیرو
از فرّ مدیح تو شناسم نه ز دانش
گر طبع بزاید سخن تازه و نیکو

همواره عنان داده به‌فرمان تو بادا
این توسن سر تیز پر اندیشه و بد خو
از چشمهٔ مینای حسام تو روان باد
ازخون بد اندیش تو برروی زمین جو[۱]

ارزنجانی این قصیده را در «روز محفل» خوانده و به‌صلهٔ آن از «مرتبهٔ منصب انشاء»، امیرعارضی ممالک روم که مقام مهم‌تری بوده بدو تفویض شده است.

ابن بی‌بی این رباعی را هم از او آورده:

گفتم: غم زلف تو دگر نتوان خورد
وز مشك تو بیش ازاین جگر نتوان خورد
گفتا: غم چشم و لب من نیز بخور
کآخر همه بادام و شکر نتوان خورد[۲]

نظام‌الدین احمد، در دورهٔ کیقباد اول منصب «طغرایی» یافت و در ۶۲۵ که سلطان بعد از فتح ارزنجان قلمرو خود را میان فرزندان تقسیم کرد، این رباعی را سرود:

چون رسم سکندری معین کردی آیین شهنشهی مقنن کردی
خورشیدی را سنجق شاهی دادی صبحی ز برای شام روشن کردی[۳]

مجدالدین ابی بکر

ابن بی‌بی، در ذکر وفات کیکاوس اول درشوال ۶۱۷، ازمشاورت ارکان دولت بر انتخاب سلطان جدید (که بالاخره کیقباد اول انتخاب شد)، نامی از مجدالدین ابی بکر می‌برد و می گوید:

«صاحب مجدالدین ابی [بکر] که زبدهٔ فضلای جهان، و عمدهٔ عقلای دوران بود. اگر وزرای ماضی را به‌عالم خاکی اعادت و رجعتی

۱ــ همانجا: ص۱۲۶ــ۱۲۷.
۲ــ همانجا: ص ۲۰۲، مختصر تاریخ ابن بی‌بی: ص ۸۳.
۳ــ ابن بی‌بی: ص ۳۵۹، مختصرتاریخ ابن بی‌بی: ص ۱۵۱ (با پس و پیشی مصرعها).

میسر شدی، آصف از رسل بدیهۀ بصواب او در حجاب خجل و اسف رفتی، و صاحب کافی اسماعیل بر کف کفایتش تقبیل لازم شمردی. نظمی چون لب و دندان دلبران مشکین عذار منظوم و آبدار، و نثری چون فراید جوزا و مَجرّه و نجوم ثریا و نثره، معدّد و مهذب و خوب، و خطی چون زلف لعبتان قندهار مشکبار و مسلسل و منسوب... و از مشاهیر دوبیتیها که فرموده است یکی این است:

در بندگیت که را رسد آزادی / یا با غم تو چه پای دارد شادی
برداشته شد، تا تو صنم بنهادی / آیین وفا، قاعدۀ بیدادی [1]

از اینکه ابن بی‌بی او را با نعت «صاحب» یاد می‌کند، و با آصف‌بن برخیا وزیر سلیمان و صاحب‌بن عبّاد وزیر دیلمیان می‌سنجد، برمی‌آید که وزارت دولت سلجوقی را داشته، و اینکه به «مشاهیر دوبیتیها»ی او اشاره می‌کند، دلیل کثرت و شهرت رباعیهای اوست.

شمس‌الدین حمزۀ طغرایی

ملک‌الکتاب شمس‌الدین حمزة‌بن مؤید طغرایی، از دبیران دستگاه عزالدین کیکاوس بود. این رباعی از اوست:

گل درج زمردین گشاده‌ست امروز / زر برطبق لعل نهاده‌ست امروز
ور زانکه امارت ریاحین نگرفت / صد برگ چگونه عرض داده‌ست امروز [2]

شمس‌الدین محمد اصفهانی وزیر

شمس‌الدین محمد اصفهانی (مقتول در ۶۴۶) وزیر کیکاوس دوم، مردی دانشمند و شاعری توانا و حامی شاعران و ادیبان بود. برخی محققان متأخر شخصیت و حوادث زندگی او را با شمس‌الدین جوینی صاحبدیوان درآمیخته‌اند.

۱- ابن بی‌بی: ص ۲۰۰-۲۰۱، مختصر آن: ص ۸۲-۸۳.

۲- ابن بی‌بی: ص ۲۰۲، مختصر آن: ص ۸۳.

این وزیر اصفهانی در روم «زن و فرزند و خویش و پیوند نداشت»[۱] و از برنامهٔ دقیق زندگی روزانهٔ او که در تاریخ ابن بی‌بی آمده برمی‌آید که او ساعاتی از روز را به معاشرت ادیبان و شاعران و خواندن و شنیدن شعر می‌گذرانید[۲]. از نوشتهٔ افلاکی برمی‌آید که او از مریدان و معاشران برهان محقق ترمذی معلم مولوی بوده است[۳].

شمس‌الدین در آغازکار در دستگاه کیکاوس اول سمت «اشراف مطبخ» را داشت. در آن سالها درسفری که سلطان از قیصریه به آقسرای می‌رفت وقتی ازمنزل «سنتلو» به ده «سوراخان» رسید. دربزم خود دستور داد هرکس یك رباعی بربدیهه بسازدکه متضمن نامهای آن دومحل باشد. شمس‌الدین این رباعی‌را ساخت:

بادام[۴] شبی با تو گلندام چنان — کزغایت‌لطف شرح کردن‌نتوان
لب برلب‌ورخ برر خ‌وآنگه‌پس‌از آن — «سنتلو» را نهاده بر«سوراخان»[۵]

این بدیهه گویی مورد پسند سلطان قرارگرفت وسمت «منشی‌خاص» هم بدو داده شد. از آن پس روز به‌روز ترقی کرد تا به‌وزارت کیکاوس‌دوم [۶۴۴-۶۴۶]رسید.

یکی از واعظان آن دوره، ملك‌الکلام جلال‌الدین وَرکانی واعظ، قاضی اماسیه یك قصیدهٔ ۱۷ بیتی در سالهای وزارت شمس‌الدین در مدح او سروده و به ضمیمهٔ نامه‌ای باچندبارانگور(درغیرفصل آن میوه) درزمستان برای اوفرستاده است که چند بیت آن را می‌آوریم[۶]:

زهی زمشرب لطف توخورده‌آب انگور
به تاب مهر تو پرورده آفتاب انگور

۱ــ مختصر ابن بی‌بی: ۲۵۶.
۲ــ ابن بی‌بی: ص ۵۷۰-۵۷۴.
۳ــ فروزانفر، مقدمهٔ معارف برهان محقق صفحهٔ ز به‌نقل از مناقب‌العارفین ص ۶۰، ۶۲، ۶۳، ۶۸، ۷۱، ۷۲.
۴ــ بادام: بادا + م (ضمیرمفعولی).
۵ــ ابن بی‌بی: ص ۲۰۲، مختصرآن ص ۸۳-۸۴.
۶ــ این قصیده درابن بی‌بی ص۵۷۴-۵۷۵ آمده، ونسخهٔ صحیح‌ترآن درمجموعهٔ منشآتی از قرن هفتم درمجموعهٔ کتابهای مرحوم حسین نخجوانی درکتابخانهٔ ملی تبریز (ص ۱۲۱-۱۲۲ فهرست) ضبط است.

به خوشه‌چینی لفظ خوش توچون زنبور
شفای خلق نهان کرده در لعاب انگور
سؤال بیمزهٔ غورهٔ ترشرو را
چو لفظ خوب تو، شیرین دهد جواب انگور
به‌رغم سرکهٔ زاهد که خانقه‌دار است
به‌دوستگانی رویت خورد شراب انگور
ز روی تقوی اگر بانگ بر زمانه زنی
به‌عمر خود نکند قصد کارِ آب انگور
اگرچه دید ز دوریّ حضرتت بردار
چودشمنان تو درحلق خود طناب انگور
ولی کنون چو برست از شکنجه خواهد دید
به‌انبساط بساط تو فتح باب انگور
تو آفتاب سپهر وزارتی و ندید
به‌جز به‌سایهٔ تو التجا صواب انگور
به‌التماس وصالت شکسته‌وار آمد
به‌تاب آتش هجر تو دل کباب انگور
اگر تو رنجه کنی پنجه را به‌پرسش او
بدان بهانه که می‌پرورد سحاب انگور
فرو گشاید و در پای دستت افشاند
ز گوش خوشهٔ خود لؤلؤ خوشاب انگور
غلط شدم چه سخن گفتم این چه بی‌ادبی است
به‌آفتاب کجا یابد اقتراب انگور؟
به‌بندگیت کمر بندد، ار تواند دید
گشوده پیش نقیب درت نقاب انگور
وگر به‌حضرت چرخ آستانت ره یابد
به‌سعی حاجب لطف تو بی‌حجاب انگور

بسا که هدیه فرستد به رسم خدمت تو
بر آسمان ز دعا های مستجاب انگور

خواجه جلال‌الدین ورکانی، از مردم جوشقان کاشان و شاعری بزرگ بوده است. امّا چون دور از ایران زیسته، در تذکره‌های فارسی نامی از او نیست. تنها همشهری‌اش تقی‌الدین کاشی در مجموعهٔ عظیم خلاصة‌الاشعار که برگزیدهٔ بسیاری از دیوانهای گمشده را از نابودی رهانیده، تعدادی از قصیده‌ها و قطعه‌ها و رباعیهای او را درجلد دوّم از رکن اوّل مجموعهٔ خودگنجانیده ونسخهٔ آن بخش به خط خود او درکتابخانهٔ فخرالدین نصیری امینی باقی است.

شمس‌الدین محمد اصفهانی در جواب قصیده و تشکر از چند بار انگور که واعظ ورکانی فرستاده بود ضمن یك نامهٔ ادیبانه این قصیده را فرستاد[1].

کشید رایت دولت بدین دیار انگور
فکند سایهٔ رحمت همای وار انگور
نمود طلعت زیبا چو خوشهٔ پروین
به‌طالعی که کند زهره اختیار انگور
بدان امید که لطفت فرستدش به‌رهی
سپید کرد دو دیده در انتظار انگور
ز سر شراب شبانه نرفته صبحدمی
که سرکه‌وار صلا داد در خمار انگور
طلاق دختر رز در زمان بداد رهی
چو کرد قصد بدین خطه خواستار انگور
گرفت دست به‌پیمان و عقد و عهد ببست
گشود چهرهٔ زیبا چو صد نگار انگور
ز رنج راه بپرسیدمش، شکایتها
ز دهر کرد و، ز تو شکر بیشمار انگور

۱ـ ابن بی‌بی: ص ۵۷۹، منشآت کتابخانهٔ نخجوانی: ص ۱۲۶.

چه در حمایت تو زین‌دوورطه یافت‌نجات
نهیب دار و لگدکوب، جانسپار انگور
خلاص داروی تو دید،از آن نمود تمام
به‌روز عرض ز قلب محک عیار انگور
به‌جز ز دست تو کان مطلق است، کی یارد
دلاوری که فرود آورد ز دار انگور
از آن‌جهت که چوحلاج رفت بر سر دار
سر آمدست درین عهد[و] پایدار انگور
به موسمی که فسرده‌ست خون دی در تن
که آورد به‌جز از لطف تو به‌بار انگور؟
نگر که چشمهٔ الفاظ توست مشرب او
که آمده‌ست چنین عذب و آبدار انگور
رضیع طبع تو گر نیست جمله تن بستان
چرا شده‌ست چوطفلان‌شیرخوار انگور؟
میان زهد و رهی صوفیانه گردی بود
به‌لطف سعی تو برداشت آن غبار انگور

در محیط سراسر رقابت و حسد وتوطئهٔ روم، مخصوصاً در آشفتگی اوضاع ناشی از شکست سلجوقیان ازلشکرمغول درکوسه داغ، و اختلاف خانوادگی میان شاهزادگان سلجوقی، این وزیرهم مثل بسیاری ازرجال ودیوانیان آن دیار سرانجام غم‌انگیزی داشت. در پایان سالهای عزت و قدرت و احترام به زندان افتاد و بعد از زجر و شکنجهٔ فراوان کشته شد[1]. این قصیده راکه‌گویای آشنایی او با علم نجوم است در بازپسین روزهای زندگی ساخته است:

چون مهر ز یک نیمهٔ خرچنگ گذر کرد
جرمش سوی بهرام به‌تربیع نظر کرد

۱ـ ابن بی‌بی: ص ۵۸۶، مختصر ابن بی‌بی: ص ۲۶۵.

بار و بنهٔ ثور بـر شیر فـرستاد
وانگه سوی کیوان ز در کینه سفر کرد
بهرام گـرفتار کره گشت بـه کژدم
وین واقعه را ماه بر افلاک سمر کرد
برجیس به‌تندی نظر افکند به‌ناهید
بر آتش سوزنـده چون تیر گذر کرد
زان خیره نظر از سرم اقبال برون شد
زین تیره سفر در سرم ادبار اثر کرد
در خاطر من هیچ نیامد که ز گردون
سیاره از این گونه توانند خطر کرد
لکن چو قضا آمد و برگشت سعادت
آن را نتوان دفع به‌شمشیر و سپر کرد
هر تیر که از قبضهٔ تقدیر برون شد
کی شاید از آن تیر به‌تدبیر حذر کرد
انصاف فلک بین که درین مدت نزدیک
چه شور برانگیخت زبیداد وچه شر کرد
اسباب مرا داد به‌تاراج و دلم را
سد رمق از قوت، حواله به‌جگر کرد
بگشاد به‌صنعت ز دوچشمم رگ یاقوت
وین تختهٔ رخسارهٔ من کورهٔ زر کرد
در پای من از حاصلِ کُه کرد دو خلخال
وز باقی من در بـدن کوه کمر کرد
هان ای دل سرگشته، چه‌نالی تو زگردون
تا چند زنی طعنه که این شمس وقمر کرد
این غفلت تو بود و بدیهـای فراوان
کز حدّ چو بگذشت گنه در تو اثر کرد

گردون چه کند کیست ستاره چه بود مهر؟
فرمان خدا بود، حواله به‌قدر کرد
چون چرخ ز آسیب بلا چرخ دگر کرد
صد تیر عنا بر جگر اهل هنر کرد[۱]

این قصیده در هفت اقلیم امین احمد رازی اشتباهاً به‌نام شمس‌الدین جوینی درج شده است.

تاج‌الدین خلاطی

از تاج‌الدین خلاطی (که ظاهراً در قرن ششم و نیمهٔ اول قرن هفتم می‌زیسته) این سه رباعی در نزهةالمجالس آمده:

قانون دلم به‌عشقت از ساز برفت
صبری که چو نای بود دمساز، برفت
ننگی که چودف بی‌سروپابودنماند
نامی که چو چنگ بدسرافراز، برفت

مشکین‌رسن‌زلف‌تو روزافزون‌است
بر آتش‌رخسار قرارش چون است؟
آویخته از جام لبت می نوشد
دیوانگی ای نگار روزافزون است!

مه پیش نهاده کاین رخ فرخم است
شکر به‌لب آورده که‌این پاسخم است
خون من مستمند بر بیدادی
مالیده به‌روی تر که رنگ رخم است

کمال کامیار

امیر کمال‌الدین کامیار (مقتول در ۶۳۶) از بزرگان دولت کیقباد سلجوقی و از

۱– به‌نوشتهٔ مرحوم قزوینی درمجموعهٔ منشآت مورخ ۶۸۴ به‌شمارهٔ ۱۳۵۴ فارسی کتابخانهٔ ملی پاریس دونامه و یك قصیده از صاحب شمس‌الدین اصفهانی (از ورق ۱۷۴ تا ورق ۱۷۸) موجود است (مقدمهٔ التوسل الی‌الترسل چاپ بهمنیار صفحهٔ کب). ظاهراً قصیدهٔ انگور است که ما آن را از ابن بی‌بی نقل کردیم. درمجموعه‌ها وجنگهای خطی ازجمله در انیس‌الخلوه ملطیوی (نسخهٔ ایاصوفیه برگ ۲۱۷ ب) نیز اشعاری از او آمده است.

شاگردان سهروردی مقتول (شیخ اشراق) بود. در تاریخ ابن بی‌بی، مقامات‌علمی وشرح کارهای نظامی وسیاسی اوبتفصیل آمده[1]، ودرنزهة‌المجالس دورباعی‌فارسی از او هست. از جمله این رباعی:

دل کیست که جفت اندهانش داری		یا تن که به‌هجر ناتوانش داری
جان‌حلقه‌صفت‌از کمرت‌خالی‌نیست		مپسند که در بند میانش داری

۱ــ نزهة‌المجالس ص ۹۳، ابن بی‌بی: ص ۴۷۹–۴۸۶.

۵

شعر و ادب فارسی در دورهٔ ایلخانان

از نیمه‌های قرن هفتم، ایلخانان مغول ایران بر آسیای صغیر تسلط یافتند و آن دیار به‌صورت یکی از استانهای متصرفی آنان در آمد و بتدریج وضع اجتماعی وفرهنگی آن سامان تحولی تازه یافت. از آن پس به جای قونیه، سیواس وقیصریه مرکز اداری امور آسیای صغیر گردید.

عظمت واستقلال سلجوقیان روم، وجلال وشکوه دربارآنان با مرگ کیقباد اول [۶۱۶ - ۶۳۴] به‌سررسیده بود. پیش از این گفتیم که تا وقتی او زنده بود، مغولها جرأت حمله به‌روم‌را نداشتند ودراواخر دورهٔ او با برقراری خراجی او را به‌سلطنت روم شناختند.

بعد از مرگ کیقباد، مغولها از ضعف پسرش کیخسرو دوم استفاده کردند و دست اندازی به‌روم را از سر گرفتند، سرانجام در ۶۴۰ در نبرد کوسه‌داغ (از نواحی ارزنجان) بایجو سردارمغول سپاه سلجوقی راشکست داد وسپس شهرهای مهم‌ازجمله سیواس وقیصریه وتوقات‌را گرفت. کیخسرو ناچار صلح کرد وپذیرفت که سالیانه خراجی به‌ایلخانان بپردازد ودست نشاندهٔ آنها باشد. از این تاریخ بود که مقدمات انقراض سلجوقیان فراهم آمد.

از آن به‌بعد، سلجوقیان تنها نامی از سلطنت داشتند و در واقع والی روم بودند. آنهابه‌فرمان ایلخانان ایران یابامشورت رجال وسرداران برگزیده می‌شدند.

کارها به‌دست وزیران ایرانی بود که بیشتر مجری اوامر ایلخانان بودند. از جمله شمس‌الدین محمداصفهانی که شرح حال ونمونهٔ اشعارش را آوردیم، و پروانهٔ دیلمی که دربارهٔ اوسخن خواهیم گفت.

آخرین فرداین‌خاندان، کیقباد دوم که در۶۹۶نام سلطنت‌یافت دعوی استقلال نمود. غازان سپاهی فرستاد و اورا دستگیر کرد و به‌فرمانروایی سلجوقیان پایان داد (سال ۷۰۰).

دراین دوره با ویرانگریهای مغول، ایران دیگر جای ماندن و زیستن نبود. پیوستن آسیای‌صغیربه‌امپراطوری ایلخانان و بودن گروههایی ازایرانیان درشهرهای آن دیار سبب شد که دیگر ایرانی درآنجا از نظر زبان و فرهنگ احساس غربت نمی‌کرد. این بودکه رغبت مسافرت به‌روم افزونی گرفت.

در میان مهاجران دسته‌هایی از صوفیان بودند که سیر و سفر سنت آنان بود. عده‌ای چون حاجی بکتاش خراسانی معروف به‌ولی(درگذشتهٔ ۷۳۸) و از شاعران صوفی چون عراقی وسیف فرغانی را می‌شناسیم که بعد از سفرهای زیاد سرانجام درآن سرزمین رحل اقامت افکنده بودند.

طریقتهای گونه‌گون صوفیان، هریك خانقاهها و پیران خود را داشتند. قلندران (پلاس‌پوشان،جولقیان) با ظاهر و باطن عجیب خود با اینکه در معرض انکار فقیهان بودند، گروه گروه از شهری به‌شهری در سیر و گشت بودند. کثرت جوانمردان که یکدیگررا اخی (= برادر من) خطاب می‌کردند بیش از هرطریقت دیگری بود. اندکی بعد ابن بطوطه درنیمهٔ اول قرن هشتم از نواحی شرقی آسیای صغیر دیدن کرده، و درهرشهر وروستایی خانقاههای آنان را دیده‌است.

پروانهٔ روم

همانطور که در دورهٔ قدرت سلجوقیان، کیقباد اول دارای شخصیت ممتازی بود، درنیمهٔ دوم قرن‌هفتم در دورهٔ ضعف آن خاندان و چیرگی ایلخانان، شخصیت یك ایرانی به‌نام پروانهٔ دیلمی تابناکی خاصی داشت.

پدر پروانه، مهذب‌الدین علی دیلمی وزیر کیخسرو دوم سلجوقی و هموبود

که بعد ازشکست کیخسرو در ۶۴۰، فرمانده مغولان را قانع کردکه سلطنت‌خاندان سلجوقی در روم باقی بماند[۱].

سلیمان پسر آن وزیر به‌مقامات مهم حکومتی رسید و در ۶۵۴ عنوان پروانه (تقریباً برابر صدراعظم) یافت. پیش از او کسان دیگری نیز سمت پروانه داشتند اما در مورد معین‌الدین دیلمی این عنوان به‌صورت نام خاص درآمد[۲]. در دورهٔ سه پسر کیخسرو، آنها سلطنت اسمی داشتند وزمام امور با حمایت ایلخانان مغول به‌دست پروانه بود. او خویشاوندی‌سببی با سلجوقیان نیز داشت. خود، دختر کیخسرو دوم رابه‌همسری اختیار کرده بود، ویکی از دخترانش همسر رکن‌الدین مسعود دوم بود. (بعدازمرگ او، بازماندگانش به نام «پروانه زادگان» در سینوپ ازشهرهای کرانهٔ دریای سیاه حکومت داشتند).

قدرت پروانه تا به‌حدی بودکه وقتی در۶۶۳ خبریافت که رکن‌الدین مسعود نیت قتل او را دارد، دستور داد سلطان را دستگیر و در آقسرای خفه کردند و پسر دوساله‌اش غیاث‌الدین کیخسرو سوم راپادشاه اعلام‌کرد.

دربهار ۶۷۶ ملك ظاهربیبرس پادشاه شام به‌روم لشکر کشید ودرالبستان سپاه مغول را شکست داد وگروه کثیری ازمغولها راکشت ودرقیصریه برتخت نشست و اندکی بعد به‌شام بازگشت. اباقا ایلخان مغول برای سر کوبی قطعی دشمنان و گرفتن انتقام مغولان خود بشتاب با سپاهی به‌روم رفت.

مرحوم عباس اقبال می‌نویسد:

«ایلخان سفاك به‌انتقام شکست ابلستین عساکر خود را بین قیساریه و ارزن‌الروم متفرق کرد و امر به‌قتل عام مسلمین آن بلاد داد. و ایشان در عرض یك هفته به‌قولی ۲۰۰/۰۰۰ و به‌قولی ۵۰۰/۰۰۰ از مردم بیگناه آن نواحی راکشتند وبسیاری ازبلاد را ویران وامرا ورجال وقضات وعلما را مقتول کردند...

بالاخره اباقا یکی ازامرای خودرامأمور قتل پروانه وسی وشش

۱ــ ابن‌بی‌بی، الاوامرالعلائیه: ص ۲۴۱.

۲ــ آقسرائی. مسامرةالاخبار: ص۴۶.

نفر از کسان او کرد. وامیرمزبورهمه را کشت ومغول جسد پروانه راقطعه قطعه کردند و دردیگ پختند وبرای تسکین غضب و کینه جویی هرکدام قطعه‌ای از آن را خوردند. از آن جمله اباقا نیز پاره‌ای ازآن را با غذا تناول کرد»[۱].

جامع دیوان عراقی درمقدمهٔ آن می‌نویسد:

«[بعد از قتل پروانه] حکم یرلیغ چنان شد که صاحب عادل خواجه شمس‌الدین صاحب‌دیوان جوینی، ولایت روم باز بیند، و ضبط اموال امیر معین‌الدین کند... مولانا همام الدین... درصحبت خواجه بودند»[۲].

جوینی در ۶۷۶ از طرف اباقا با لشکری به‌روم رفت[۳]. و بعد از سرکوبی محمد قرامان (باکمك نیروهای سلجوقی) ومطیع کردن امرای ترك وگرفتن خراج عقب افتاده از سلجوقیان، برادرش شرف‌الدین هارون را نایب خودگذاشت و به‌ایران بازگشت[۴].

پروانه، مظهرهوش وتدبیر و قدرت بود و از اهل علم وادب و هنر حمایت می‌کرد[۵]. شخصیت بارز او در نامه‌های مولوی پدیدار است. او از دوستداران مولوی بود و به‌نوشتهٔ افلاکی مجالس سماع برای مولوی ترتیب می‌داد. مولوی

۱ــ عباس اقبال، تاریخ مغول، چاپ دوم ۱۳۴۱ ص۲۱۴.

۲ــ مقدمهٔ دیوان عراقی، چاپ سعیدنفیسی، ص ۱۴.

۳ــ فؤاد کوپرولو، در دایرةالمعارف اسلام چاپ استانبول در مقالهٔ جوینی، رفتن او را به‌روم ۶۶۷ هجری برابر ۱۲۶۸ میلادی نوشته‌که مسلماً اشتباه است.

۴ــ ابن بی بی: ص ۷۰۱ــ۷۲۳، مختصر تاریخ ابن بی بی ص ۳۲۹ــ۳۳۲

۵ــ احمد آتش در مقالهٔ معروف خود (ص ۱۱۲) حدس زده است که معینی در نام ابوالفضائل محمدبن‌حسین معینی‌مؤلف بصایر، نسبت است به‌معین‌الدین‌سلیمان پروانه. این حدس اساسی ندارد ونسخهٔ مورخ۶۵۳ ولی‌الدین (مورد مراجعهٔ او) همان کتابی است‌که نسخهٔ مورخ ۶۰۳ سالار جنگ ونسخهٔ مورخ۶۱۰ آستان قدس‌رامی‌شناختیم. وآن دو نسخه ونسخهٔ ولی‌الدین نیمهٔ اول‌کتاب تا حرف ش است. رك: دانش پژوه، میکروفیلمها، ج ۱ ص ۷۸۴ . فرهنگ قرآنی ۲۹ بابی البصائر فی‌الوجوه والنظائر که مرحوم آتش تألیف آن را در۶۵۰ حدس زده، در ۵۵۲ تألیف شده است. دکتر یحیی‌مهدوی، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات سال ۱۳ ش ۴ ص ۱۶۹.

فیه مافیه را به‌نام او هدیه کرده‌است.

بامرگ پروانه (اول ربیع‌الاول ۶۷۶/ ۲ اوت ۱۲۷۷) آسیای صغیر تحت‌سلطهٔ کامل مغولها قرار گرفت. نویسندگان آن عصر، این حادثه را آغاز روزگار ویرانی آسیای صغیر وتیره روزی ساکنان آن دیار شمرده‌اند[1]. سوزو گدازی که در دیوان سیف فرغانی دربارهٔ وضع روم می‌خوانیم مربوط به‌همین سالهاست.

مؤلف روضة‌الکتّاب قصیدهٔ مؤثری در بارهٔ سپری شدن ایام قدرت پروانه و سایر امرای روم در ۶۷۶ دارد که آن را دراینجا می‌آوریم[2]:

پرسیدم از زمانه که این سروران روم
گویی کجا شدند و چه دیدند از جهان؟
من پارشان به‌غایت شهرت گذاشتم
و امروز نیست زیشان نه نام و نه نشان
پروانهٔ معظّم گویی کجا شده‌ست
کو آنهمه بزرگی و آن حشمت وتوان؟
کو آن سوار گشتن و آن اسب تاختن
وان سروران به‌طوع پس وپیش اودوان؟
کو آنهمه امارت وآن حکم و آن وقار
کو آنهمه خزاین و آن گنج بیکران؟
کو هیبتش که روم چنان گشته بود ازاو
کز گوشت میش گرگ فرو بسته بددهان؟
کو آن سپه کشیدن وآیین وبرگ وساز
کو آنهمه فصاحت و آن لفظ وآن زبان؟
میران که صف زدندی بر درگهش پگاه
یك کس پدید نیست از ایشان دراین زمان

۱ــ ابن‌بی‌بی: ص ۶۸۴. روضة‌الکتاب، چاپ علی‌سویم، آنکارا ص ۲۳۳. مسامرة الاخبار آقسرایی: ص ۱۱۶.

۲ــ روضة‌الکتاب: ص ۲۳۳ــ۲۳۷

هرجا که مفسدی و حرامی و دزد بود
از بیم تیغ او همه بودند ناتوان
رومی که پر خوارج و آشوب وفتنه بود
گشت از نهیب تیغش چون روضهٔ جنان
و امروز بازبین چو وجودش پدید نیست
چون دوزخی‌است‌پرشده ازمارو کژدمان
وان نایب[1] یگانه که میر گزیده بود
گویی چگونه گشته‌ست از دیده‌ها نهان؟
کو آنهمه رزانت و آن حکم و آن ثبات
کو آنهمه بزرگی و آن جمله خان ومان؟
وان مالها که جمع همی کرد سالها
وان حلقهٔ غلامان و آیین و خاندان؟
بیچاره‌خواجه‌یونس[2] گویی کجاشده‌ست
آن سرور یگانه و آن میر نوجوان؟
کو آنهمه تکبر و شاهی و عزّ و ناز
وان حکم درسواحل‌همچون قضا روان؟
مسکین بهاء دین[3] که جوانی گزیده بود
چون از میان کار برون رفت ناگهان ؟
کو آنهمه فصاحت و آن خطّ و آن سخن
کو آنهمه کفایت و آن جاه و آن مکان؟
آن طبل وبوق و کوس‌وعلمها کجا شدند
وان اژدها نگاشته برروی پرنیان؟

۱ـ امین‌الدین میکائیل نایب‌السلطنه؛ او از غلامان رومی نژاد سعدالدین ابوبکر مستوفی اردبیلی بود. رك: ابن‌بی‌بی ص۶۹۳-۶۹۵.
۲ـ ملك السواحل خواجه یونس.
۳ـ ملك‌السواحل امیر بهاءالدین محمد.

دو پور صاحب[۱] ازچه سبب رو کشیده‌اند
کز هر دو نام نیست درین دهرجان ستان؟
آن رزم و بزم کو و غلامان همچو ماه
آن جامه‌های فاخر و آن گنج شایگان؟
وان تاج گیو[۲] نیز که چون شیرشرزه بود
آواز او بریده شد از جمع دوستان
کو آن سپه کشیدن و آن سبلت و بروت
وان یوزوباز وطنطنه وان گرز وآن‌سنان؟
ابن الخطیر کو شرف‌الدین[۳] که رفعتش
بگذشته بود و برشده تا فرق فرقدان؟
جایی رسیده بود که از غایت علو
پنداشت زیر رتبت او رفت آسمان
بگلربگ زمانه و صاحبقران روم
میران به‌پیش حضرت او همچو کودکان
وانگه برادرش که ضیادین[۴] بدش لقب
آن شیر با شهامت و آن میر کاردان
گفتی که جمله مست شراب اجل شدند
وز مجلس حیات برفتند برکران
یکچندشان مراد جهان در کنار بود
و آخر به‌زور رخت ببستند ازجهان

۱ـ دو فرزند صاحب فخرالدین علی وزیر سلجوقیان روم به‌نامهای تاج‌الدین حسین ونصرت‌الدین حسن.
۲ـ تاج‌الدین گیو ازدانشمندیان که به‌وسیله ضیاءالدین محمودبن خطیر کشته شد.
۳ـ شرف‌الدین مسعودبن خطیر.
۴ـ ضیاءالدین محمود بن خطیر.

چونین نهاده‌اند اساس جهانیان
در دهر هیچ‌کس نتوان یافت جاودان
بودند پیش از ایشان میران کامگار
شاهان با تکبر و با لشکری گران
روی زمین گرفته و فرمانروا شده
بر مالدار و مفلس و بر پیر و بر جوان
لیکن چورخت مرگ برایشان گشاده‌شد
جمله نگون شدند از آن تخت خسروان
با تیر مرگ هیچ سپر دستگیر نیست
با تیغ مرگ جوشن و خفتان کند زیان

ستیز رومیان با خراسانیان

دریك جامعهٔ متشکل از اقوام مختلف با فرهنگهای گونه‌گون وجود رقابتها ودلتنگیهاوناخشنودیهاطبیعی است. گفته‌ایم که درآن‌قرنها درآسیای صغیر گروههای مختلفی می‌زیستند و هرجماعتی فرهنگ خاص خود را داشتند. رومیان اکثریت ساکنان بومی، اتباع سابق روم شرقی خودرا صاحبان اصلی سرزمین می‌شمردند. ارمنیان ازقرنها پیش درنواحی شرقی سکونت داشتند. ایرانیان بارها دسته دسته از مقابل موجهای پی در پی ظلم و کشتار بیگانه به‌آن سرزمین رفته بودند و کارهای مهم دیوانی را به‌دست گرفته بودند. قبایل مختلف ترك هم مثل ایرانیان مهاجران نورسیده بودند که زندگی چادرنشینی داشتند. دراین جماعات گونه‌گون هرکس در خانه‌وخانواده به‌زبان مادری سخن می‌گفت، جزاینکه زبان‌دیوانی‌ووسیلهٔ تفاهم عمومی زبان فارسی بود.

یك بار هم لشکریان جلال‌الدین خوارزمشاه در فرار ازمقابل تاتار به‌آسیای صغیر رفته بودند. کیقباد اول آنان را درارزنجان و ارزروم سکنی داد. درحوادث بعدی پای این گروهها به‌نام «خوارزمیه» در نواحی دیگر روم هم در میان است.

ونیز درکشمکشهای داخلی سخن ازتاجیکها (= غیرترکها) می‌رود که شایدهمینها یا سایرایرانیان مهاجرباشند.

در دورهٔ قدرت سلجوقیان که عزل ونصبها به‌ارادهٔ سلطان بسته بود، اگر چه رقابتها و توطئه‌ها و دسته‌بندیها بارها موجب نابودی وزیری یا امیری یا گروهی از دیوانیان می‌گردید، اما این حوادث فقط در سرنوشت افراد طبقهٔ بالا اثر داشت و تمرکز نسبی حکومت مانع از آن بود که در توده‌های مردم اثر بگذارد و به‌صورت عناد و ستیز قومی در آید.

بعد از اواسط قرن هفتم که قدرت سلطنت ضعیف شد، کوشش وزیران و سرداران براین بود که با یافتن هوادارانی از توده‌های مردم پایه‌های قدرت خود را محکم‌تر کنند و از این راه موانع موجود در راه خودرا از میان بردارند. و چنین بود که پروانهٔ دیلمی موجبات قتل پادشاه سلجوقی را فراهم کرد و پسر دوسالهٔ اورا برجایش نشانید.

این را گفته‌ایم که در دیار روم زبان رسمی فارسی بود، و شرط رسیدن به مقامات عالی دیوانی تسلط براین زبان بود. پیش از این پادشاهان سلجوقی شاعران و دانشمندان ایرانی را به روم فرامی‌خواندند وکارهای مهم دیوانی را به آنان می‌سپردند. اما این نکته را هم باید گفت که اگر در آغاز کار زبان و فرهنگ ایرانی اختصاص به‌ایرانیان داشت به‌تدریج زبان فارسی به‌عنوان زبان رسمی دیوانی جای خودرا بیشتربازمی کرد. تا درقرن هفتم کاربه‌جایی رسیده بود که عده‌ای ازترکان‌مثل خود پادشاهان سلجوقی، ونیز گروهی ازرومیان بومی مسلمان شده، فرهنگ ایرانی یافته بودند و شعر فارسی می گفتند وکتاب فارسی می‌نوشتند.

دربارهٔ یك نمونه ازاین رومیان ابن بی‌بی درتاریخ خود شرحی دارد:

«... امیر شمس‌الدین خاص اغز اگر چه غلام رومی نژاد بود ولکن به‌فضل وافر و عبارت محبوب وخط خوب وبلاغت‌کامل وصنعت دبیری نظیر خود نداشت... زایران و شاعران و علما و مذکران در عهد او برسر گنج شایگان ونعمت رایگان بودندی. لطف طبع برذات کریمش مستولی و جزالت الفاظ و عذوبت بیان خاطر وقاد او را منقاد. رساله‌ای

در مناظرهٔ چنگ و شراب انشاکرده است...»[۱].

چنین می‌نماید که باگذشت زمان سه دسته دیوانیان ودانشمندان فارسی‌نویس به‌وجودآمده بودند: یکی آنهایی که تازه ازایران رسیده بودند وبه‌یکی از شهرهای ایران نسبت داشتند. دوم آنهایی که یکی دو نسل پیش، پدران شان به‌روم رسیده و در یکی از شهرها ساکن شده بودند و فرزندان آنها (مثل خاندان مولوی) فرهنگ ایرانی خانوادگی خود را حفظ‌کرده بودند و اینك منسوب به‌یکی از شهرهای روم بودند. سوم بومیانی که مسلمان شده و زبان فارسی راآموخته بودند.

سیف فرغانی که خود از تازه رسیدگان بود، در قصیده‌ای که ظاهراً خطاب به‌پادشاه سلجوقی است تعبیر «رومیان» را به‌معنی اعم دربارهٔ کلیهٔ ساکنان روم به کار برده است:

خسروا خلق در ضمان تو اند	طالب سایهٔ امان تو اند
ظلمها می‌رود بر اهل زمان	زین عوانان که درضمان تو اند
هیچ کس را نماند آسایش	تا چنین ناکسان کسان تو اند
رومیان همچو گوسفند از گرگ	همه‌دررحمت‌ازسگان‌تو اند...

ازقصیده‌ای که از گوینده‌ای به‌نام مهذب قیصریه‌ای دردست داریم برمی‌آید که در هرصورت میان تازه‌آمدگان از یك طرف، و بومیان و بومی‌شدگان ازطرف دیگر ستیز و رقابتی در میان بوده است. این قصیدهٔ ۴۳ بیتی در مجموعهٔ منشآتی ضبط است که در اواخر قرن هفتم درآقسرای ترتیب یافته است[۲].

مهذب قیصریه‌ای در نکوهش خراسانیان می‌گوید که همه «پارسی شکل ترکمان آسا» هستند و «خون مشتی ضعیف رومی» را مثل حلوا می‌خورند و لاف و گزاف شان این است که در دیار خود مال و جاه داشته‌ایم. از این قصیده چنین برمی‌آید که ایرانیان به‌عنوان صاحبان فرهنگ برتر موقعیت ممتازی داشته‌اند و

۱ـ ابن‌بی‌بی: ص ۶ـ۵۵۵. مختصر تاریخ ابن‌بی‌بی: ص ۲۵۵.

۲ـ مجموعهٔ منشآت خطی از قرن هفتم که متعلق به‌مرحوم حاج حسین‌آقا نخجوانی بوده، و اینك باید در کتابخانهٔ ملی تبریزموجود باشد. عکسی از آن دراختیار من است. این قصیده از صفحهٔ ۲۴۶ مجموعه نقل شده است.

رومیان نومسلمان این را برنمی‌تافتند.

قصیدهٔ مهذب قیصریه‌ای از نظر شعری نظمی زیر متوسط است و تعبیرات محاورات‌عامه چون: بغراخانی، چغندروا، گزر، شلم (شلغم) ودشنامها، نشان می‌دهد که گوینده ازعوام مردم بوده ولی چون آیینه‌ای ازبگومگوها، ووضع اجتماعی آن روزگار است، و درج آن در یك مجموعهٔ معتبر می‌رساند که زبان حال بسیاری از ساکنان غیر ایرانی دیار روم بوده، ابیاتی ازآن را می‌آوریم:

ای خراسانیان بی سرو پا — چند باشد بلا و جور شما؟
نه شما را حیا بود نه کرم — نه شما را وفا بود، نه صفا
خون مشتی ضعیف رومی را — به‌غرض می‌خورید چون حلوا
وه که برگشته باد آن برو بوم — آه بر کنده باد آن مأوا
هر که آنجاست کورومارو ضعیف — چون بدینجا رسید شد اژدر ها
وانکه گوید که میر میرانم — هست حمّال یا بود سقّا
و آنکه گوید که شاه ایرانم — در هری گلخنی بود یا گدا
لغتی بس بزرگتان باشد — گزر الملك الغ بیتکچی آغا
روز جشن بزرگتان سره آش — بغرَخانی[1] است یا چغندروا
گر زیاده خوریت یا اندك — هیچ کس را نمی‌زنید صلا
همه لافی،که در دیار خودیم — این یکی والی، آن دگر والا
مال و میراث ماندهٔ پدران — هست ما را به کیل و گردونها
همه آنجا ودیعت است و معدّ — نزد مرد امین و پا برجا
لیك ما برهوای شهوت و لوت — آمدیم از مقام خود اینجا
همه بیگ‌اند یا که خر بنده — یا حواله به پیر یا بر با
... خر در کف وفشانده بروت — که منم چاوش در دارا
باز از ده نُه از شما باشد — رافضی یا مباحی یا ترسا
همه جلاد رنگ ملحد وش — همه خونخوار ظالم بد را
نُه به دَه می‌دهید هجده به‌بیست — دستگاه شما بود زینجا

۱ــ بغراخانی: نوعی آش که مخترع آن بغراخان پادشاه خوارزم بوده (رشیدی).

احمدو نام یوسف بدرو همه بدگوی و نحس بد سیما
اردشیران ابن محمودان قلتبانان . . . غرها
همه تان را لقب سپهسالار سبلت آراسته ستُرده قفا
خنجر اندر میان چماق بهدست از پی اقچهای دو سه، پویا
«زن جلب اقچه زیر و زر فاده ورنه آویزم از دولنگ تورا»
خود یکی بر صلاح ناید نیز از وضیع و شریفتان اصلا
از میانه دو نیم باید کرد همه تان را به شرع و استفتا
وانگهی باچنین خصایل خوب نامتان از شهی نشد تنها
یا گزر شاه یا شلمشاه است یا بریداد یا برو دادا
بر سر باده نیز لافزنان در سگی خانه یا به قحبهسرا
با لب کژ حکایت بسته پارسی شکل و ترکمان آسا
ور مصافی شود ز ناگاهی همه تان را کنند دو ترك هبا
ای مهذب مگو توهمچو سگان شعر مردار می کنی بخدا
که ز طوسی سگ مجوسی به اینسخن را صواب دان نهخطا

تصور می کنم مراد گوینده از خراسانیان کسانی هستند که در آن روزها تازه ازشرق ایران بهروم رفته بودهاند. برعکس، وضع ایرانیانی که از یکی دوقرن پیش مهاجرت کرده و در آن سرزمین ریشه انداخته و با مردم بومی جوشیده بودهاند، و شاید خود مهذب قیصریهای نیز از میان چنان خانوادههایی برخاسته بود، خارج از اوصاف مورد نکوهش شاعر است.

مؤید این حدس عبارتی است که آقسرایی ازقول پروانهٔ دیلمی آورده است. وقتی که پروانه مورد خشم اباقا قرار گرفته و بهاردوی او احضار شده بود، چون از ارزنجان گذر می کرد عدهای او را دعا می کردند ودلداری میدادند. پروانه گفت: «... بعد از این خراسانیان در این ملك خواهند درآمدن. بهوجود خراسانی ما را این زندگانی چه فایده دهد؟»[۱]. مراد پروانه از خراسانیان مأموران ایلخانان مغول بودند که در آن سالها از ایران بهروم فرستاده میشدند.

۱ـ مسامرة الاخبار: ۱۱۷.

از طرف دیگر امروزهم در ترکیه تعبیری هست که سابقاً در آرامگاه مولوی بر مزاری نمادین نقش بسته بوده[۱] ودر فارسی آن را «خراسانیان»، «اهل خراسان»، «رجال خراسان»، «واصلان خراسان» ترجمه کرده‌اند. اگر استنباطی که ازخراسانیان درقصیدهٔ مهذب قیصریه‌ای کردیم صحیح باشد، آن تعبیرترکی را هم باید «عارفان ایران» ترجمه کرد.

آخرین نکته دربارهٔ این نکوهش‌نامه این حدس است که کینه‌ها بیشترمتوجه آن گروه از ایرانیان بوده که در سیل وطوفان مغول، هست و نیست خود را برباد داده و جان خود را برداشته به‌روم پناه برده بودند، و زبان حال‌شان مثل نجم دایهٔ رازی این بودکه: «به‌چنین واقعهٔ هایل و مصیبت عام... از وطن به‌غربت افتاده است، و از مسرت به‌کربت، و از کثرت به‌قلت، و از جمعیت به تفرقت...، و از مذلت به ذلت»[۲].

به‌هرحال نکوهش نامهٔ مهذب قیصریه‌ای نمونه‌ای از احساسات رومی‌تباران یا رومی‌شدگان است. اما این خشم و ناخشنودی از موقع برتر ایرانیان و رسمیت زبان آنان انحصار به‌رومیان نداشت. شاید همهٔ ساکنان درس نخواندهٔ فارسی نیاموختهٔ آن دیار از جمله ترکمنان کوچ نشین چنین احساسی داشتند.

قیام ترکمنها و نخستین توجه به‌زبان ترکی

با چیرگی ایلخانان و ضعف خاندان سلجوقی، امن و آسایش از دیار روم رخت بربست و شورشها و آشوبهایی در هرگوشه وکنار برخاست. از آن جمله محمد قرامان که از ترکمنها بود و به‌راهزنی روزگار می‌گذرانید، جوانی را یافت که ادعا می‌کردشاهزاده غیاث‌الدین سیاوش وپسرکیکاوس دوم است. محمدقرامان به‌نام حمایت از او قیام کرد. نویسندگان آن عصر این مدعی شاهزادگی‌را «چِمری» (یعنی خسیس و مسکین) نامیده‌اند. ترکمنها در اواخر سال ۶۷۶ قونیه را گرفتند و

1- Horasan Erenleri.

۲ــ مرصاد العباد: ص ۵۴۶.

آتش زدند و قتل و غارت بسیار کردند و جمری را بر تخت نشاندند. سر انجام کیخسرو سوم ترکمنها را شکست داد. محمد قرامان کشته شد و جمری را پوست کندند و پوستش را باکاد انباشتند و سوار دراز گوشی کردند و در شهرها گردانیدند وشورش پایان یافت[۱].

آنچه در این واقعه با بحث ما ارتباط دارد این است که ابن بی‌بی می‌گوید وقتی که جمری را با آیین رسمی بر تخت نشانیدند «قرار چنان نهادند که هیچ کس بعد الیوم در دیوان و درگاه و بارگاه و مجلس و میدان جز به‌زبان ترکی سخن نگوید»[۲].

نویسندگان ترك طبیعی است که این حادثه را به‌عنوان آغاز رسمیت زبان ترکی مورد ستایش قرار داده‌اند. حتی روزی را به‌عنوان یاد بود آن حادثه تعیین کرده‌اند ودر آن روزمراسمی به‌عنوان جشن‌زبان‌ترکی برگزارمی‌کنند. اما درمتون نظم و نثرآن دوره از جمله در تاریخ ابن بی‌بی و مسامرة الاخبار و روضة الکتاب ابوبکر بن زکی قونیوی و خاموش نامهٔ منظوم یوسفی از شورش محمد قرامان و جمری با بدبینی تمام یاد شده است:

در اینجا به‌عنوان نمونه، خلاصه‌ای از نظر آقسرایی را می‌خوانیم:

«خروج جمری لعین... جمری اززمرهٔ اراذل الناس خروج کرد و به خوارج اتراك پیوست... سودای سلطنت روم دردماغ او بیضه نهاد. طلبکاری خاتم سلیمان نمود، کلاغی اندیشهٔ صولت عقاب در دل گرفت، موشی بقصد آشیانهٔ شیر کمر برمیان بست. اتراك خود بی‌دف در رقص بودند و بی‌می بدمستی می‌کردند، چون دست‌انگاز فتنه به‌دست آوردند پای افزارحیلت راست کردند. زمرهٔ خسیس طبع کوتاه نظر براو مجتمع شدند. آتش فتنهٔ اتراك به‌وجود آن مخذول شعله برآورد... آن مخذول دارالملك قونیه که مستقرقدیم سلطنت است مقرمملکت خود کرد، وچون

۱ــ ابن بی‌بی: ص۶۸۶ــ۷۰۱ و ۷۲۵ و ۷۲۵ــ۷۳۱. مختصر تاریخ ابن بی‌بی: ۳۲۱ــ۳۲۴. مسامرة الاخبار: ۱۲۶ــ۱۳۳

۲ــ ابن بی‌بی: ص ۶۹۶. مختصر ابن بی‌بی: ۳۲۶.

دیو دون برتخت سلیمانی نشست و خطبه به‌نام او خواندند و سکه به‌نام آن سگ زدند... پنداری که شهرقونیه سفینه‌ای بود که برسر آن بحرفتنه از موج شورانگیز اتراك بشکست... عرصهٔ روم بکلی از ارکان دولت خالی ماند. بیشتر بنا های عالی گردون فرسای خراب شد...

آن مصر مملکت‌که تودیدی خراب شد
وان نیل مکرمت که شنیدی سراب شد»[۱].

آقسرایی می‌گوید در فتحنامه‌ای که بعد از سرکوبی شورش به اطراف فرستادند این عبارت آمده بود: «خون حسین یعنی اولادصاحب شرع ازیزید وشمر شوم خواسته شد».[۲].

ابوبکر قونیوی نامه‌ای دارد با این عنوان: « این تهنیت به‌حضرت بزرگی اِصدار افتاد ، در باب انهزام لشکر جمری و پراگنده گشتن جمعیت ترکمانان و خوارج بی‌دین»[۳]. همو قصیده‌ای تازی درتهنیت شمس‌الدین جوینی در شکست و کشته شدن جمری سروده و درپایان‌کتاب خودآورده است[۴].

دولت سلجوقی و دیوانیان آنها، حامی زبان و فرهنگ ایرانی بودند و شهرنشینان‌که با این زبان و فرهنگ خوگرفته بودند ازآنان حمایت می‌کردند. در مقابل ترکمنها که غالب آنها زندگی چادرنشینی داشتند به‌طور طبیعی طالب‌زبان خود بودند[۵].

باشکست شورش جمری ماجرا پایان نیافت. هرچه دولت سلجوقی‌ضعیف‌تر می‌شد امرای ترکمان بیشتر قوت می‌یافتند و بدین ترتیب امیرنشینهای مستقل در نواحی مختلف آسیای صغیر به‌وجودآمد و از میان آنها سرانجام دولت عثمانی به صورت امپراطوری مقتدر فراگیری تشکیل شد.

۱ــ مسامرة الاخبار ۱۲۳ــ۱۲۵.

۲ــ همانجا: ص ۱۳۲.

۳ــ روضة‌الکتاب، چاپ علی‌سویم، آنکارا: ص ۵۶ــ۶۰.

۴ــ همانجا: ص ۲۱۷ــ۲۲۴.

۵ــ مقدمهٔ عثمان توران برمسامرة الاخبارآقسرایی: ص۳۳.

٦

مولوی و ادبیات مولویه

مولوی[1] تابناکترین چهرهٔ زبان و ادب و فرهنگ ایرانی در عصر ایلخانان در دیار روم است. آفتاب درخشانی است که بعداز او هم قرنها ستارگانی از اونور گرفته وخانقاهها و محافل دوستداران فرهنگ ایرانی را روشن نگاه داشته‌اند.

دربارهٔ مولوی کتابها و مقاله‌های فراوانی نوشته شده که آنهمه مخصوصاً تحقیقات استادان زنده‌یاد علامه بدیع‌الزمان فروزانفر در ایران و استاد عبدالباقی گلپنارلی درترکیه ما را از بحث مفصل بی‌نیاز می‌کند.

پیش‌ازاین دربیان وضع فرهنگی واجتماعی روم هم مطالبی دربارهٔ او گفتیم. تنها یك نکته را باید در اینجا روشن کنیم که اقامت مولوی درقونیه پایتخت سلطان کیقباد اول سبب شده که تذکره‌نویسان و محققان متأخرمیان مولوی یاپدرش باآن پادشاه ارتباط نزدیکی تصور نمایند. حتی افلاکی در مناقب‌العارفین خود که مثل هرمریدی به‌قصد بالابردن مقام پیرومراد خود افسانه‌های بی‌اساسی سرهم کرده است

---

۱ ــ مولوی را ترکها مِولانا (به‌کسرمیم) می‌نامند و دربرخی ترجمه‌ها به‌فارسی نیز بدان صورت نقل شده است. ولی از آنجاکه درطی قرنها نام این شاعرعارف درکتابهای فارسی به‌صورت مولوی آمده، ودرقرن اخیر مؤسسات متعددی در ایران از دبیرستانها و دبستانها وتالارها و خیابانها به‌این نام نامیده شده، بهتراین است که ما او را به‌همان نام‌آشنای مولوی بنامیم. بعضیها هم به‌تقلید اروپاییها (که ظاهراً از هندیها گرفته‌اند) تعبیر رومی را دربارهٔ او به‌کار می‌برند که آن هم نامناسب است.

روایت می‌کنند که روزی کیقباد بهاءولد پدر مولوی را دعوت کرد و در حضور جمع شیوخ و ارکان دولت پیشنهاد سلطنت به‌او کرد و گفت:

«... ای پادشاه دین من بنده‌ام. بعدالیوم می‌خواهم که سوباشی توباشم وحضرت مولانا سلطانی کنند. چه‌سلطنت ظاهروباطن ازقدیم‌العهد از آن شماست. همچنان حضرت بهاءولد از حد بیرون عنایتها فرموده، چشمهای سلطان‌را قُبله‌ها داد... فرمود که ای مَلِكِ مَلَك سیرت ملکدار، یقینت باد که ملك دنیا وآخرت را از آن خود کردی. سلطان به‌رغبت و ایقان تمام برخاست ومرید شد، و به‌موافقت پادشاه جمیع خواص وسپاه مرید شدند...»[1].

واقعه‌ای به‌این اهمیت را، اگر اتفاق افتاده، چرا ابن بی‌بی و دیگر تاریخ‌نویسان نادیده گرفته‌اند؟

چنین روایاتی افسانه‌سرایی است. زیرا همانطورکه پیش از این گفتیم در دورهٔ کیقباد اول [۶۱۶ــ۶۳۴] هنوز تصوف دردیار روم رواج ورونقی نیافته بود. وانگهی بهاء ولد پدر مولوی هم، عارفی ازنوع مولوی که خانقاه ومریدان فراوان داشته باشد نبود (خود مولوی هم مدرسه داشت نه خانقاه) بهاء ولد از عالمان دین بود و به‌تدریس فقه وعلوم دین می‌پرداخت و گاهی هم وعظ می‌کرد.

پدر مولوی که مقارن با هجوم مغول، از بیم و هراس بلخ را ترك کرده بود، از راه بغداد و مکه راهی روم شد وسالیانی در ارزنجان وملطیه و لارنده گذرانید و سرانجام درفاصلهٔ سالهای ۶۱۸ ــ ۶۲۸ به‌قونیه رفت[2]. اما در متون آن عصرحتی اشاره‌ای‌هم به‌ورود اوبه‌قونیه نشده است، درحالی که سفرشهاب‌الدین‌عمرسهروردی باآب وتاب نقل‌شده است[3]. به‌این علت که سهروردی به‌سفارت ازطرف خلیفهٔ بغداد به‌نزد سلطان کیقباد رفته بوده است. این را هم گفته‌ایم که نجم رازی بااینکه مرصادالعباد خود را به‌سلطان کیقباد تقدیم کرد به‌قدر انتظارخود حسن استقبال ندید. کیقباد

۱ــ مناقب‌العارفین افلاکی: ص ۳۰.

۲ــ فروزانفر، رسالهٔزندگانی جلال‌الدین محمد مشهوربه مولوی:ص ۲۳ ــ ۲۴.

۳ــ ابن بی‌بی، الاوامرالعلائیه: ص ۲۲۹ ــ ۲۳۵.

حامی شعروادب بود، اما ظاهراً باتصوف میانه‌ای نداشت.

دربارهٔ ورود بهاء ولد به‌قونیه ورفتار سلطان بااو که او را به‌قونیه فراخوانده، یا در ورود او به‌پیشوازش رفته و خود و ارکان دولتش مرید او شده‌اند، روایتهای متناقض ومتضادی در آثارمولویه هست وهمین تناقضها دلیل ساختگی بودن آنهاست. صحیح ترهمان است که سلطان ولد درولدنامه گفته است که او بی‌خبروارد قونیه شد. این هم که می گوید بعداز مدتی که مورد توجه مردم قرار گرفت سلطان به‌او ارادت یافت، بازهم جای تأمل است.

درهنگام وفات بهاء ولد در۶۲۸، مولوی جوانی ۲۴ ساله بود. بعدازتحصیل درقونیه وحلب وشام به‌قونیه باز گشت وکار پدر ونیاکان خود را پیشه کرد: «مثل درس گفتن وتذکیر و وعظ گفتن و زهد وعمل ورزیدن»[1]. مولوی در آن سالها هنوزشعر نمی‌سرود. عرفانش هم‌آرام و بیسروصدا بود، از نوع آنچه در معارف بهاء ولد، مجموعهٔ سخنان پدرش، یا معارف برهان محقق‌ترمذی استادش می‌بینیم.

آنچه همه نوشته‌اند و جای تردیدی باقی نمانده، این است‌که شاعری و شوریدگی او و آفرینش اینهمه اشعارشورانگیز وجذب‌آنهمه مریدان وسرسپردگان وپایه ریزی طریقتی که به‌نام اومعروف شده، درسی‌سالهٔ آخرزندگی، وبعداز دیدار با شمس تبریزی درسال ۶۴۲ بوده، وبیت سعدی مصداق حال او نیزهست:

همه قبیلهٔ من عالمان دین بودند   مرا معلم عشق‌توشاعری‌آموخت

دربارهٔ دیدارمولوی وشمس تبریزی روایتها وافسانه‌های رنگارنگی بیان شده است. اینهمه اختلاف در روایتها برای چیست؟

تصورمی‌شود اینهمه از آنجاست که‌کسی باورنمی‌کرده است که چنان عالمی ناگهان احوالش‌بدانسان دگرگون شود وشاعری وسماع وسرمستی وبیقراری ووجد وشوروحال پیش گیرد.

هرچه بود زمانه عوض شده بود. کاروانهای عارفان وصوفیان نوبنو ازایران رسیده بودند. بذری هم که صوفیان نسل پیش افشانده بودند اینك به‌بار نشسته بود. حالا دیگر، دیار روم خاصه قونیه پذیرای تصوف بود.

۱ ــ فیه ما فیه، چاپ فروزانفر: ص ۷۴.

پیش‌از این گفتیم که خبر ورود پدر مولوی به‌قونیه درهیچ یك از تاریخهای آن عصر ذکرنشده است. اما ذکرمولوی را مؤلف مسامرةالاخبار جزو اصحاب طریقت دورهٔ کیخسروسوم [۶۶۶ ــ ۶۸۲] آورده است[۱]. صحیح همین است، دورهٔ ارشاد وشاعری مولوی درست در سالهایی است که آسیای صغیر در قلمرو ایلخانان ایران در آمده‌بوده‌و کیخسروسوم باشرکت‌برادران خود فقط‌نامی‌ازسلطنت داشتند.

جوش وخروش دریای طبع مولوی از وجود شمس مایه گرفته بود و بیشتر غزلهای خود را به‌نام او و به‌یاد اوسروده است. بعداز ناپدید شدن شمس ونومیدی از بازیافتن او، در ۶۴۷ نظرعنایت خود را متوجه صلاح‌الدین فریدون زرکوب قونیوی کرد و یاران را به‌پیروی از او مأمور ساخت. در مقطع ۷۱ غزل نام او را آورده است. صلاح‌الدین تا ۶۵۷ که درگذشت، جانشین مولوی بود. جنازهٔ صلاح‌الدین را به‌رسم شادی و سرور، چرخ زنان و سماع کنان تشییع کردند و به‌خاك سپردند[۲]. پس‌ازاو، مولوی حسام‌الدین‌چلبی را جانشین خود قرارداد. خاندان حسام‌الدین از ارمیه مهاجرت کرده و درقونیه ساکن شده بودند و او در ۶۲۲ در قونیه به‌دنیاآمده بود. صحبت چلبی شور وحال تازه‌ای به‌مولوی داد، ومولوی شش دفتر مثنوی را به‌خواهش اوسرود.

مثنوی مولوی و دیوان کبیر او معروف به‌کلیات شمس شاهکارهای جاودان شعروادب وفرهنگ واندیشهٔ ایرانی است. سه اثرمنثورش فیه مافیه، مجالس سبعه، ومکتوبات آن بزرگ هم‌ازفوائد فراوانی‌سرشار است. دربارهٔ این آثارعزیز بحثهای فراوانی‌رفته وناگفته‌های بسیاری هم هست که این‌مختصر گنجایش بیان‌آنها را ندارد.

فقط ذکر این نکته در اینجا لازم است که ارزش والایی که ما امروز برای مولوی قائل هستیم به‌اعتبارآثار اوست. اما پیروانش، جماعت مولویه برای او شخصیتی خارق‌العاده قائل بودند. و این شخصیت بعداز وفات او با خیالبافیها و افسانه پردازیهای مریدان شیفته دل ساده اندیشی مثل افلاکی مؤلف مناقب‌العارفین تکوین یافته است، به‌همانسان که درمقامات هریك از دیگر پیران طریقت هم نظایر

۱ ــ مسامرةالاخبار آقسرایی: ص۹۱.

۲ ــ رسالهٔ فروزانفر: ص ۱۰۱.

آن را می‌بینیم.

با این اشاره می‌خواهم بگویم روایات افلاکی دربارهٔ نفوذ مولوی و خاندانش، و سرسپردگی پادشاهان و رجال دولت سلجوقی به‌آنان که مورد قبول محققان قرار گرفته، باید مورد تأمل و تردید قرار گیرد. گفتم و تکرار می‌کنم که دورهٔ شاعری و ارشاد مولوی منحصر به‌سالهای اواخر عمراو بوده، شهرت و نفوذ عظیم اوهم بعدازوفات اوحاصل شده، ودرنوشته‌های معاصرانش منعکس نیست. چنانکه سیف فرغانی که خود صوفی ومقیم روم بوده، و ازراه دور قصایدی درمدح سعدی می‌سروده و برای او به‌شیراز می‌فرستاده از مولوی نامی نمی‌برد، درآثار نظم ونثر آن عصرهم نامی از او نیست. تنها آقسرایی در مسامرةالاخبار ضمن سایر پیران طریقت ذکری هم از او می کند.

پس آن آفتاب فضیلت ومعنی، بعدازغروب حیات مادی خودآغاز نورافشانی کرده، و انوار زبان و اندیشه و فرهنگ ایرانی را بردیار روم و بتدریج برسراسر عالم تابانیده است.

تأثیر عظیم اندیشه وآثار مولوی درادامهٔ رواج زبان وشعرفارسی وفرهنگ ایرانی درآسیای صغیر وسایرمتصرفات عثمانی، به‌درجه‌ای ازاهمیت است‌که‌کتابها باید دربارهٔ آن نوشته شود و ازجنبه‌های مختلف مورد بررسی قرار گیرد.

پیش ازآن، حامی زبان فارسی دربار سلجوقیان روم در قونیه،و شاهزادگان آن خاندان و وزیران و رجال و دیوانیان ایرانی آنها در دیگرشهرهای روم بودند. با فروریختن پایه‌های سلطنت آن خاندان، طبیعی بودکه زبان فارسی ارزش واعتبار خود را از دست بدهد. اما شعر مولوی و طریقت مولوی و خانقاههای مولویه، به‌هرصورت موجب بقای زبان فارسی درآن دیار و گسترش آن درنواحی خارج از روم شد. چون مثنوی و غزلهای مولوی به‌فارسی سروده شده، زبان فارسی برای درویشان طریقت مولوی به‌صورت زبان مقدس درآمد.

اگر استقرار سلجوقیان را درآسیای صغیرمقدمه رواج وگسترش زبان و ادبیات فارسی درآن سامان بدانیم، تأسیس طریقت مولویه مکمل آن‌بوده است. زبان فارسی درقرن ششم و هفتم اختصاص به‌شاعران و وزیران ومستوفیان ومنشیان

وکارگزاران حکومت داشت. این بار ازطریق خانقاههای مولویه به‌میان طبقات مردم راه‌گشود. به‌همان سان که در درگاه پادشاهان شاهنامه‌خوانهایی بودند، که با شاهنامه‌خوانی جلال و شکوه دربار را تکمیل می‌کردند، در خانقاهها و مجامع و محافل درویشان هم سنت این بود که کسانی به‌نام مثنوی‌خوان با خواندن اشعار مولوی صاحبدلان را ذوق وحال می‌بخشیدند و وقت آنان را خوش می‌کردند. رسم مثنوی خوانی تاسال ۱۳۰۴ شمسی که «مولوی‌خانه»ها بسته شد[1] ادامه داشت. مولویخانه‌ها مراکز فرهنگ ایرانی بود، مثلاً همه ساله درآنها نوروز را جشن می‌گرفتند[2].

امروز هم وقتی که ایرانی درآرامگاه مولوی در قونیه آنهمه شعرو عبارت فارسی را بردرودیوار می‌بیند، خویشتن را درمحیط آشنا ودر دیاریاران می‌یابد. در طریقت مولویه وآداب ورسوم وسنن خاص آن، بیشتر تعبیرات واصطلاحات فارسی است. دراینجا چند نمونه ازآن اصطلاحات را می‌آوریم:

آستان	درگاه مولوی وآرامگاه او
آتشباز	آشپز، مطبخی
آیین	اشعاری که درمراسم سماع می‌خواندند
آیین‌خوان	خوانندگان آیین
برگ‌سبز = نیاز	نذری که مولویان به‌درگاه مولانا می‌آورند
جان	خطاب درویشان به‌یکدیگر
چله	عبادت خاص چهل روزه
دم	وقت
درگاه	اقامتگاه شیخ
دستار	عمامه
دسته‌گل	نوعی پیراهن
دستور	اجازه (مخفف دستوری)
خاموشان	مردگان، گورستان

۱ ــ طبق فرمان ۴ سپتامبر ۱۹۲۵ آتاترک.

۲ ــ خان ملك ساسانی. یادبودهای سفراستانبول: ص ۱۷۵.

خاموشخانه	گورستان
شب عُرس	شب وفات مولوی که درهمهٔ درگاهها سماع برقرار می‌شد
سماع	رقص دسته جمعی که با آهنگ خاص درشبهای جمعه اجرا می‌شد و اینك همه‌ساله در ۲۲ آذرماه به‌یادبود سال وفات او اجرا می‌شود
تنوره	لباس بی‌آستین و بی‌یقهٔ مخصوص سماع
تیغ‌بند	کمربند خاص سماع
مطربان	اجراکنندگان موسیقی مولویه
مطربخانه	محل اجرای آن موسیقی
نی‌زن	کسی که سازسنتی مولویه «نی» را می‌نوازد
پوست	مقام معنوی
پوست‌نشین	شیخ صاحب مقام
مثنوی خوان	کسی که شغل‌خواندن مثنوی دارد
هفت سلام	هفت آیه که درمراسم نوروز می‌خواندند
عشق و نیاز	تعبیری بود به‌جای سلام
مهمان	واردین غیردرویشان مولویه
نونیاز	درویشان نوسفر

زندگی و عبادت مولویه سراسرشعربود، شعرفارسی: درغم وشادی، درسوك وعروسی، درسفرومهمانی، هم‌آواز ابیاتی ازمولوی می‌خواندند که‌آن را گلبانگ می‌نامیدند.

مثلا به‌هنگام سفرعزیزان و وداع یاران این گلبانگ را سرمی‌دادند:

بده مرا تو خدایا دراین خجسته سفر
هزار نصرت و شادی هزار فتح وظفر

برسرخاك عزیزان بدین گلبانگ اشك می‌ریختند:

ای ز هجران فراقت آسمان بگریسته
دل میان خون نشسته عقل وجان بگریسته

درشبهای عروسی بدین گلبانگ بزم خود را پراز شور وشادمانی می‌کردند:

بادا مبارك برجهان سور وعروسیهای ما
سور وعروسی را خدا ببرید بربالای ما

یا این گلبانگ را می‌زدند:

پیشتر آ پیشتر آ جان من پیك در حضرت سلطان من

برسفرهٔ مهمانی بدین گلبانگ دست به‌طعام می‌بردند:

ما صوفیان راهیم ما طبله خوار شاهیم
پاینده‌دار یارب این کاسه را وخوان را

رسم چنین بود که ابتدا شیخ گلبانگ را می‌خواند، وبعد مریدان دسته جمعی آن را تکرار می‌کردند. درپایان درمیان سکوت حاضران شیخ این عبارت را عیناً به‌فارسی ادا می‌کرد: «دم حضرت مولانا، سرشمس تبریزی، کرم امام علی، هو...» وحاضران هم‌آواز هو می‌کشیدند.

سخن از مولوی و مراسم سراسر شور وحال مولویه پایان ندارد، ناچار به‌اختصار دربارهٔ آثارسایر بزرگان این طریقت:پدرمولوی، ومعلم ومرشد او وپسر وپیروانش سخنی می‌گوییم.

پیش‌از شروع به‌ذکر ادبیات مولویه این استنباط کلی را دربارهٔ زبان وشیوهٔ بیان این آثار باید بگوییم که نوشته‌های بهاء ولد پدر مولوی وبرهان محقق ترمذی که بیشترعمر را درخراسان زیسته بودند رنگ وبوی فارسی خراسان را دارد، در مقالات شمس تعبیرات فارسی غرب ایران (آذربایجان) به‌چشم می‌خورد، در نظم ونثرخود مولوی و یارانش اندك اندك تعبیرات خاص محیط روم پدیدار می‌شود. اینك آثار مولویه:

۱ ــ **معارف بهاء ولد**، مجموعهٔ مواعظ و سخنان بهاءالدین محمد بلخی (درگذشتهٔ ۶۲۸)، پدرمولوی است که به‌وسیلهٔ مریدان کتابت شده، یابعداً ازقول او نقل شده است. «معرفت» گفتن، تعبیری بود دربارهٔ سخنان عرفانی پیران طریقت، و

وقتی که این سخنان به‌وسیلهٔ مریدان جمع آوری می‌شد و به‌صورت کتاب درمی‌آمد، آن را «معارف» می‌نامیدند.

اگر چه بیشتر سخنان بهاء ولد پیش از ورود او به‌دیار روم، در خراسان یا درشهرهای میان راه بیان شده است به‌دودلیل ذکر آن در اینجا مناسب است: یکی اینکه تدوین آن درقونیه صورت گرفته، دیگر اینکه دراندیشه وشعرمولوی و پیروان او تأثیر داشته است. این کتاب که نثرساده و روانی دارد به‌تصحیح استاد فروزانفر به‌چاپ رسیده است[1].

۲ ــ **معارف برهان‌الدین محقق ترمذی**، مجموعهٔ مواعظ وسخنان او (در گذشتهٔ ۶۳۸) که از مریدان بهاء ولد، ومعلم و مرشد مولوی بوده است. این کتاب نیزباتصحیحات وحواشی استاد فروزانفربه‌چاپ رسیده[2] اما آنچه منتشرشده خلاصهٔ کتاب است ونسخ مفصل‌تری از آن درترکیه موجود است که باید براساس آن نسخ مقابله وچاپ شود.

۳ ــ **مقالات شمس تبریزی**، مجموعهٔ سخنان شمس‌الدین محمدبن علی‌بن ملکداد تبریزی است که در۶۴۲ دیدارمولوی با اوموجب دگرگشت احوال مولوی شد. این سخنان به‌وسیلهٔ سلطان ولد پسروجانشین مولوی یامریدان دیگر تنظیم شده است[3].

۴ ــ **آثار سلطان ولد**. بهاءالدین احمد پسرمولوی، معروف به‌سلطان ولد (متولد ۶۲۳ ــ درگذشتهٔ ۷۱۲) بعدازمرگ حسام‌الدین چلبی در۶۸۳، قطب طریقت مولویه شد و درواقع این طریقت را او تأسیس کرد و شکل بخشید. سلطان ولدکه درمکتب پدر تربیت یافته بود و شیفتهٔ شخصیت و رسم و راه او بود به‌تقلید پدر اشعاری فراوان (یك دیوان وسه مثنوی) سروده است. اشعار اوبیش‌از لطف شعری از نظرتحقیق در احوال و افکار مولویه ونیز لغات وتعبیرات آن آثار اهمیت دارد.

۱ ــ معارف [جلد اول] به‌تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر. ازانتشارات ادارهٔکل انطباعات وزارت فرهنگ، ۱۳۳۳. [جلد دوم] ۱۳۳۸

۲ ــ از انتشارات ادارهٔکل نگارش وزارت فرهنگ [۱۳۴۰] تاریخ مقدمه آبان ۱۳۳۹.

۳ ــ چاپ احمدخوشنویس (عماد) تهران ۱۳۴۹، جزو اول آن به‌تصحیح دکترمحمدعلی ـ موحد، از انتشارات علمی دانشگاه صنعتی، تهران، ۱۳۵۶.

آثار او از این قرار است:

الف ـ **دیوان سلطان ولد**، مرکب ازانواع شعر بیش‌از دوازده هزاربیت است[۱].

ب ـ **ابتدانامه**، مشهور به‌ولدنامه[۲] در وزن حدیقهٔ سنایی. این مثنوی درسال ۶۹۰ درظرف سه ماه سروده شده، و اطلاعات فراوانی دربـارهٔ زندگی مولوی و یارانش دارد.

ج ـ **رباب‌نامه**، در وزن مثنوی مولوی شامل هشت‌هزار بیت که در ظرف سه چهارماه درسال ۷۰۰ سروده شده است[۳].

د ـ **انتهانامه**، دروزن مثنوی مولوی شامل حدود هشت هزاربیت.

ه ـ **معارف سلطان ولد**، بـه‌نثری ساده و روان به‌تقلید معارف بهاءولد و معارف برهان محقق ومقالات شمس نوشته شده است.

۵ ـ **دیوان عارف چلبی**. عارف چلبی (متولد ۶۷۰ ـ درگذشتهٔ ۷۱۹) نوهٔ مولوی، پسرسلطان ولد وجانشین او بود.

عارف چلبی اهل سماع وعشرت و شادخواری وخوشباشی و عشق ورزی بود. بی‌پرواییها و راه وروش رندانه و ملامتی‌وار اوسبب شده بودکه ظاهرپرستان تهمت اباحه به‌او می‌زدند. او برای ارشاد خدابنده (اولجایتو) به‌مذهب اهل سنت وترک تشیع به‌ایران سفرکرد، اما پیش‌ازآنکه به‌سلطانیه برسد خدابنده درسال ۷۱۶ درگذشته بود.

دیوان فارسی او بیش‌از دو هزاربیت است[۴]. مجموعهٔ رباعیات اوچاپ شده است[۵].

چون شعر این نوهٔ پرشور وحال مولوی در ایران ناشناخته مانده، در اینجا

---

۱ ـ چاپ فریدون نافذ اوزلوق، ۱۹۴۱، آنکارا.

۲ ـ چاپ جلال همایی، ۱۳۱۵، تهران.

۳ ـ چاپ دکترعلی‌سلطانی گرد فرامرزی، ۱۳۵۹، مؤسسهٔ مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل، تهران.

۴ ـ گلپنارلی، فهرست کتابخانهٔ قونیه، ج ۳ ص ۲۱.

۵ ـ رباعیات اولوعارف چلبی، چاپ فریدون نافذ اوزلوق، ۱۹۴۹ استانبول.

چند نمونه از رباعیهای او را که نشان دهندهٔ شعر واندیشهٔ اوست می‌آوریم:

دردیدهٔ روح‌ما نگاری دگر است   واندر سرما همت‌کاری دگر است
تا کی به خزان عشق قانع باشیم   ماراجزازین‌خزان بهاری‌دگراست

هر کُرته که دست‌صبرچالاکش کرد   از ماتم او پنجهٔ غم چاکش کرد
دیروز وی آب روی آتش می‌برد   امروزکنون باد اجل خاکش کرد

ما اهل نیازیم و نه‌ایم اهل نماز   بگذار نماز را و پیش آر نیاز
گر دیدهٔ باطن تو بیناست ببین   اندردل‌وجان مادوصد قدس‌وحجاز

غافل‌منشین که این زمان است عزیز   هردم که‌بر آید ازتوجان است عزیز
عمری که بیامده‌ست خواهد رفتن   ضایع‌مکنش که میهمانی‌است عزیز

جز می نبرد درد دلم را، ز دلم   اندیشه وذکر بیش وکم را، ز دلم
ای ساقی عشق، باده‌ای مان در ده   باشد که برد درد دلم را، ز دلم

بردرگه اوتنگ مجالی است جهان   انموذج حالی ومحالی است جهان
بیداری کس‌دراین‌جهان‌ممکن نیست   دریاب که‌خوابی‌وخیالی‌است جهان

از علم کجا بود ورا اعلامی   کز ما و منی گذر نکرد او گامی
آن مرغ رسد به طعمهٔ دانهٔ علم   کان در ره دل دریده باشد دامی

۶ - **رسالهٔ فریدون سپهسالار**. مجدالدین فریدون‌بن احمد سپهسالار (در گذشتهٔ ۷۱۲) بمدت چهل سال از مریدان مولوی بوده و به‌علت اشتغال در سپاه سلجوقیان لقب سپهسالار یافته است. بعد از مرگ او، فرزندش تکمله‌ای شامل زندگی سلطان ولد وجانشینانش برآن رساله افزوده است.

رسالهٔ سپهسالار[1] نثری ساده وروان دارد و ازمنابع افلاکی درتألیف مناقب‌العارفین بوده است.

۷ ــ **مناقب‌العارفین افلاکی**. شمس‌الدین احمد افلاکی (درگذشتهٔ ۷۶۱) از مثنوی خوانان خانقاه مولویه درقونیه بود و سالها مشغول گرد آوری موادکتاب خود بوده و آن را درده فصل بترتیب درمناقب: بهاءولد پدرمولوی، برهان محقق‌ترمذی، مولوی، شمس تبریزی، صلاح‌الدین زرکوب، حسام‌الدین چلبی، سلطان‌ولد، جلال‌الدین چلبی امیرعارف، شمس‌الدین چلبی امیرعابد، و نامهای فرزندان آنها تنظیم کرده است[2].

مناقب‌العارفین آیینه‌ای ازاحوال ملك روم وزندگی مولوی ویاران اوست. نثری ساده و روان دارد و از تعبیرات خاص دیار روم و اصطلاحات دیوانی عصر سلجوقیان سرشار است. پاره‌ای از مطالب آن وکشف وکراماتی که به‌مولوی و دیگران‌نسبت داده، به‌طوری که پیش‌از این گفتیم، افسانه‌آمیز می‌نماید واستفاده از آن با رعایت جانب احتیاط و مراجعه به‌دیگر منابع آن عصرمیسر است.

این کتاب را عبدالوهاب‌بن جلال‌الدین محمد همدانی (درگذشتهٔ ۹۵۴) در سال ۹۴۵ به‌نام «ثواقب‌المناقب» تلخیص کرده است.

زبان فارسی، درسده‌های بعدهم که باگسترش فرمانروایی خاندان عثمانی در سراسرآسیای صغیر،زبان ترکی‌رسمیت یافت، بازهم به‌عنوان زبان مولوی، وزبان مثنوی وغزلهای او، نزد پیروان ودوستداران اوگرامی ماند. زبان فارسی را باذوق و شوق می‌آموختند وکسانی ازآنان به‌فارسی شعر می‌سرودند، و در خانقاههای مولویه خواندن مثنوی و غزلهای مولوی جزو سنن طریقت بود.

بر در ودیوار آرامگاه مولوی، جای جای اشعار فارسی او با خطهای زیبا نقش بسته است. در مزار محمد چلبی دیوانه (در گذشتهٔ ۹۳۶) از پیران مولویه هم

۱ ــ رسالهٔ فریدون‌بن احمد سپهسالار، چاپ سعید نفیسی ۱۳۲۵، تهران.

۲ ــ مناقب‌العارفین، به‌کوشش تحسین یازیجی، انتشارات انجمن تاریخ ترك، دوجلد، آنکارا ۱۹۵۹ و ۱۹۶۱.

درقراحصار این بیت بسیار لطیف نوشته شده است:

باورمکن که برسرم آید اگرمسیح دردی که یادگار تو دارم دوا کند

محمد چلبی در طریق رندی و آزادگی و وارستگی و آزاداندیشی دنباله رو عارف چلبی بود و اشعار فارسی هم از او مانده است.

بتدریج با قوت گرفتن زبان ترکی وضعیف شدن زبان فارسی، برخورداری از مثنوی مولوی برای پیروان او دشوارتر می‌شد وناچار درمرحلهٔ اول به‌شرحها و درمرحلهٔ بعدی به‌ترجمه‌ها احساس نیازگردید. در این‌باره به‌موقع صحبت خواهیم کرد.

طریقت مولویه درعین‌حال که مورد علاقهٔ افرادی از طبقات مختلف مردم بود، پادشاهان عثمانی‌هم از آن‌حمایت می کردند. موقوفاتی برای‌خانقاهها اختصاص می‌یافت و مقرری سالیانه به‌پیران خانقاهها پرداخت می‌شد. واین برعکس سیاستی بود که درمورد طریقتهای دیگر اعمال می‌شد. مثلاً در دورهٔ محمد فاتح حروفیه را ریشه‌کن کردند، در عصر بایزید دوم قلندریه، و در دوره‌های سلیم و سلیمان شیعیان تحت آزار و تعقیب بودند. درچنین مواردی که اقداماتی درسرکوبی یك‌گروه مذهبی به‌عمل می‌آمد، ابرازحمایت ومحبت به‌مولویه افزایش می‌یافت. مثلاً دردورهٔ سلیم سوم (۱۲۰۳ ـ ۱۲۲۲) که ینی‌چریهای بکتاشی با نظام جدید مخالفت ورزیدند و دولت تصمیم به‌سرکوبی بکتاشیان گرفت، سیاست حمایت از مولویه و تقویت و ترویج آنها نمایان‌ترگردید.

از ۱۳۰۴ شمسی طریقتها ممنوع گردید و خانقاهها بسته شد، خانقاههای مولویه هم مشمول این حکم بود. اما اینك آیینهای سالیانهٔ مولویه، به‌عنوان جلوه‌هایی از فرهنگ عامه، جزو برنامه‌های وزارت جهانگردی ترکیه، همه ساله مقارن باآخرین هفتهٔ پاییز به‌طور رسمی درقونیه برگزارمی‌شود. ونیز دستگاههای دولتی به‌دلایل مختلف بزرگداشت مولوی وگرامی‌داشت آرامگاه او را جزو سیاست رسمی خود قرار داده‌اند.

۷

دیگرشاعران عصر ایلخانان در روم

گفته‌ایم که از اواسط قرن هفتم، آسیای صغیر به‌دولت ایلخانان ایران پیوست که مرکز آن ابتدا مراغه و تبریز و ازسال ۷۰۴ سلطانیه بود. با این پیوستگی‌سیاسی و اداری انتظار این بود که زبان و فرهنگ ایرانی در دیار روم رونق بیشتری یابد، اما چنین نشد. زیرا چون در خود ایران ادب و فرهنگ رنگ باخته بود، در آن سرزمین‌هم امکان شکفتگی ادبی نبود.

درآغازکار، باز هنوز در دربارهای بی‌رونق آخرین پادشاهان سلجوقی از علم و ادب حمایتی می‌شد و شاعران مدیحه سرایی را در میان وابستگان به‌دستگاه آنان می‌بینیم. اما بتدریج با تحلیل رفتن این دربارها و رواج تصوف در جامعه، سروده‌های صوفیانه جای اشعار مدحی را می گیرد که عالی‌ترین نمونه‌های آن آثار مولوی و بازماندگان اوست که دیدیم، و در درجهٔ بعد اشعار اوحدالدین کرمانی وفخرالدین عراقی و سیف فرغانی است که خواهیم دید.

دراینجا، شاعرانی راکه نمونهٔ آثارشان به دست ما رسیده می‌آوریم.

نظام‌الدین خورشید

اوازرجال دولت‌سلجوقیان، ودردورهٔ کیکاوس دوم پروانهٔ روم بود. آقسرایی

ضمن برشمردن رجال آن عصر می‌نویسد: «وجیه‌القوم و واسطةالعقد نظام‌الدین خورشید، پروانه بود. و او صاحب قلم‌کافی بود و عبارت و بلاغت خوب داشت و صاحب رای بود»[۱].

نظام‌الدین خورشید بعد از جلوس رکن‌الدین در ۶۵۵ نیزسمت پروانگی را حفظ کرد. ودرهمان سال به‌این اتهام که یکی از امرای مغول را با گلابی‌پوست کنده مسموم کرده است، به دست مغولها کشته شد. «و پیش از وفات این دوبیت ازطبع لطایف زای برصحیفهٔ ایام نگاشت»[۲]:

تا طالع شوریده مرا غمگین کرد — از دیدهٔ من اشك روان خونین کرد
بهرام چوپیوست به‌کیوان، درحال — بگرفت و گریبان مرا چوبین کرد

ناصری سیواسی

از اهل سیواس بوده و در سال ۶۷۹ (یا ۶۸۹) مثنوی فتوت‌نامه را در۸۸۲ بیت در بحر رمل (وزن مثنوی مولوی) به‌پایان برده است. فتوت‌نامهٔ ناصری را گلپنارلی به‌صورت عکسی در ۱۹۴۹ در استانبول چاپ کرده ومرحوم نفیسی آن را در فرهنگ ایران زمین نقل کرده، و پیش ازآنها تشنر آلمانی آن را با مقابله هردو دستنویس موجود کتاب در ۱۹۴۴ درآلمان به‌چاپ رسانده است[۳].

ناصری کتاب دیگری به‌نام اشراقات به‌نظم ونثردارد که آن را در ۶۹۹ به‌پایان رسانیده، و خلاصهٔ آن را هم تشنر منتشر کرده است[۴].

۱ــ مسامرةالأخبار آقسرایی: ص ۴۱.
۲ــ ابن بی‌بی: ص ۶۲۶، مختصر ابن بی‌بی: ص ۲۸۹.
۳ــ گلپنارلی، تشکیلات فتوت، مجموعهٔ دانشکدهٔ اقتصاد دانشگاه استانبول. عکس فتوت‌نامه درصفحات ۱۸۱ــ۲۰۳ چاپ شده است. ونیزرجوع شود به‌مقالهٔ نفیسی ومتن فتوت‌نامه، فرهنگ ایران زمین سال ۱۰ ص ۱۸۱ــ۲۲۵ و توضیحات و تصحیحات احمد گلچین معانی، همان مجله سال ۱۱ ص ۹۳ــ۱۰۱.
۴ــ مقالهٔ پیش گفته احمدآتش ص۱۱۸ــ۱۱۹ وتوضیحات گلچین معانی درفرهنگ ایران‌زمین.

اوحدالدین کرمانی

صوفی وشاعر رباعی‌سرای معروف (زادهٔ ۵۶۱- در گذشتهٔ ۶۳۵) از کرمان به‌بغداد رفته و بعداز تحصیل و تکمیل نفس در بغداد، از آنجا به‌دیار روم رفته و حدود سی سال ازساکنان آن دیار بوده، و دراین مدت در قونیه، قیصریه، سیواس، ملطیه زیسته، و سفرهایی‌هم به سرزمینهای خارج از روم نموده است.

نخستین بار در۶۰۲ خبر اورا درقونیه می‌یابیم که با ابن‌عربی عارف معروف درمنزل او صحبت داشته وحکایتی را دربارهٔ یوسف همدانی نقل کرده[۱]، وسرانجام در ۶۳۱ دیار روم را به‌قصد بغداد ترك گفته است.

اوحدالدین خطاب به کیخسرو اول سلجوقی که برای بار دوم از۶۰۱ تا ۶۰۷ سلطنت می کرد، این رباعی را سروده است. و این مؤید بی‌علاقگی پادشاهان سلجوقی به‌صوفیان است:

قیصر که زمین به‌پای‌حشمت فرسود قصرش به‌بلندی ز فلك برتر بود
ای کیخسرو که جاش داری بنگر کوقصر، کجاقیصر، گویی که نبود!

در رباعی زیرهم از اقامت در خطهٔ روم نالیده است:

در دست زمانه سخت مظلومم من ورنه چه سزای خطهٔ رومم من
با صد هنرم هزار غم باید خورد یارب که‌چه محروم‌وچه‌محروم‌مم‌من

این‌هم نشانه همان واقعیت است که درآن سالها هنوزتصوف درروم رواجی نداشته تا قدر اوحدالدین را آنچنانکه او خود انتظار داشته بدانند.

فخرالدین عراقی

شاعر صوفی معروف (در گذشتهٔ ۶۸۸)، در ۶۱۰ در ده کمجان میان همدان و فراهان به‌دنیا آمد. بعداز تحصیل در ایران در سن کمال به‌هند رفت و به‌خدمت بهاءالدین زکریای مولتانی از پیران سلسلهٔ سهروردیهٔ هند پیوست. مدتی درمولتان

۱- به‌نقل جامی در نفحات از مصنفات ابن‌عربی. مقدمهٔ رتبةالحیات یوسف همدانی ص ۱۵-۱۶.

به‌سر برد. آنگاه از راه دریا به‌دیار روم رفت. درقونیه به‌خدمت صدرالدین قونیوی (متوفی ۶۷۳) رسید که شاگرد و شارح آثار ابن عربی بود.

وصول عراقی به‌روم مقارن با رواج تصوف در آن دیاربود. معین‌الدین‌پروانه، فرمانروای‌حقیقی روم علاقه و اعتقاد به‌عراقی یافت، وخانقاهی در شهر توقات برای او ساخت.

در سال ۶۷۵ که پروانه به‌دستور اباقا کشته شد و عدهٔ زیادی از بزرگان آن دیار نیز به‌دست مغولها به‌قتل رسیدند وروم دچار آشفتگی و ناامنی وویرانی گردید و دیگر برای عراقی جای ماندن نبود، به‌مصر رفت و بقیهٔ عمر را در آن سرزمین و در شام گذرانید.

نسبت عراقی را حمدالله مستوفی «جوالقی» نوشته است، و بعضی محققان درمعنی این‌نسبت دچارتردید شده‌اند. اما چنانکه پیش‌ازاین گفتیم جولقی یا جوالقی به‌معنی پلاس‌پوش است. جولقیان یا پلاس‌پوشان وبه‌تعبیرمعمول درفارسی قلندران در نیمهٔ دوم قرن هفتم در دیار روم فراوان بوده‌اند و احوال و اطوار آنها (البته به لحنی دشمنانه) در کتابی به‌نام فسطاط‌العداله که شرح آن‌خواهدآمد ذکرشده است. از اشعار عراقی برمی‌آید که او به‌همین گروه قلندران تمایل داشته، و حکایاتی که مقدمه نویس دیوانش آورده این معنی را تأیید می کند.

دیوان عراقی پنج هزار بیت دارد و یك مثنوی عرفانی در ۱۰۶۳ بیت (در وزن حدیقهٔ سنایی) و یك رسالهٔ لطیف به‌نام «لمعات» به‌تقلید سوانح احمد غزالی از او باقی است[۲].

یوسفی ارزنجانی

مثنوی کوچکی از او به‌نام خاموش‌نامه در دست است. خاموش‌نامه شامل ده حکایت در۳۸۸ بیت دروزن خسرو وشیرین نظامی است وشاعربه‌گفتهٔ خود آن‌را

۱ــ تاریخ گزیده چاپ ۱۳۳۹ ــ دکتر عبدالحسین نوایی، ص ۸۳۸.

۲ــ رک: مقدمهٔ سعیدنفیسی بردیوان عراقی ۱۳۳۵، تاریخ‌ادبیات درایران،دکترصفا ج۳ ص ۵۶۷ــ۵۷۷.

در ۶۹۹ (ظرف سه روز) سروده است[۱].

سیف فرغانی

سیف‌الدین محمد فرغانی از مردم فرغانه بود. ناحیهٔ خرم و سرسبز فرغانه در مرز چین، از کهن‌ترین خاستگاههای فرهنگ ایرانی و دورترین قلمرو این فرهنگ درشمال شرق بود. مرکز آن‌هم که درساحل شمالی رود سیحون جای داشت فرغانه یا اخسیکت نامیده می‌شد.

سیف فرغانی بعد ازهجوم و ویرانگریهای مغول، آن دیار را ترک کرده و مدتی در تبریز زیسته و آنگاه راهی روم شده و در آق‌سرای سکونت گزیده است. آق‌سرای درمرکز آسیای صغیرمیان قیصریه وقونیه دردورهٔ سلجوقیان روم ازمراکز مهم فرهنگ ایرانی بود.

دیوان سیف که به‌دست خود شاعر تدوین شده نزدیک به‌دوازده هزار بیت دارد[۲]. بیش از دوسوم آن غزل است که به‌اقتفای سعدی وهمام سروده شده و کمتر از ثلث آن قصیده است.

در قصاید شاعر، از ستایشهای دوستانه و ارادتمندانهٔ او ازسعدی که بگذریم هیچ گونه مدحی از هیچ پادشاهی و امیری نیست و هرچه هست انتقاد از اوضاع زمانه ونکوهش بزرگان و ارباب قدرت زمانه است. و این نکته دورهٔ شاعری‌سیف را روشن می‌کند.

چنین می‌نماید که شهرت و رواج بازار شعر وادب در روم او را به آن سر-زمین کشانیده، ولی وقتی به آن دیار رسیده که ایام جلال و شکوه دولت سلجوقی و شعرپروری آنان سپری شده بود. مغولها با قتل رجال ادب پروری مثل پروانه و غارت خزائن سلجوقیان به‌عنوان خراج پس‌افتاده، و گماشتن مأموران مردم‌آزار، فقر و ظلم را بر دیار روم و ساکنان آن مسلط کرده بودند.

قصیده‌ای که به‌اقتفای قصیدهٔ خاقانی در شرح چیر گی غزها بر نیشابور به‌این

۱ـ مقالهٔ آتش ص ۱۲۰.

۲ـ دیوان سیف فرغانی، با تصحیح و مقدمهٔ دکتر ذبیح‌الله صفا، چاپ دوم ۱۳۶۴ تهران.

مطلع سروده «ای جان تومسافر مهمانسرای خاك...» تکرارحادثهٔ نیشابور را دربلاد روم بیان می کند:

در دور مـا ز آتش بیداد ظالمان چوندودوسیل تیره شدآب‌وهوای‌خاك[1]

این قصیده، حادثهٔ قتل پروانه و ۳۶ تن رجال هوادار اورا درسال ۶۷۶ به‌یاد می‌آورد که سوك واندوه عمومی درآن ماجرا را به‌نقل‌از روضةالکتاب وتاریخهای ابن بی‌بی و آقسرایی بیان کرده‌ایم.

قصیدهٔ عارفانه‌ای‌هم دارد با این مطلع:

چو بگذشت از غم دنیا به‌غفلت روز گار تو

در آن غفلت به‌بیکاری به‌شب شد روز گار تو[2]

دراینجا ازنکوهش‌سلطان بی‌اراده‌ای که پیروپیشکارخویش است آغازمی کند و به‌دستور ومستوفی و قاضی می‌رسد و قصیده را با سرزنش «درویش رعناوش» به پایان می‌رساند که دلش با سماع خوش است ورهروان، رقص اورا بازی‌می شمارند. مراد ازسلطان قطعاً سلطان وقت سلجوقی است که ازسلطنت تنها نامی‌داشت وکارها به‌دست پیشکاری بود که از جانب مغولها تعیین شده بود. مراد از درویشان‌هم شاید پیروان مولوی باشند.

قطعه‌ای‌هم خطاب به‌خواجه شمس‌الدین صاحب دیوان دارد که احتمالاً در سفرخواجه به‌روم در سال ۶۷۶ سروده باشد[3]. آشنایی شاعر با همام تبریزی‌هم که غزلهایی از او را استقبال کرده شاید درهمین سفرباشد که همام همراه صاحب دیوان بوده است. آخرین تاریخهایی که از اشعار سیف برمی آید دوقصیدهٔ خطاب به‌غازان [۶۹۴–۷۰۳] است که در آنها آشفتگی کار روم و رفتار ظالمان وعوانان و ناکسان و نایبان‌ایلخان را بیان می کند[4].

زبان شعر سیف‌فرغانی، فارسی‌فرغانه بااندك رنگی‌ازفارسی‌روم‌است.سخن اوازنظرلفظ ومعنی درحد عالی نیست وبیش‌از آنکه حاصل لطف طبع شاعرباشد،

۱ـ همانجا: ص ۱۳۷.

۲ـ همانجا: ص ۶.

۳ـ همانجا: ص ۲۴۵.

۴ـ همانجا: ص ۱۷۹–۱۸۴ و ۱۸۴.

ساختهٔ تأمل و تدبّر و کوشش فکری اوست. با اینهمه دلسوختگی شاعر از تباهیها و نارواییها و بیان وضع و حال روم درعصر او، ارزش و اعتبار خاصی به‌سخن او داده است. برای نمونه، این قصیده‌ها آیینهٔ احوال آن دیار درآن روزگار است:

اندر این دوران مجو راحت که کس آسوده نیست
طبع شادی‌جوی، از غم یك نفس آسوده نیست[۱]

هم مرگ بر جهان شما نیز بگذرد   هم رونق زمان شما نیز بگذرد[۲]

در بیت زیر مجموع آنچه را که مورخان دربارهٔ آن عصر نوشته‌اند، بیان می‌کند:

شب مخسب ای غافل و نیکو نگه‌دار از عسس
رخت‌خویش،اکنون که‌این‌دزدان‌ایالت‌می کنند[۳]

سعدالدین مسعود

ازرجال ودانشمندان نیمهٔ دوم قرن هفتم واز دبیران و پزشکان آن عصربود. دستنویس مجموعهٔ منشآت اوموجود است[۴]. ودر آن ضمن نامه‌ای که شرح سفرخود را به‌شهر سینوب نوشته این اشعار را آورده است[۵]:

چه توان گفت خطهٔ سینوب   هست‌جایی‌لطیف‌وخرم‌وخوب
شهرکی در میان دو دریا   خاك اوعنبرست ومشك هوا
باغ برباغ و شاخ برشاخ است   صفه در صفه کاخ در کاخ است
مردم او ظریف و خوشخوی‌اند   دل نـوازند و آشنا روی اند
وان بساطش بسان خلد برین   اندر او شاهدان حورالعین

۱ــ همانجا: ص ۲۰۳.
۲ــ همانجا: ص ۲۱۷.
۳ــ همانجا: ص ۲۴۶.
۴ــ دستنویس مجموعهٔ منشآت مورخ ۷۰۹، کتابخانهٔ فاتح شمارهٔ ۵۴۰۶، میکروفیلم شمارهٔ ۵۹ دانشگاه تهران.
۵ــ عثمان توران، مقدمه برتقاریرالمناصب: ص ۱۹۵ــ۱۶۰.

کودکانی بسان دانهٔ نـار سخت زیبا برای بوس و کنار
لب چون قند و عارض سیمین خجل از گوشوارشان پروین
دخترانی در او چو بدر تمام حاصل آید ز هرچه داری کام
هر یکی همچو آهـوان تتار زلف مانند مشک و لب گلنار
هست پستان‌شان چو حقهٔ عاج بر نهاده به‌فرق مشکین تاج
روس و آلان و رومی و قفچاق هر یکی را هزار جان مشتاق
خلخی دلبران کشمیرنـد همه در حسن خویشتن میر ند
قد و بالای‌شان چو نارون است هر یکی گلعذار و سیمتن است
همه موزون و خوب دیدارند در کـرشمه چه لطفها دارند
گر از ایشان یکی به‌دست آری ای که بخت آن دمت کند یاری
شهرهـا نیک هست بسیاری مثل این شهر، کی بود باری

سینوب بندری زیبا در کرانهٔ دریای سیاه است که در کنار یك اسکلهٔ طبیعی و در دامن جنگلهای سرسبزجای دارد. از قدیم‌ترین زمانها یك بندر مهم بازرگانی و بهشت آسیای صغیر بود و طبعاً گروههایی از اقوام مختلف در آن می‌زیستند.

در سال ۶۱۱ کیکاوس اول آن را از دست یونانیان گرفت و اگرچه در ۶۵۱ باز به‌دست یونانیان افتاد اما در۶۶۳ پروانهٔ دیلمی آنرا تسخیر کرد وازطرف ایلخان به‌او اقطاع‌داده شد وبعدازمرگ اوفرزندانش معروف به «پروانه‌زادگان» به‌استقلال در آن حکومت می کردند.

ارغوان خاتون

قطعه‌ای از زنی به‌نام ارغوان خاتون از نیمهٔ دوم قرن هفتم در دست است. ارغوان خاتون این قطعه را ضمن نامه‌ای خطاب به‌شوهرش جمال‌الدین نوشته، و چون مضامین آن انعکاسی ازوضع اجتماعی روم است،آن را دراینجا می آوریم[۱]:

گر در غمت بمیرم دل از تو بر نگیرم تو فارغی ولیکن من خسته و اسیرم
دارم دلی به داغت از من تورا فراغت رفتی و هم نرفتی یك لحظه از ضمیرم

۱ـ همانجا: ص ۱۶۸-۱۶۹.

نه‌شرط دوستداری باشد که یاد ناری افتادهٔ فراقم از لطف دست گیـرم
رفتی که تا جوانی با کودکان برانی صد بیش نیست عمرم پنداشتی که پیرم
ساقم بسان‌عاج‌است‌رخساره‌چون‌کماج‌است نرم و سفید و خوبم مانندهٔ پنیرم!
قدم‌چوقدسرواست‌رفتارچون‌تذرواست با برچوسیم خامم زاندام چون حریرم
گرزن‌کنی‌تورازی شوی‌آورم حجازی ور تو به بکر یازی من نوخطی بگیرم

۸

متون منثور عصر ایلخانان

درعصر ایلخانان نثر فارسی در روم بیش‌از شعر رواج داشت. از یك طرف دربار سلطان سلجوقی و دستگاههای امیرانی که پیش‌از آن مرکز اجتماع اهل ذوق وادب بود، حالادیگرجلال وحشمت خود را از دست داده بود وتشویقی ازشاعران به‌عمل نمی‌آمد. از طرف دیگر زبان فارسی در ژرفای جامعه ریشه دوانیده بود و همهٔ طبقات در زندگی روزانه نیازمند زبان فارسی بودند.

در تقسیم بندی موضوعی آثاری که از این دوره باقی مانده و تاکنون شناخته شده است، دردرجهٔ اول مجموعه‌های منشآت‌دیوانی واسناد محلی ووقفنامه‌هاست. وجود اینهمه کتابهای متعدد دربارهٔ انشا و مجموعه‌های منشآت نشانهٔ این است که زبان فارسی زبان منحصرنامه‌نویسی دراین دوره بوده و دبیران و دیوانیان نیازمند چنین کتابهایی بوده‌اند.

از آن‌که بگذریم متون تاریخی متعددی در دست است. در سرزمینی پراز آشوبها وتحولات پی در پی، کنجکاوی دربارهٔ ریشهٔ حوادث برای مردم احساسی طبیعی بود. فرمانروایان هم می‌خواستند اگرخود قدرت واعتباری ندارند، باتشویق مورخان به‌ثبت افتخارات پدران اعتباری به‌دست آورند. دراین زمینه گفتنی است و گفته‌ایم که تاریخ نگاران حوادث‌را با دید ایرانی وبه‌میزان ارتباط آنها باحوادث ایران تحریر کرده‌اند.

با رواج روزافزون تصوف‌هم رسالات عرفانی متعددی نوشته شده، و نیز متونی دربارهٔ دانشهای گونه‌گون در دست است.

دراینجا نگاهی به آثار موجود و زندگی نویسندگان آنها می‌افکنیم.

الاوامر العلائیه

کتاب الاوامرالعلائیه فی‌امورالعلائیه معروف به تاریخ ابن بی‌بی مهم‌ترین اثرتألیف شده دردورهٔ ایلخانان درديار روم است. این کتاب بانثری فصیح ومنشیانه وآمیخته به‌اشعار و عبارات تازی درسال ۶۸۰ نگارش یافته و به‌نام علاءالدین عطا-ملك جوینی اهدا شده است.

تاریخ ابن بی‌بی مفصل‌ترین تاریخ سلجوقیان روم است و وقایع نود سالهٔ سالهای ۵۸۸ تا ۶۷۹ را دربردارد. مؤلف چون خود از دیوانیان دستگاه سلجوقیان «امیر دیوان طغرا» یعنی رئیس دبیرخانهٔ سلطنتی بوده، بیشترمطالب را از دیده‌های خود یاآنچه از شاهدان وقایع شنیده، نوشته وکتاب او دارای ارزش و اعتبار تام است. درواقع همان جایگاهی را برای تاریخ سلجوقیان روم دارد که تاریخ بیهقی ازنظرتاریخ غزنویان و عصرآنها دارد. برای شناخت وضع اجتماعی و فرهنگی و ادبی آن روزگار نظیری برای‌آن نمی‌توان یافت. همین‌قدر باید گفت که اگرتاریخ ابن‌بی‌بی نبود نام ونمونهٔ آثار بسیاری ازشاعران فارسی‌گوی قرن هفتم روم به‌دست مانرسیده بود.

نسخه‌ای از این کتاب که برای خزانهٔ سلطان کیخسرو سوم (پیش از ۶۸۲) کتابت شده درکتابخانهٔ ایاصوفیه در استانبول موجود است وهمان به‌چاپ عکسی رسیده است[1]. خلاصه‌ای ازاین کتاب هم درهمان سالها (پیش‌از ۶۸۷) به‌دست مؤلف ناشناخته‌ای با حذف برخی اشعار و عبارت‌پردازیهای منشیانه فراهم آمده که نسخ

---

۱ ـ چاپ عکسی انجمن تاریخ ترك، ازنسخهٔ منحصر به‌فرد ایاصوفیه، ۱۹۵۶، آنکارا، ۷۴۴ صفحه. تنها یك چهارم کتاب (تا صفحهٔ ۲۱۴ خطی) به‌اهتمام نجاتی لوغال و عدنان صادق ارزی در ۱۹۵۷ درآنکارا جزوانتشارات دانشکدهٔ الهیات دانشگاه آنکارا به‌چاپ حروفی رسیده، وچاپ منقح تمام‌آن آرزوی محققان است.

متعددی از آن در دست است[1].

مؤلف کتاب، امیرناصرالدین حسین‌بن محمدبن علی جعفری رغدی از ایرانیان وابسته به‌دستگاه سلجوقیان روم است. پدرش مجدالدین محمد ترجمان (درگذشتهٔ ۶۷۰) ازسادات کوه سرخ ومعتبران گرگان ومنشی جلال‌الدین خوارزمشاه بوده است. مادرش زنی ستاره شناس از مردم نیشابور، دختر کمال‌الدین سمنانی رئیس شافعیان نیشابور و ازجانب مادر نوهٔ امام محمد یحیی بود که باقصیدهٔ مرثیهٔ خاقانی دربارهٔ او شهرت یافته است. اشتغال این زن به‌ستاره شناسی موجب عزت و اعتبار و شهرت او گردیده تا جایی که پسرش هم «ابن بی‌بی منجمه» نامیده شده است.

پدر ومادر ابن بی‌بی در ۶۲۸ بعد از زوال دولت جلال‌الدین خوارزمشاه به‌دمشق رفتند و به‌دربار ملك اشرف ایوبی پیوستند. و در ۶۳۱ به‌درخواست کیقباد اول، ملك اشرف آنان را به‌قونیه فرستاد. مجدالدین پدر ابن بی‌بی از منشیان و مقربان سلاطین سلجوقی بود و به‌مأموریتهای سیاسی فرستاده می‌شد[2].

ابن بی‌بی شعرهم می گفت. نظمش متوسط است. در تاریخ خود جای جای ومجموعاً نزدیك به ۱۴۰۰ بیت از اشعار خود (مثنوی در وزن شاهنامه) آورده که معلوم نیست شاهنامه‌ای دربارهٔ سلجوقیان روم سروده بوده، یا به‌حدس قریب به‌یقین این اشعار را مناسب هرمحل ساخته و درج کرده است.

مسامرة‌الاخبار

این کتاب از کریم‌الدین‌محمودبن محمدمعروف به‌آقسرایی است که در۷۲۳ تألیف یافته ومکمل تاریخ ابن بی‌بی است. آقسرایی از دیوانیان دستگاه سلجوقی در اواخر قرن هفتم بوده وکتاب خود را برچهار اصل بنا نهاده است. اصل اول و

۱ ــ این خلاصه را Houtsma در ۱۹۰۲ میلادی در ۳۴۷ صفحه در لیدن چاپ کرده، و آقای دکترمحمد جواد مشکور آن را در مجموعهٔ اخبار سلاجقه روم عیناً افست کرده است.

۲ ــ رك: مقالهٔ ابن بی‌بی به‌قلم عدنان ارزی در دایرةالمعارف اسلام چاپ استانبول.

دوم تاریخ عمومی اسلام تا دورهٔ سلجوقیان به‌اختصار از منابع دیگر نقل گردیده است. قسمت اصیل کتاب دواصل آخر کتاب مخصوصاً اصل چهارم است که مؤلف درآن بیشتر مشهودات خود را نوشته و از نظر تاریخ سلجوقیان روم و استیلای ایلخانان مغول بر آن دیار منبع گرانبهایی است[1].

فسطاط‌العداله فی‌قواعدالسلطنه

از محمدبن محمدبن محمود خطیب است که آن را درسال ۶۸۳ به‌نام مظفر-الدین مسعودبن یولق ارسلان‌بن الب یورك‌بن حسام‌الدین چوپان نوشته است[2].

مظفرالدین (درگذشتهٔ ۶۹۱) حاکم قسطمونی، امیری دانشمند و دانش‌پرور و حامی زبان فارسی بود. دو کتاب دیگرهم به‌نام او تألیف شده: یکی اختیارات مظفری ازقطب الدین شیرازی، و دیگر نزهةالکُتّاب از حسن‌بن عبدالمؤمن خویی (مظفری) که نسبت خودرا ازنام این امیرداشته است. محمود پسرمظفرالدین، آخرین امیر این خاندان هم دوستدار زبان فارسی بود و حسن خویی خلاصه‌ای از نزهة-الکتاب خود را به‌نام قواعدالرسائل به‌او هدیه کرده است.

قسطمونی مرکز امارت مظفرالدین در شمال آنکارا از مراکز مهم فرهنگی بود. هنوز کتابخانهٔ عمومی آن شهر مجموعهٔ گرانبهایی از دستنویسهای کهن فارسی دارد که یادآور گذشتهٔ پرشکوه فرهنگی آن شهر است.

فسطاط‌العداله برعکس متون منثورآن دیار درآن دوره، چون روضةالعقول وحدائق‌السیر وتاریخ ابن بی‌بی، که نثری مصنوع و متکلف دارند، به‌زبانی روان وساده نگارش یافته و رنگ وبوی فارسی ایران را دارد. درفصلی از آن‌که چاپ شده ودردسترس من است جز درنقل‌تعبیراتی ازجولقیان، هیچ‌گونه اثری ازفارسی

۱ ــ مسامرةالاخبار، تألیف محمودبن محمدالمشتهر بالکریم الآقسرایی به‌سعی وتصحیح و حواشی عثمان توران، ۳۲۹ صفحه متن + ۲۴ صفحه فهرست + ۶۱ صفحه مقدمهٔ مصحح، انقره، ۱۹۴۳.

۲ ــ نسخهٔ یگانهٔ این کتاب درکتابخانهٔ ملی پاریس و میکروفیلمی از آن به‌شمارهٔ ۶۵۴۱ درکتابخانهٔ مرکزی دانشگاه‌تهران موجود است وازمتونی است‌که بایدتصحیح وچاپ شود.

روم درآن نیست.

به گفتهٔ عثمان توران که این کتاب را بررسی کرده ومقالهٔ مفصلی دربارهٔ آن نوشته است[1]: «محمدبن محمدبن‌محمود خطیب درتألیف خود، سیاست‌نامهٔ خواجه نظام‌الملك را مورد تقلید قرارداده وحتی نیمهٔ اول کتاب مأخوذ ازسیاست‌نامه است». با اینهمه نکات تازه‌ای در همان بخش کتاب هم دیده می‌شود. ازآن جمله در فصل پانزدهم دراحوال رسولان می گوید: آیین آمد وشد رسولان ازدورهٔ سامانیان تاعهد علاءالدین کیقباد وعزالدین کیکاوس باقی‌بود «تا به‌وقت انقلاب مغول آن رسم برافتاد و رسمی دیگر پدید آمد».

نیمهٔ دوم کتاب، که در نسخه جابه‌جا شده و در اول نسخه قرار گرفته، دربارهٔ ظهور باطنیان در دیار روم است و می گوید از سال ۶۱۱ پدید آمدند. این قسمت به‌چهارباب تقسیم شده که سه‌باب آن دربارهٔ باطنیان قرون گذشته است که آن هم از کتابهای دیگر گرفته شده وباب چهارم آن دربارهٔ باطنیان روم درعصر مؤلف شیرین - ترین و سودمندترین قسمت کتاب است.

هدف مؤلف ازنوشتن کتاب، تشویق پادشاهان وعلما به‌سرکوبی کلیهٔ کسانی است که خارج ازمذهب اهل‌سنت شمرده می‌شدند ودرآن سالها فراوان شده بودند. حقیقت این است که پیش از آن باقدرت و نفوذ خلافت بغداد در ممالك اسلامی از هرگونه ابرازعقاید متنوع به‌شدت جلوگیری می‌شد وجزئی‌ترین انحراف ازمذهب رسمی به‌سرعت ریشه‌کن می گردید. بابرافتادن خلافت عباسی پیروان فرق مختلف اسلامی وآیینهای دیگر آزادی یافته بودند وباچیرگی مغولها بردیار روم این آزادی ازحد گذشته بود و این خوشایند مؤلف نبوده است.

مؤلف درباب زنادقهٔ روزگارخود، یعنی باطنیان، که‌آنان را بقایای مزدکیان و خرم‌دینان می‌شمارد، فصلی در احوال جولقیان دارد و درآنجا تصویر جانداری از ظاهر و باطن این رندان و قلندران می کشد که پلاس می‌پوشند و سر وریش را

1 — O. Turan: Selcuk Türkiyesinde Din Tarihine dair bir Kaynak. Fuad Köprülü Armağani, Istanbul 1953 S. 531 — 564.
دراین مقاله ۱۲ صفحه متن فارسی باب چهارم دربارهٔ جولقیان نقل شده است.

می‌تراشند و خمر و سبزك و شاهدانه (بنگ وحشیش) مصرف می‌کنند و دسته دسته از شهری به‌شهری می‌روند و گدایی می‌کنند وفرایض دینی را استهزا می‌کنند واز هیچ گناه شرعی و اخلاقی ابا ندارند و بااینهمه دعوی درویشی هم دارند.

آثار حسن‌بن عبدالمؤمن خویی

حسن‌بن عبدالمؤمن خویی، که تربیت او را حسام‌الدین متخلص به‌حسام ملقب به‌مظفری نامیده[۱]، در ربع آخرقرن هفتم در قسطمونی در خدمت مظفرالدین یولق ارسلان‌بن حسام‌الدین الپ یورك‌بن امیرچوپان می‌زیسته، ونسبت خود را از لقب او گرفته است. یولق ارسلان از امیران ادب‌پرور، در ۶۸۳ به‌امیری قسطمونی رسیده، و در ۶۹۱ درجنگ باشورشیان ترکمن کشته شده است.

ازاین مؤلف چهار کتاب و رساله درفن انشا در دست است:

۱ - **نزهةالکُتّاب و تحفةالالباب**[۲]: این کتاب نخستین تألیف نویسنده درفن انشاء است که آن را در محرم ۶۸۴ نوشته و درپایان قصیده‌ای درمدح یولق ارسلان دارد[۳].

۲ - **قواعدالرسائل وفرائدالفضائل**: این رساله را در رجب ۶۸۴ بعداز تألیف نزهةالکتاب به‌درخواست دوستانش که اثری ساده‌ترمی‌خواستند، به‌نام امیرـ محمود پسریولق ارسلان نوشته است[۴].

دراین رساله، لقب و عنوان ارکان دولت و اصحاب مناصب را در خطاب به‌آنان ذکر کرده، و نیز عبارات مناسب برای پایانِ فرمانها و نامه‌ها آورده است. عدنان ارزی از این کتاب و کتاب بعدی «قسمتهای مربوط به‌تحریرات رسمی» را

۱ ــ محمدعلی تربیت، دانشمندان آذربایجان، چاپ ۱۳۱۴، ص ۱۱۳ ــ ۱۱۴.

۲ ــ مرحوم تربیت نام دوم کتاب را تحفةالاحباب آورده، اما عثمان توران در مقدمهٔ خود برمناشیر دیوانی (ص ۱۷۲) آن را تحفةالالباب ذکرکرده است. دستنویس شمارهٔ ۵۴۰۶ مورخ ۷۰۹ کتابخانهٔ فاتح فیلم شمارهٔ ۵۹ دانشگاه.

۳ ــ عثمان توران، مقدمهٔ تقاریرالمناصب، ص ۱۷۲ ــ ۱۸۴.

۴ ــ نسخهٔ مورخ ۷۰۹ کتابخانهٔ فاتح و شمارهٔ ۳۳۶۹ اسعدافندی.

منتشرنموده، و تربیت یك «نامهٔ پارسی محض» ازاین کتاب نقل کرده است.

۳ - **غُنیةالکاتب ومُنیة الطالب**: مشابه قواعدالرسائل است[۱].

۴ - **رسومالرسائل ونجومالفضائل**: دراین کتاب علاوه برعنوانها، نمونه‌هایی از فرمانها را هم‌آورده، و این نمونه‌ها برای روشن‌کردن وظایف صاحبان مناصب درآن دوره اهمیت دارد[۲].

ازاینها گذشته، تربیت سه‌کتاب دیگر از تألیفات اورا به‌این شرح ذکر کرده است[۳]:

۵ - **نصیب‌الفتیان وتشبیب‌البیان**، فرهنگ منظوم تازی به‌پارسی، به‌تقلید نصاب‌الصبیان فراهی در ۵۰ بند ودورباعی روی هم ۳۵۵ بیت. دستنویسهای متعددی ازآن موجود است[۴].

۶ - **تحفهٔ حسام**،فرهنگ منظوم فارسی به‌ترکی.

۷ -**ملتمسات**، مشتمل برصدواند قطعه ورباعی درملتمسات متفرق چون این رباعی درتقاضای شطرنج:

ای دست گهربار تو سرمایهٔ گنج　　امروز نداریم هوای شش وپنج
شطرنج توبفرست‌که صاحب‌هنران　　در بازی شطرنج رهند از صد رنج

اختیارات مظفری

رسالهٔ اختیارات مظفری در هیئت و نجوم، از قطب‌الدین محمود شیرازی (زادهٔ ۶۳۴ درشیراز- درگذشتهٔ ۷۱۰ درتبریز) ازکتابهایی است‌که به‌نام مظفرالدین یولق ارسلان فرمانروای قسطمونی نوشته شده است.

قطب‌شیرازی معروف به‌علامه، ازدانشمندان بسیار کوش‌وپرکارعصرخود بود و درةالتاج او معروف به‌انبان‌ملاقطب مجموعهٔ علوم ومعارف روزگار او ونمایانگر

۱ - جزو مجموعهٔ مورخ ۷۰۹ فاتح، چاپ عدنان ارزی، آنکارا ۱۹۶۳.
۲ - چاپ عدنان ارزی، آنکارا، از دستنویس‌کتابخانهٔ سلیم آغا، نوربانو شمارهٔ ۱۲۲.
۳ - تربیت، دانشمندان‌آذربایجان: ص ۱۱۳ - ۱۱۴.
۴ - احمدمنزوی، فهرست نسخ خطی ج ۳ ص ۱۹۶۷.

وسعت دانش اوست. او زندگانی خودرا به‌سفر کردن و آموختن و نوشتن گذرانید. بعداز تحصیل درشیراز به‌مراغه رفت وضمن کار در رصدخانهٔ مراغه ازخواجه نصیر- طوسی دانش آموخت. سپس به‌روم رفت و بامولوی وصدرالدین قونیوی محشور شد و مدتی نیز قاضی سیواس و ملطیه بود. سرانجام به‌تبریز باز گشت و از خاصان ایلخان شد و در ۷۱۰ درآن شهر در گذشت.

تبصرةالمبتدی و تذکرةالمنتهی

از صدرالدین محمدبن اسحاق قونیوی (متولد ۶۰۵ ـ درگذشتهٔ ۶۷۳) پسر مجدالدین اسحاق است که پیش از این مثنوی کیخسرو اول [۶۰۱ ـ ۶۰۷] را در خطاب به‌مجدالدین نقل کردیم.

صدرالدین شاگرد و نافرزندی ابن عربی عارف معروف است، و خود از عارفان بزرگ عصرخویش و فخرالدین عراقی از مریدان او بود.

بیشتر آثار صدرالدین ظاهراً تحت‌تأثیر ابن عربی به‌زبان تازی است. کتاب فارسی تبصرةالمبتدی و تذکرةالمنتهی در عرفان مرکب از یك مقدمه و سه مصباح از او دردست است: مصباح اول درمعرفت آفریدگار، مصباح دوم دراحکام خواص و طورولایت، مصباح سوم درمعرفت دنیا و آخرت.

نام مؤلف درمتن کتاب نیامده، وحاجی‌خلیفه درکشف‌الظنون آن را به‌شیخ ناصرالدین محدث نسبت داده است.

ترجمهٔ مقالات صدرالدین نیزدردست است[۱]. که ظاهراًدرحیات صدرالدین ترجمه شده است.

شرح قصیدهٔ تائیهٔ ابن فارض

سعیدالدین محمدبن احمد فرغانی (درگذشتهٔ ۶۷۸) از مریدان صدرالدین

۱ ـ درمجموعهٔ مورخ ۶۷۳، شمارهٔ ۲۸۶۶ یوسف آغا درقونیه، فیلم شمارهٔ ۳۲۸ دانشگاه تهران.

قونیوی، و از مشایخ معروف قرن هفتم در روم بود. سعید فرغانی پیش‌از شرح قصیده بحثی درمطالب عرفانی درسه‌اصل دارد. اوشرح خودرا درحضورصدرالدین قونیوی و پروانهٔ دیلمی خوانده و مورد تحسین آنها قرار گرفته است. تقریظی هم صدرالدین نوشته که در کتاب درج شده است. ترجمهٔ عربی این کتاب به‌نام منتهی ـ المدارك ازخود فرغانی در دست است.

مناهج‌العباد‌الی‌المعاد کتاب دیگری به‌زبان فارسی ازسعید فرغانی درمطالب عرفانی در دست است[1].

لطائف‌الحکمه

کتابی‌است درحکمت، از سراج‌الدین ابوالثنا محمود بن ابی‌بکر اُرْموی (متولد ۵۹۴ در ارمیه ـ درگذشتهٔ ۶۸۲ در قونیه)، قسم اول آن در حکمت علمی (حقیقت و فضیلت علم، بیان انواع علوم، اثبات واجب الوجود، صفات خداوند، اثبات هستی‌آفریدگار، معرفت روح، اثبات نبوت) است. قسم دوم‌آن در حکمت علمی (اخلاق وروش کشورداری) اهمیت بیشتری داردکه حاصل‌تجارب ومشاهدات و تفکرعلمی مؤلف است. و از وضع اجتماعی دیار روم درآن عصرنکته‌ها دارد.

نثرارموی دراین‌کتاب نثری ساده و روان و استوار است. کهن‌ترین نسخهٔ مورخ ۶۸۴ کتاب[2] که در عصر مؤلف و فقط دو سال بعداز وفات او و درشهر قونیه به‌دست‌کاتبی به‌نام حمید مخلصی بخاری کتابت شده به‌عنوان سندی ازفارسی دیار روم درقرن هفتم ارزش خاصی دارد. دراین نسخه، تلفظ برخی‌کلمات ضبط شده، ازآن‌جمله باء تأکید یاپیشاوند برسرافعال باضمه، و «به» حرف اضافه بافتحه وحرف اول کلمات شَش، دَراز، پَدَر، پَلك، چَرا، هَزار، اَفتادن نیزبافتحه کتابت شده است[3].

اینکه با قطعیت می‌گوییم که این‌نمونه‌ها یادگارتلفظ فارسی گویان قرن هفتم

۱ ــ احمد آتش، مقالهٔ پیش‌گفته ص ۱۱۴ ــ ۱۱۶. درگذشت سعید فرغانی را در ۶۹۱ یا ۷۰۰ نیز نوشته‌اند.

۲ ــ لطائف الحکمه، به‌تصحیح دکترغلامحسین یوسفی، چاپ ۱۳۵۱، بنیادفرهنگ ایران.

۳ ــ از مقدمهٔ مصحح کتاب ص چهل وشش.

درروم است، به‌این دلیل است که پیرمردان فارسی‌دان امروزهم در آن دیار که فارسی را در مدرسه آموخته‌اند، این کلمات را باهمین تلفظ ادا می‌کنند و معلوم می‌شود این لهجه نسل‌به‌نسل تاروزگارما انتقال یافته است. مجموع این تلفظها را درفرهنگ فارسی به‌ترکی تألیف عارف عتیق چاپ قونیه می‌توان دید. توجه به‌این نکته هم بی‌فایده نیست که این نوع تلفظها قبل از رواج رادیو و تلویزیون درشهرهای شمال غربی ایران هم به‌گوش می‌رسید و چون اکثریت ایرانیان ساکن روم ازجمله خود سراج‌الدین ارموی از نواحی غربی به‌آنجا رفته بودند شاید بتوان حدس زد که اینها نمونه‌هایی از تلفظ فارسی‌گویان غرب ایران (قلمرو زبان فهلوی) باشد.

مؤلف درسبب تألیف کتاب درپایان مقدمه می‌نویسد که «چون در اواخرسال ۶۵۵ به‌حضرت پادشاه اسلام... عزالدین... ابی‌الفتح کیکاوس... رسیدم خواستم که... تحفه و هدیه‌ای که لایق وقت بود راست شود که به‌حضرتش فرستم...»[۱]

اما معلوم نیست که بالاخره این کتاب را برای کیکاوس دوم فرستاده یانه؟ زیرا در آن سال‌آن پادشاه که باشرکت دوبرادر خود قلج‌ارسلان چهارم وکیقباد سلطنت می‌کرد به‌سبب اختلاف باپروانهٔ دیلمی که به‌حمایت مغولها طرفدار سلطنت قلج - ارسلان بود خلع گردید و سالهای دربدری اوآغاز شد. ابتدا به‌استانبول پناه برد و ازآنجابه کریمه برده شد.

محمود ارموی که در ۵۹۴ درارمیه[۲] به‌دنیا آمده بوده، معلوم نیست درچه تاریخی ترك وطن کرده و به‌روم رفته است. دراین‌باره دوحدس می‌توان زد: یا در ۶۲۳ که ترکمانان ایوایی به‌حدود اشنو وارمیه وخوی هجوم برده به‌غارت‌آذربایجان مشغول شدند وبیشترساکنان‌آن نواحی پا به‌فرار گذاشتند[۳] اوهم ازارمیه خارج شده،

---

۱ ــ ص ۶ متن.

۲ ــ نام این شهر، که ازشهرهای باستانی‌آذربایجان است درهمهٔ کتابهای مسالك وممالك ارمیه، وگاهی اورمیه ضبط شده است ودرتداول محل آن را اورمی‌می‌گفتند ومی‌گویند. درنوشته‌های دورهٔ قاجار به‌تصور اینکه ریشهٔ کلمه از روم است‌گاهی‌آن را ارومیه می‌نوشتند وبه‌همین سبب درنیمهٔ اول قرن حاضررضائیه نام‌گرفت واخیراً همان ارومیه معمول شده وصحیح‌آن ارمیه است.

۳ ــ عباس اقبال، تاریخ مغول چاپ دوم: ص ۱۲۱.

یا به‌احتمال بیشتر در دومین هجوم مغول به‌ایران و شکست جلال‌الدین خوارزمشاه و فرار و قتل او که وحشت و هراس سراسرغرب ایران را فراگرفته بود[1] اوهم‌ارمیه را ترك کرده ومدتی درموصل ومدتی دردمشق مانده وبعدها به‌روم رفته است. وجود تألیفات متعدد او به‌زبان عربی‌می‌رساند که سالیان درازی درمناطق عربی‌زبان زیسته است. سرانجام به‌روم رسیده و در دورهٔ کیخسرو دوم [۶۳۶ ـ ۶۴۴] او را در روم می‌بینیم که منصب قضای قونیه را دارد[2].

ارموی تاپایان عمرخود، نزدیك به‌چهل سال درروم (وبیشتر درقونیه) زیست و درسایهٔ مقام والای علمی و دینی و شخصیت ممتازی که داشت ازعزت و احترام بسیار برخوردار بود. نمونهٔ صلابت شخصیت او درسنی بالای هشتاد این است که به‌نوشتهٔ ابن بی‌بی درسال ۶۷۶ که ترکمانان قرامان دومین‌بار به‌قونیه حمله کردند:

«ساکنان شهر را بردفع وقمع ایشان تحریض فرمود، و درآن باب فتوی داد، وخویشتن بر باره رفت ودر روی ایشان تیر کشید... و چون اعیان واخوان (یعنی‌جوانمردان) قونیه حالت برآن جملت مشاهدت کردند، از جنگ ومنع و مخاصمت و محاصرت هیچ باقی نگذاشتند. خوارج... عاقبةالامر چون ازمحاصرت اهل قونیه وادراك مطلوب عاجز شدند، خایب وخاسر به‌ولایت ارمنستان باز گشتند»[3].

چون این خبر به‌اباقا ایلخان رسید، فرمان قاضی‌القضاتی ممالك روم را به‌نام سراج‌الدین ارموی صادر کرد.

ایام اقامت ارموی درقونیه، مقارن باسالهای کمال ارشاد مولوی بود. اگرچه ارموی حکیم بود و مولوی آنچنانکه از شعرش برمی‌آید باچون وچرای حکیمان میانه‌ای نداشت، اما آن دوبزرگمرد روشن‌بین قدریکدیگر را می‌دانستند وروایتهای متعددی از دوستی آنها درمناقب‌العارفین آمده است.

ارموی تألیفات متعددی در اصول وفقه وخلاف و منطق و حکمت نوشته که

---

۱ ـ همانجا: ص ۱۲۲.

۲ ـ مسامرةالاخبار: ص ۹.

۳ ـ ابن بی‌بی: ص ۷۰۰ ـ ۷۰۱

معروف‌ترین آنها مطالع‌الانوار در منطق است. بر آن کتاب شرحهای فراوان نوشته‌اند که معروفترین آنها شرح قطب‌الدین رازی است و آن سالها جزء کتابهای درسی در مدارس قدیم بود. درمقدمهٔ گلندام بردیوان حافظ آنجا که ذکری از «مطالعهٔ مطالع و مفتاح» به‌وسیلهٔ حافظ دارد مراد ازمطالع، همین مطالع‌الانوار ارموی است، و مفتاح کتاب معروف سکاکی.

منشآت بدرالدین یحیی

امیر بدرالدین یحیی از دبیران چیره‌دست قرن هفتم از معاصران پروانه و دیوانیان کیخسرو دوم بود وعنوان ترجمان داشت. خاندانش از گرگان به‌روم رفته بودند ونسبتش به‌فخری گرگانی سرایندهٔ ویس ورامین می‌رسید، اما خود در قونیه به‌دنیا آمده بود.

ابن بی‌بی درحوادث حدود سال ۶۴۴ دربارهٔ او می‌نویسد:

«بدرالدین یحیی ترجمان... از اماثل افاضل روم بود و دررقت منظوم و جزالت منثور قسِّ فصاحت و حسّانِ بلاغت. اگرچه مولد و منشأ شهرقونیه داشت، اما به‌نژاد قدیم وتربیت اصلی به‌خطهٔ جرجان منتسب شدی، وبه فخری جرجانی ناظم قصهٔ ویس و رامین انتما واعترا کردی؛ و به‌یمین ویسار، خط منسوب روان آبدار چون لؤلؤ شاهوار نوشتی. درجملهٔ علوم حظّی تمام وقسطی وافر، سیّما در انشاء مکاتبات و مراسلات دیوانی یدبیضا و دم مسیحا و درجهٔ عُلیا یافته بود...»[۱].

بدرالدین از دوستداران ومعاشران مولوی بود و در مناقب‌العارفین روایات متعددی دربارهٔ او آمده ازجمله می‌نویسد: درسماعی که پروانهٔ دیلمی درماتم مولوی ترتیب داده بود «ملک‌الادبا بدرالدین یحیی در سماع گرم شده بود، جامه‌ها برخود چاك زده، این رباعی [حضرت خداوندگار] را می گفت:

کو دیده که در غم تو نمناك نشد — یا جیب که در ماتم تو چاك نشد

۱ ــ ابن بی‌بی: ص ۵۶۸ ــ ۵۶۹.

سوگندبه‌روی‌تو که ازپشت‌زمین مانند توبی در شکم خاك نشد[1]

مجموعهٔ منشآت بدرالدین یحیی در دست است. تعدادی از نامه‌های اوهم درمجموعهٔ نفیس منشآت‌کتابخانه حسین نخجوانی موجود است[2].

روضةالکُتّاب

روضةالکتاب وحدیقةالالباب (تألیف شده در۶۷۷) مجموعهٔ نامه‌های ابوبکر بن زکی قونیوی (درگذشتهٔ حدود ۶۹۴)، منشی و شاعر و پزشك بودکه در انشا شاگرد بدرالدین یحیی، و درطب شاگرد اکمل‌الدین نخجوانی پزشك ایرانی از مریدان ومعاشران مولوی بود. ابوبکرشخصاً نامه‌های خود را جمع‌آوری و به‌این نام نامیده است[3].

ابوبکربن زکی نثری ساده و روان و شیرین دارد. شعرهم می گفت و صدر تخلص می کرد. ضمن نامه‌ها اشعاری ازخودآورده، ونیز در پایان‌کتاب قطعاتی از سروده‌های خودرا درج‌کرده است. از آن جمله این ابیات را در رثای یکی از دوستان خود سروده است:

کجا یابم تورا جاناکه از چشمم نهان گشتی
چوجان‌جان من‌بودی نهان‌چون جان ازآن گشتی
تو پنداری زیان کردی که سود عمر گم کردی
درین عالم اگر مردی در آن عالم زیان گشتی

---

۱ ـ مناقب‌العارفین: ص ۵۹۵.

۲ ـ مرحوم محمد قزوینی منشآتی راکه درضمیمهٔ التوسل الی‌الترسل بهاءالدین محمد ـ بغدادی درنسخهٔ مورخ۶۸۴کتابخانهٔ ملی پاریس موجود است. منشآت بدرالدین‌رومی موسوم به الترسل الی‌التوسل تصور کرده است (مقدمهٔ التوسل الی الترسل چاپ احمد ـ بهمنیار صفحه‌کب). ظاهراً مرحوم نفیسی هم از همانجاکتابی بداین نام را به‌بدرالدین نخشبی رومی نسبت داده است. تاریخ نظم و نثر درایران: ص ۱۵۱. عثمان توران هم درمقدمهٔ خود برتقاریرالمناصب همین‌اشتباه را تکرار کرده است. اما به‌تحقیق علی‌سویم آن کتاب روضةالکتاب است. مقدمهٔ سویم برروضةالکتاب ص ۹ ـ ۱۲.

۳ ـ چاپ علی سویم. براساس دستنویس مؤلف. آنکارا ۱۹۷۲. این‌کتاب پیش‌از آن هم به‌تصحیح یونس وددی در ۱۳۲۹ درتبریز چاپ شده است.

ملك بودی به جان پاك و نفس روشن و عالی
از آن از خاك ببریدی مقیم آسمان گشتی
چو این گلخن خَلقِ دیدی به‌خالق روی بنهادی
ز جن و انس بگذشتی خریدار جنان گشتی
توان‌من توان دانست گرچه روی اندك شد
كه من جای دگر بودم تو بی من ناتوان گشتی
چرا گریان كنی هردم به جای آنكه خندانی
نه اول همچو گل بودی نه آخر زعفران گشتی[۱]

این ابیات را در اول نامه‌ای نوشته است:

پرتوخط شریفت چو برین چاكر تافت
گرد خود هر نفسی لؤلؤ و مرجان بینم
چو بگیرم به كف و بوسم ودروی نگرم
زیر هر نكتهٔ غـرّا اثـر جـان بینم
درتعجب شوم و جای تعجب هم‌هست
كه درون ورقی چشمهٔ حیوان بینم
گرچه دیدم زفراق توبسی درد و عنا
این زمان از اثر دست تو درمان بینم[۲]

تقاریر المناصب

مجموعهٔ ۸۱ نامه وفرمان ازدورهٔ استیلای ایلخانان كه‌آخرین آنها تاریخ۷۱۷ را دارد و خود مجموعه در ۷۲۰ تدوین شده است.

این كتاب برای تحقیق در وضع اجتماعی و اداری روم درآن سالها اهمیت بسیار دارد[۳].

آثار نصیرالدین سجستانی

نصیرالدین محمدبن ابراهیم سجستانی سیواسی در ریاضیات و علوم غریبه

۱ ــ روضة‌الكتاب، چاپ علی‌سویم، ص ۲۷۴
۲ ــ همانجا: ص ۲۷۰.
۳ ــ چاپ عثمان توران، آنكارا ۱۹۵۸ ازنسخهٔ ۳۱۷۳ ماربورگ.

مهارت داشت و شعرهم می‌گفت. از آثار او:
۱ ــ دقایق‌الحقایق درعلوم خفیه که آن‌را در ۶۷۰ در آقسرا به‌پایان‌رسانیده‌است.
۲ ــ منظومهٔ مونس‌العوارف در معراج و معجزات وغرایب که درسال ۶۷۱ درقیصریه به‌نام غیاث‌الدین کیخسرو دوم [۶۶۶ ــ ۶۸۲] به‌اتمام رسیده است[1].

نوادر التبادر لتحفة‌البهادر

این کتاب را محمدبن امین‌الدین ابوالمکارم ایوب‌بن ابراهیم دنیسری به‌نام یکی از امیران گمنام محلی تألیف کرده است. دنیسر (به‌ضم اول) شهری در ۱۲ کیلومتری جنوب غربی ماردین (میان دیاربکر ومرزعراق) بوده است.

نوادرالتبادر دائرة‌المعارف سبك مایه‌ایست در ۱۲ فن (انواع علوم: ریاضی، نجوم، نگاه داشتن تندرستی، زهرهاودفع آنها، تناسل، علم‌جواهر، فراست، عجایب زمان، خواص ومنافع، فلاحت، قواعد علمی وعملی).

این کتاب به‌زبان ساده نوشته شده و ازنظر اشتمال بربرخی تعبیرات ازجمله نامهای انواع میوه‌ها، سبزیها، نانها، غذاها و غیره سودمند است[2].

آثار طرسوسی

چهار کتاب داستان به‌نثر ازابوطاهربن حسن‌بن علی‌بن موسی طرسوسی در دست است: داراب‌نامه، اسکندرنامه، قهرمان‌نامه، قران حبشی. از این چهار کتاب تنها نخستین آنها چاپ شده است[3].

از زندگی مؤلف هیچ‌گونه اطلاعی نداریم حتی عصرش و محل تولد و اقامتش روشن نیست. مرحوم نفیسی ابتدا او را طرسوسی و ظاهراً از نویسندگان

---

۱ ــ سعید نفیسی، تاریخ نظم ونثر درایران ــ ص ۱۵۱ ــ ۱۵۲.
۲ ــ نوادرالتبادر، چاپ دانش‌پژوه ــ ایرج افشار، ۱۳۵۰، بنیاد فرهنگ ایران.
۳ ــ داراب‌نامهٔ طرسوسی، به‌کوشش دکتر ذبیح‌الله صفا، ۲ جلد، ۱۳۴۴ و ۱۳۴۶.

خاك عثمانی درقرن نهم شمرده[۱] بعداً این نتیجه را گرفته‌که اوطوسی بوده و او را بغلط طرسوسی نوشته‌اند و درنیمهٔ دوم قرن پنجم می‌زیسته است[۲].

من به‌دلیل زبان داراب‌نامه آن را ازاواخر قرن ششم می‌دانم. ازطرف دیگر وجود محیط ایرانی‌اندیشی در سراسر داستان و آمیختگی آن با فرهنگ یونانی می‌رساندکه مؤلف باید در دورهٔ قدرت پادشاهان سلجوقی روم و در نواحی زیر تسلط آنان زیسته باشد. اما این هم معلوم نیست‌که اگر مؤلف اهل طرسوس بوده، کتاب خود را در دیار روم نوشته یا اینکه او یا پدرانش در دست‌به‌دست گشتنهای طرسوس، به‌ایران باز آمده‌اند، وکتاب درنقطه‌ای از ایران نوشته شده است. این تردیدها شاید وقتی تااندازه‌ای رفع شودکه سه کتاب دیگر مؤلف هم انتشار یابد و با بررسی مجموع آثار او بتوان نتیجه‌های بهتری گرفت.

یکی ازقرائنی که احتمال طرسوسی بودن مؤلف را بیشترمی کند، این است که این شهر درطول قرنها یکی از مراکز مهم فرهنگی منطقه بوده، و نیز فرهنگ ایرانی در آنجا سابقه داشته است.

طرسوس دردورهٔ هخامنشیان جزو ایران بود، تا در سال ۳۳۳ پیش از میلاد اسکندر آن راگرفت. در اواخر دورهٔ ساسانیان هم این شهر از متصرفات ایران بود وهم اینك درکنار آن‌شهر گورستان کهنی به‌نام گورستان پارسیها هست. طرسوس ازنخستین شهرهایی است‌که به‌دست مسلمانان افتاد (۲۵ هجری) و ازآن به‌بعد ثغر روم به‌شمارمی آمد. امروز این شهربا دریای مدیترانه فاصله دارد ولی درآن سده‌ها رودخانه‌ای از میان شهرمی گذشت که‌کشتیها ازآن راه به‌طرسوس می‌آمدند و این شهرمرکزبزرگ بازرگانی میان شهرهای مرکزی‌آسیای صغیر (قونیه، قیصریه...) باکشورهای کرانهٔ مدیترانه بود.

ساکنان طرسوس ارمنیان و رومیان و اقوام مسلمان بودند و طبعاً عده‌ای از ایرانیان برای بازرگانی یا به‌علت فرار از حوادث ناهنجار درآنجا ساکن شده بوده‌اند و خانوادهٔ طرسوسی ممکن است از این ایرانیان باشند.

۱ ــ تاریخ نظم ونثر، ج ۱: ص ۲۵۶.
۲ ــ همانجا: ص ۷۱.

داراب‌نامه از گزارش مولانا محمد بیغمی نیز که نسخهٔ موجود آن در ۸۸۷ در تبریز به‌دست محمود دفترخوان کتابت شده وضعی شبیه به‌آثار طرسوسی دارد و اینهمه در کنار هم باید بررسی شود[۱].

۱ ــ داراب‌نامه، چاپ دکتر صفا، بنگاه ترجمه ونشر کتاب، ۲ جلد، ۱۳۳۹، ۱۳۴۱ آقای دکتر صفا بحق معتقدند که آن کتاب باید فیروزنامه یا داستان فیروزشاه نامیده شود.

۹

از انقراض سلجوقیان تا فتح استانبول

مقارن با پایان سلطنت سلجوقیان درروم، درایران‌هم بعد از اولجایتو حکومت ایلخانان روبه‌ضعف نهاد ومرکزیت حکومت آن سلسله و نفوذ آنان در آسیای‌صغیر به‌تدریج از میان رفت.

از طرف دیگر، جمعیت ترکمانان چادرنشین در روم به‌سرعت رو به‌فزونی می‌نهاد. عده‌ای از آنان در هجوم تاتار از خان ومان خود رانده شده به‌آن سرزمین رسیده بودند. دسته‌های جدیدی نیز همراه مغول بدان دیار رفته بودند. با انقراض سلجوقیان این قبایل در گوشه و کنار روم حکومتهای محلی تشکیل دادند و تعداد این امیرنشینها به‌دوازده رسید. ازآن جمله قبیلهٔ قایی بود که در دورهٔ سلجوقی‌رؤسای آن منصب مرزداری آن دولت در برابر بیزانس را داشتند و بعدها در ۷۲۶ با فتح بورسا به‌دست اورخان پسر عثمان، مقدمات تشکیل‌دولت عثمانی را فراهم‌آوردند.

زبان فارسی آنچنان در روم ریشه دوانیده بود که در این دورهٔ فترت نیز همچنان به‌صورت زبان رسمی مکاتبه وتدریس وتألیف باقی ماند. جزاینکه شعر و ادب تنزل یافت و دیگر شاعرانی چون دخترسالار و شمس‌الدین محمد اصفهانی وزیر وجودنداشتند. پادشاهانی چون کیکاوس اول و کیقباداول نبودندکه قدرشاعران بزرگ را بدانند وآنان را به‌دربارخود فراحوانندو ازآنان حمایت کنند.

بااین تحولات شعروادب فارسی از محافل طبقات بالای اجتماع به‌میان مردم و خانقاههای صوفیان راه یافت و زبان اهل ذوق وشور وحال قرار گرفت. بالاترین جلوهٔ این تحول را در ادبیات مولویه دیدیم، درمیان گروههای حروفیان (پیروان فضل‌الله استرابادی) نیز رواج زبان فارسی آشکار است.

حروفیان

مذهب حروفی با اینکه برپایهٔ تأویلات غیر منطقی حروف و اعداد استوار بود، با شور و هیجان هوادارانش در نواحی وسیعی رواج یافت. روش بیرحمانهٔ فقیهان وامیران درکشتار آن جماعت، آتش تعصب آنان را دامن زد و گسترش طریقت آنان را سرعت بخشید.

نخستین رهبران و رهروان این جماعت از ایرانیان بودند و چون در وطن خود تحت تعقیب و آزار قرار می‌گرفتند، مثل گروههایی که در قرون گذشته به‌روم مهاجرت کرده بودند اینها هم در آن دیار فضایی آزادتر برای اندیشه‌ها و زندگی خود می‌یافتند و چون ایرانی بودند طبعاً زبان تألیف و تبلیغ آنان فارسی بود. عمادالدین نسیمی شیرازی بزرگترین شاعر حروفی است که به‌آسیای صغیر رفته و علاوه بردیوان فارسی اشعاری هم به‌ترکی سروده است.

حروفیان درآغازکار، هواداران فراوانی درروم یافتند. حتی در دربارعثمانی نفوذکردند ومورد حمایت سلطان محمد دوم معروف به‌فاتح قرار گرفتند. اماعلاقهٔ سلطان به‌آنان برخی ازفقیهان را به‌وحشت انداخت. به‌تکفیرو تعذیب آنها برخاستند. درآن سرزمین هم عرصه برآنان تنگ شد.

سرگذشت حروفیان به‌صورت داستان رازناکی است. دربررسی سرگذشت آنها این نکته به‌صورت معمای ناگشوده‌ای به نظر می‌آید که خارج از آن بازی بی‌معنی با حروف واعدادکه درآثار موجودشان می‌بینیم، چه جاذبه‌ای در روش و تعلیمات نهانی آنها درکاربوده که افراد آن گروه بی‌باکانه مرگ را استقبال می کردند؟ آیا گذشته از زرنگی رهبران و شیوه‌های تبلیغ آنان که پیروان را مسحور می کرد

مسائل اجتماعی عصر تاچه‌اندازه دربرانگیختن شور وهیجان آن جماعت تأثیرداشته است؟ این سؤالی است که در بارهٔ گروههایی پیش از آنها چون مزدکیان و خرم‌دینان و صباحیان و برخی گروههای متأخر نیز مطرح است.

بنای تعذیب و کشتار حروفیان درروم را یك فقیه ایرانی به‌نام فخرالدین‌عجمی (متوفی ۸۶۵) نهاد.

اول بنا نبود که سوزند عاشقان آتش به‌جان شمع فتدکاین بنا نهاد

این هم نمونه‌ای برای مقایسهٔ آزاداندیشی دیرینه در دیار روم با تعصبات یادگار خلافت عباسی در ایران است. در آنجا سلطان عثمانی از حروفیان حمایت می‌کرد و این ایرانی نخستین‌بار فتوای قتل آن جماعت و سوزاندن اجساد آنها را داد.

فخرالدین ازشاگردان سیدشریف جرجانی بود. بعدها به‌روم رفت ودر۸۳۴ مفتی و شیخ‌الاسلام عثمانی (بزرگترین مقام روحانی آن کشور) شد و ۳۱ سال این سمت را داشت. فخرالدین فتوای قتل وسوزاندن عده‌ای ازپیروان فضل حروفی‌را داد. معروف است وقتی برای سوزاندن اجسادآتش را فوت می‌کرد ریش خودش هم آتش گرفت[۱]. آیا با وجود اسلحهٔ بحث و منطق و استدلال که می‌شد با آن، گمراهان و فریفتگان را هدایت کرد چه نیازی به‌شعله‌های آتش بود؟

می‌گویند جانشین فضل‌الله که علی‌الاعلی نامیده می‌شد وارد خانقاه بکتاشیها شد و چنین وانمودکردکه مذهب حروفی همان تعلیمات حاجی بکتاش خراسانی است که به‌وسیلهٔ فضل‌الله بیان شده است. به‌این ترتیب طریقت حروفی درمیان بکتاشیها به‌حیات خود ادامه داد ورساله‌های حروفی‌هم در میان بکتاشیها باقی‌مانده و به‌دست ما رسیده است.

درایران‌هم این طریقت دردورهٔ صفویه به‌وسیلهٔ نقطویان یا پسیخانیان (پیروان محمود پسیخانی گیلانی) خودی نشان داد اما با سختگیری و کشتار های بیرحمانهٔ صفویه از میان رفت.

۱ـ قاموس‌الاعلام، ج ۵ ص ۳۳۴۷، الشقایق‌النعمانیه، چاپ مصر، حاشیهٔ وفیات‌الاعیان: ص ۶۳ (به‌نقل براون).

بزم و رزم

در دورهٔ فترت بعد از سلجوقیها تا ظهورعثمانیها، هرجا امیر وحاکم درس‌خوانده‌ای حکومت می‌کرد، زبان فارسی مورد عنایت و توجه بود. از آن جمله قاضی برهان‌الدین که به مدت ۱۸ سال از ۷۸۳ تا ۸۰۰ فرمانروای سیواس واطراف آن بود اززبان فارسی حمایت می‌کرد. او در۱۴ سالگی درشام به‌دیدار قطب‌الدین رازی رسیده ویك سال ونیم نزد اودرس خوانده بود. قطب رازی «سلطان [برهان‌الدین] را به‌مباحثهٔ حواشی کشاف وشرح مطالع ازمصنفات خود مشغول گردانید»[۱]. در دورهٔ این امیر رسالهٔ فاذن (فیدون) افلاطون دربارهٔ سقراط به‌فارسی ترجمه شده و نسخهٔ آن موجود است[۲].

این امیر با اینکه در نواحی عربی زبان درس خوانده بود، علاقه‌اش به‌زبان فارسی بیشتر بود. واین، ادامهٔ نفوذ عمیق فرهنگ ایرانی را درمحیط سیواس می‌رساند. برهان‌الدین وقتی از عزیزاسترابادی خواست که کتابی در بارهٔ شرح حال و حوادث زمان او تألیف نماید، با اینکه مؤلف به‌منظور هنرنمایی و فضل فروشی میل داشت که کتاب خود را به‌عربی بنویسد، آن امیر فارسی را ترجیح داد. در این باره در خاتمهٔ بزم و رزم چنین می‌خوانیم:

«من بنده... در مبدأ حال که ازحضرت سلطنت... به‌تصدیر این مآثر و تحریر این مناقب و مفاخرمشار ومأمور شدم، خواستم که مضمون کتاب به‌زبان تازی تقریر کنم... واین داعیه بررای بزرگوار خدایگانی سلطانی... مقبول و پسندیده افتاد... اما چون جمهور اهالی ممالك روم به‌زبان پارسی مایل و راغب بودند، و اغلب سُکّان و قُطّان آن بلاد به‌لغت دری قائل و ناطق و جمیع امثله و مناشیر و مکاتبات و محاسبات و دفاتر و احکام و غیر آن بدین لغت مستعمل و متداول، و دواعی خواطرهمگنان به‌نظم و نثر پارسی مصروف و مشغول، مبنی براین مصلحت فرمان مطاع

۱ـ عزیز استرابادی، بزم ورزم، چاپ فؤاد کوپرولو، ۱۹۲۸ استانبول، ص ۶۷.

۲ـ نسخهٔ کتابخانهٔ حسین چلبی در بورسا، به‌شمارهٔ ۵۰۴/۲.

لازم الاتباع ... بر آن جمله بارز شد که این کتاب به‌زبان پارسی مسطور گردد، و این دری طری در سلك عبارت دری انتظام پذیرد، تا فوائد آن میان خاص و عام شایع و مستفیض شود، ومنافع و مستودعات آن، جمله را مفهوم و مستفاد گردد»[1].

نوشتهٔ مؤلف سند استوار رسمی بودن زبان فارسی در آن دوره و نیز میل و رغبت «جمهور اهالی ممالك روم به‌زبان پارسی» است.

عزیزبن اردشیر استرابادی، خود ایرانی بود و در نظم و نثر فارسی و عربی مهارت داشت. دراستراباد به‌دنیا آمده و مدتی در آذربایجان زیسته، و مدتی نیز در بغداد ندیم سلطان احمدجلایری بوده است. در۷۹۶ به‌سیواس رفته، به‌دستگاه قاضی برهان‌الدین پیوسته و بزم و رزم را به‌درخواست او نوشته است. عزیز بعداز کشته‌شدن برهان‌الدین در سال ۸۰۰ به‌مصر رفت و در آنجا در گذشت.

کتاب بزم و رزم او معروف به‌تاریخ قاضی برهان‌الدین سیواسی اگر چه به نثری منشیانه ودشوار نوشته شده، ازنظر حوادث آن دوره و شناخت وضع دیار روم ارزش خاصی دارد[2].

عزیز استرابادی شعر متوسطی‌هم می گفت و دراین کتاب نزدیك به ۲۰۰ بیت از اشعار فارسی او هست، ازآن جمله این دو بیت:

بند و چاه ارنصیب شد دو سه روز   عز و جاهت دهد زمانه، چه غم
از عزیزی کنند و پیروزی   سیم در چاه و لعل در خاتم

از امیران فرهنگ‌دوست آن دوره یکی هم عیسی‌بگ [۷۴۹ - ۷۹۳] پسر زکریا بگ از امرای ناحیهٔ آیدین در غرب آسیای صغیر است که پیش از این گفتیم کتاب « کشف الاسرار علی لسان الطیور والازهار، به دستور او از تازی به‌پارسی ترجمه شده است. نسخهٔ نفیس شاهانه‌ای از مرصاد العبادهم در ۷۵۰ برای کتابخانهٔ

۱- بزم ورزم: ص ۵۳۶-۵۳۷.

۲- مقدمهٔ کوپرولو بر بزم ورزم، کشف الظنون، عجایب المقدور، تاریخ نظم ونثر درایران، سعید نفیسی ص ۱۹۳.

او کتابت شده که اینک درکتابخانهٔ فاتح در استانبول نگهداری می‌شود[۱].

ادامهٔ رواج زبان فارسی را درکتاب دیگری به‌نام «اسئله واجوبه» در تفسیر و حدیث می‌بینیم.

جمال‌الدین محمدبن محمد آق سرایی (درگذشتهٔ ۷۷۰-۷۸۰)، مدرس مدرسهٔ سلسله یا مسلسله در قرامان، بوده و نسبش به‌چهار واسطه به‌فخررازی می رسید. اسئله واجوبه را به‌فارسی به‌درخواست شادگلدی حاکم اماسیه (مقتول در ۷۸۳) نوشته است. کتاب در دو باب است: باب اول، سؤال و جوابهایی در علم تفسیر، باب دوم درعلم حدیث.

در مقدمهٔ آن می گوید که امیر از من خواست که «اسئله و اجوبه‌ای چند از علم تفسیر وحدیث به‌زبان پارسی که اهل این دیار را از لغت تازی وعبارت حجازی انفع، و استفهام دقایق را برافهام خلایق اوقع است تحریرکنم...»[۲].

آق‌سرایی تألیفات متعدد دیگری دارد که معروف‌ترین آنها حل‌المجاز است که بارها درهند به‌چاپ رسیده است[۳].

مجموعه‌ای به‌نام انیس الخلوه وجلیس السلوه، از مؤلفی ناشناخته به‌نام مسافربن ناصرملطوی در دست است[۴] که احمدآتش فهرست گویندگان آن را (۸۱ شاعر) درمقالهٔ خودآورده، واز اینکه آخرین شاعران تا نیمهٔ قرن هشتم می‌زیسته‌اند استنباط کرده که این مجموعه درنیمهٔ دوم قرن هشتم تا نیمهٔ اول‌قرن نهم تألیف شده است.

مؤلف به‌تعلیم فرزند امیرجلال عمربگ یکی ازامرای ناحیهٔ مرکزی آسیای صغیر (حدود ملطیه و سیواس) اشتغال داشته، و این مجموعه را برای مطالعهٔ فرزند امیر جمع کرده است.

۱- نسخهٔ شمارهٔ ۲۸۴۱ فاتح که عکسی از آن نزد من است و در تصحیح مرصاد به‌نشانهٔ «فا» از آن استفاده شده. مقدمهٔ مرصاد: ص ۱۱۸.

۲- احمدآتش، مقالهٔ پیش‌گفته: ص ۱۲۶.

۳- برگل، ادبیات فارسی برمبنای تألیف استوری، ترجمهٔ یحیی آرین‌پور و دیگران: ص ۱۲۷.

۴- نسخهٔ شمارهٔ ۱۶۷۰ ایاصوفیهٔ، ۴۰۶ ورق.

این مجموعه علاوه بر اینکه آثار عده‌ای از شعرای گمنام ایران را حفظ کرده، از این نظر هم مهم است که می‌رساند در اواخر قرن هشتم، در آسیای صغیر برای تربیت امیرزادگان اشعار فارسی را به آنها می‌آموختند[1].

دراین مجموعه قصیده‌ای ازسید ابوطالب وزیر ارتنا حاکم سیواس ازطرف ابو سعید ایلخان [۷۳۶-۷۵۳] هست که آن را در ۷۵۰ در راه مکه سروده است.

برخی آثار دیگر این دوره

دقایق‌الحقایق - تفسیری است عرفانی باتوجه به‌مثنوی مولوی در ۸۰ فصل ازمولانا احمد رومی از صوفیان طریقت مولویه که درسال ۷۲۰ تألیف شده است[2].

الولدالشفیق - کتابی است با مطالب متنوع از قاضی احمد نیکده‌ای[3]. مؤلف در ۲۸ رمضان ۷۳۰ درحیات بوده و در نیکده (شهری در مرکز آسیای صغیر نزدیك به‌قیصریه) با مولانا امیرحسن سیواسی مباحثه کرده است.

رسالهٔ تاریخ آل سلجوق - رسالهٔ کوچکی است در ۹۵ صفحه که در آن تاریخ سلجوقیان روم را به‌ایجاز و اختصار تمام تا سال ۷۴۱ به‌نام شاهزاده‌ای که علاءالدین کیقباد چهارم نامیده شده نوشته‌اند. وفات آن شاهزاده در سال ۷۶۵ در صفحهٔ آخر رساله به‌خطی دیگر افزوده شده است.

از اینکه حوادث قونیه در سالهای آخر با جزئیات ذکر شده می‌توان حدس زد که مؤلف ازساکنان آن شهر بوده است. اواز ایرانیان یا ایرانی‌زادگان واحتمالاً از مولویه بوده، زبانش ساده و موجز و تا اندازه‌ای عامیانه است. تعبیرات خاصی دارد نظیر «ولایت بالا» در مورد ایران[4].

۱- آتش، مقالهٔ پیش گفته: ۱۲۸-۱۳۱.

۲- احمدمنزوی، فهرست نسخه‌های خطی ج ۱ ص ۴۸-۴۹.

۳- نسخهٔ شمارهٔ ۴۵۱۹ کتابخانهٔ فاتح استانبول.

۴- نسخهٔ یگانهٔ این رساله درکتابخانهٔ ملی پاریس موجود است و فریدون نافذ اوزلوق آن را به‌صورت عکسی در ۱۹۵۲ درآنکارا چاپ کرده است.

کنزالتحف ـ کتابی است در موسیقی که آن را امیر بن خضر مالی قرمانی درسال ۷۵۶ در استانبول به‌پایان رسانیده است. مؤلف ظاهراً از مولویه بوده و در استانبول می‌زیسته است[۱].

سلك الجواهر ـ فرهنگ منظوم عربی به‌فارسی است نظیر نصاب‌الصبیان، که آن را حمیدانگوری (عبدالحمید بن عبدالرحمن) از مردم آنکارا، در ۳۵ قطعه و ۵۵۰ بیت سروده است. تاریخ پایان منظومه ۷۵۷ است که در بیت زیر درپایان کتاب آمده است:

حمید این را به‌سال هفتصد وپنجاه وهفت اندر
به اتمامش رسانیدی به عون خالق یزدان[۲]

عقودالجواهر ـ لغت منظومی است که احمدبن ابراهیم داعی آن را در ۸۱۶ به‌نام سلطان محمد اول سروده است. داعی دیوان شعرهم دارد[۳].

سیرت‌النبی ـ در سیرت پیامبر اکرم از محیی‌الدین عبدالعزیز معروف به محیی حصاری که آن را در ۸۲۱ تألیف کرده است.

کاتبیه ـ منظومه‌ایست در لغت در ۵۰۰ بیت که آن را محمد بن ولی بن رضی‌الدین معروف به‌کاتب انقروی در ۸۵۱ درمغنسیا به‌اشارهٔ سلطان محمدبن مراد دوم به‌پایان رسانیده است[۴].

فلك نامه ـ مثنوی صوفیانه‌ایست از احمد گلشهری که در نیمهٔ اول قرن هشتم می‌زیسته است.

از ایرانیانی که در دورهٔ مراد دوم در روم می‌زیسته‌اند محمودبن محمد دلشاد شروانی است که کتابی به‌نام **کمال نامه** در ۸۴۱ به‌پایان رسانیده است[۵].

از فارسی گویان دیار روم درقرن هشتم نام واشعاری‌هم از سیدحسن اخلاطی صوفی در جنگها باقی مانده است.

۱ـ نفیسی، تاریخ نظم ونثر در ایران: ص ۱۹۴.

2.- A. Ateş Istanbul Kütüphanelerinde Farsça menzum eserler s. 263.

۳ـ دیوان داعی چاپ ۱۹۵۲ استانبول.

۴ـ نفیسی. همانجا: ص ۳۳۹.

۵ـ همانجا: ص ۲۷۳.

این فصل را با ذکر بایزید اول معروف به« ایلدرم بایزید » [۷۹۲ - ۸۰۵] تمام می‌کنم که نخستین بار عنوان سلطان یافته است. او همان است که تیمورلنگ او را شکست داد و اسیر کرد و در قفس انداخت. بایزید شعر می‌گفت و این بیت در تذکره‌ها به‌نام او آمده است:

هر دود که بالا رود از سینهٔ چاکم ابری شود و گریه کند بر سر خاکم[۱]

۱ـ قاموس الاعلام سامی، ج ۲، ص ۱۲۳۱.

۱۰

پس از فتح استانبول

به‌سال ۸۵۷ هجری/ ۱۴۵۳ میلادی، با فتح استانبول به‌دست محمد دوم معروف به‌فاتح، عصر طلایی امپراطوری عثمانی آغاز گردید. پایتخت امپراطوری از ادرنه به‌استانبول انتقال یافت و این شهر بتدریج به‌صورت بزرگترین مرکز فرهنگی عصر درآمد، به‌نحوی که بعد از گذشت پنج قرن امروزهم اگرچه پایتخت سیاسی ترکیه آنکارا است اما گویی هنوزهم پایتخت فرهنگی آن کشور استانبول است. از فعالیتهای علمی و صنعتی و بازرگانی و توریستی و مطبوعاتی که بگذریم، آنچه با بحث ما ارتباط دارد سوابق فرهنگی و وجود کتابخانه‌های مهم استانبول با مجموعه‌های دستنویسهای کهن فارسی و بایگانی دیرسال اسناد پانصدساله آن است که این شهر را به‌صورت بهشت محققان ادب و فرهنگ ایرانی درآورده است.

به‌هنگام فتح استانبول، هنوز زبان فارسی زبان رسمی وزبان مکاتبه و تألیف وشعر وادب بود. خود فاتح از دوستداران زبان وفرهنگ ایرانی بود واشعاری در تذکره‌های عثمانی به‌نام او آمده است.

در تاریخهای عثمانی نوشته‌اند که درهمان روز فتح[1] که سلطان محمد قدم برکاخ امپراطوران بیزانس نهاد این بیت فارسی را می‌خواند:

۱ــ روز سه شنبه ۲۰ جمادی‌الاولی ۸۵۷.

بوم نوبت می‌زند بر طارم افراسیاب پرده‌داری می کند در قصر قیصر عنکبوت[۱]

عثمانیها بعد از استقرار در قسطنطنیه پایتخت بلندآوازهٔ بیزانس، درباری پر جلال وشکوه به‌وجود آوردند که برپایهٔ آداب و رسوم دربار ساسانی بنیاد گرفته بود. این آداب ازدوراه به‌آنان رسیده بود یکی با ادامهٔ راه وروش سلجوقیان که خود در سایهٔ دیوانیان ایرانی سنتهای کهن را از دربارسامانی به‌یادگار داشتند. دیگر از اینکه خودرا وارث خلافت عباسیان می‌شمردند وعباسیان درپایتخت ساسانیان بسیاری از رسوم باستانی را حفظ کرده بودند[۲]. از اینجا بود که در دربار استانبول بسیاری از رسوم کهن ایرانی واز آن جمله آیین نوروزی بر پا می‌شد. شاهنامه‌خوانی در دربار یکی ازمراسم ایرانی بود.

شاهنامه‌خوانی و شاهنامه‌سرایی

پیش ازاین از رواج شاهنامه‌خوانی وشاهنامه‌سرایی دردستگاه سلجوقیان روم سخن گفته‌ایم. این سنت در دربار عثمانی‌هم برجای بود. از آن‌جمله عارف (فتح‌الله عجمی) در گذشتهٔ ۹۶۹ شاهنامه‌خوان سلیمان قانونی بود. علاءالدین منصورشیرازی در عصر سلیم دوم [۹۷۴-۹۸۲] این منصب را داشت و بعد از او سید لقمان‌بن سید حسین ارموی این وظیفه را یافت. به‌تشویق وبه‌دستورپادشاهان عثمانی‌شاهنامه‌هایی دربارهٔ حوادث عصر وپیروزیهای آنان سروده شده است.

گویندگان برخی ازاین‌منظومه‌ها ازلطف‌طبع وقدرت شاعری بی‌بهره‌بوده‌اند و فقط دور از ایران می‌توانستند لاف شاعری زنند و آثار آنها از نظر ادبی و هنری بسیار ضعیف است، اما از نظر محققان تاریخ به‌عنوان منابع تاریخی قابل بررسی است. در بحث ماهم به‌عنوان نمونه‌هایی ازنفوذ زبان و فرهنگ ایرانی درآن دیار قابل ذکر است.

۱ـ این بیت دربیان واقع عبدالکریم کشمیری، با تقدیم و تأخیر دو مصرع، به‌نام انوری ذکر شده اما در دیوان انوری نیامده است.

۲ـ این نکته را نخستین بار از استاد ومحقق تاریخ ترك پروفسورخلیل اینالجق شنیدم و بر دلم نشست.

قدیم‌ترین آنها غزانامهٔ روم است که شاعری به‌نام کاشفی آن را در تاریخ جنگ سلطان مراد دوم در وارنه (درشمال شرقی بلغارستان) با اروپاییها درسال ۸۴۸ به‌فرمان ابوالفضل احمدبن ولی‌الدین‌پاشا سروده است.

مثنوی خنکارنامه یا تواریخ آل عثمان را میرسید علی‌بن‌مظفرطوسی متخلص به‌معالی درشرح لشکرکشیها وپیروزیهای محمد فاتح [۸۴۸-۸۸۶] به‌نظم‌درآورده است[۱].

مثنوی وقایع سلطان بایزید مع سلیم‌خان رأ، دربارهٔ جنگهای بایزید دوم و برادر بزرگش شهزاده سلیم، شاعری به‌نام عارف سروده[۲] و این شاعر ظاهراً همان فتح‌الله عارف (درگذشتهٔ ۹۶۹) است.

سلیم‌نامهٔ ادایی شیرازی- ازمحمد یا بهاءالدین علی ادایی، ازمردم شیراز مقیم استانبول درگذشتهٔ ۹۲۸ است. به‌نوشتهٔ مجالس‌النفائس[۳] ادایی تاریخ سلطان سلیم را به‌بحر شاهنامه نیکو گفته واین بیت درتعریف جنگ ازآن‌کتاب است:

اجل ساقی و خون دل باده بود　　　به‌هر گوشه‌ای مستی افتاده بود

سلیم‌خان نامه- نسخهٔ مصوری ازآن درکتابخانهٔ موزهٔ بریتانیا موجود است که شاید همان سلیم نامهٔ ادایی شیرازی باشد[۴].

سلیم شاه‌نامه، به‌نظم ونثر در شرح فتوحات سلطان سلیم اول که مؤلف آن معلوم نیست[۵].

سلیم‌نامهٔ منثور، که وقایع عصرسلیم اول را سال به‌سال ازجلوس تا وفات او[۹۱۸-۹۲۶] درهشت بخش نوشته‌اند[۶].

فتوحات سلیمانی، مثنوی نزدیک به ۲۵۰۰ بیت در شرح جنگهای سلیمان اول تا سال ۹۴۶ ومدح وزیران او وکاخهای او از شاعری ایرانی به‌نام اسماعیل، که

۱- دستنویس مورخ ۹۷۴ توپقاپوسرای، فهرست‌کتابخانه ص ۵۹، شماره ۱۵۵.
۲- دستنویس توپقاپوسرای شماره ۱۵۷ ص ۶۰ فهرست.
۳- مجالس‌النفائس، چاپ زنده‌یاد علی‌اصغرحکمت: ص ۳۶۴-۳۶۶.
۴- دستنویس مورخ ۱۰۹۹، نشریهٔ نسخه‌های خطی دانشگاه تهران، دفتر۴ ص۶۸۴.
۵- دستنویس توپقاپوسرای ص ۵۹ شمارهٔ ۱۵۶ فهرست.
۶- فهرست توپقاپوسرای ص ۶۰ شماره ۱۵۸.

با این بیت آغاز می‌شود:

به‌نام حکیمی که جان آفرید — بیان سخن در زبان آفرید[۱]

فتوحات جمیله، مثنوی در حدود هزار بیت در بارهٔ لشکرکشی سلیمان اول به‌مجارستان وفتوحات او درسال ۹۵۸ ازگوینده‌ای ناشناس. آغازش این است:

یکی صبح آراسته چون عروس — جهان گشته از گل‌چوچشم‌خروس[۲]

شاهنامهٔ عارف، یا سلیمان‌نامه، ازفتح‌الله عارف (درگذشتهٔ ۹۶۹) است. این مثنوی بیش از ۳۰/۰۰۰ بیت دارد ودرآن جنگهای سلیمان قانونی [۹۲۶–۹۷۴] تا سال ۹۶۵ بیان شده و آغازش این است:

خدایا خداوند هستی تویی — نگهدار بالا و پستی تویی[۳]

سرایندهٔ کتاب از ایرانیانی است که‌گویا پدرش در فرار القاص میرزا به‌روم در سال ۹۵۴ همراه اوبه‌روم رفته بوده است.

غزای سلیمانی، در تاریخ فتوح سلیمان اول که به‌تشویق وزیراو ابراهیم‌پاشا به‌سال ۹۳۳ به‌نظم درآمده است[۴].

شاهنامه، تاریخ سلطان سلیمان ازعبدالله غباری است شامل در حدود پنج‌هزاربیت وبیتهای آغاز وانجام‌آن چنین است:

به‌نام خداوند عرش عظیم — صفا بخش گلزار باغ نعیم ...

... ازآن‌می که نبودبه‌مذهب‌حرام — به‌فردوس نوشند هر صبح و شام[۵]

شهنامهٔ سلیم دوم، ازلقمان‌بن‌سید حسین‌آشوری ارموی(درگذشتهٔ ۱۰۱۰). شرح حوادث دورهٔ سلیم دوم [۹۷۴–۹۸۲] است. گوینده شاهنامه‌خوان سلیم دوم ومراد سوم بود. آثار دیگری از جمله هنرنامه و زبدةالطومار دارد. جلد دوم

۱– دستنویس H. ۱۴۲۲ . توپقاپوسرای، شماره ۱۵۹، ص ۶۰ فهرست.

۲– دستنویس ممتاز H. ۱۵۱۷ توپقاپوسرای، شماره ۱۶۰، ص ۶۱ فهرست.

۳– دستنویس توپقاپوسرای H. ۱۵۱۷، شماره ۱۶۰ ص ۶۱ فهرست.

۴– حماسه سرایی در ایران، دکتر ذبیح‌الله صفا: ص ۳۷۲ به‌نقل از فهرست کتابخانهٔ ملی پاریس ج ۳ ص ۳۳۵–۳۳۶.

۵– شماره ۱۳۴۶ مغنسیا، فهرست دکتر سبحانی ص ۱۰۸.

شهنشاهنامهٔ مراد سوم را هم سروده که در ذیل ذکرخواهد شد[۱]. نسخهٔ ناقصی‌هم به نام شهنامهٔ سلیم‌دوم‌در کتابخانهٔ مغنسیا موجود است که بایدجزئی‌ازهمین کتاب‌باشد[۲].

شهنشاهنامهٔ مراد سوم (جلد اول) شامل حوادث سالهای ۹۸۲ تا ۹۹۰ از علاءالدین منصورشیرازی شاهنامه‌خوان‌سلیم دوم ومراد سوم. نسخهٔ‌آن در کتابخانهٔ دانشگاه استانبول موجود است[۳].

شهنشاهنامهٔ مراد سوم (جلد دوم) ازلقمان‌بن‌سید حسین آشوری ارموی (سرایندهٔ شهنامهٔ سلیم دوم) شامل حوادث سالهای ۹۹۰ تا ۹۹۶ است. درضمن آن مراسم هفت روزهٔ ختنه‌سوران شهزاده محمد پسرمراد سوم که در تاریخ عثمانی به‌عنوان باشکوه‌ترین مراسم درنوع خود معروف است آمده است[۴].

شاهنامهٔ بهشتی، درشرح جنگهای‌مراد سوم با محمد خدابنده پادشاه‌صفوی، از مولانا بهشتی که آن را در۹۸۵ به‌پایان برده است[۵].

فتوح‌العجم، درباب فتح تبریز به‌دست عثمان پاشا در۹۹۳ ازجمالی‌بن‌حسن شوشتری که در۹۹۴ به‌نظم درآمده است[۶].

آخرین منظومه ازاین‌نوع، شهنشاهنامه یا مرآت‌عثمانی ازکسی است به‌نام صدرالدین که تاریخ خاندان عثمانی را از آغاز کار تا دورهٔ عبدالحمید دوم (که در۱۲۹۳ جلوس کرده) درحدود سه هزار بیت سروده است[۷].

بحث در بارهٔ شاهنامه‌سرایی در دیار روم را با ذکر شاعری تمام می‌کنم که نام عجیب «فردوسی طویل» داشته، و شاهنامه‌ای به‌نام بایزید دوم سروده، و چون به میزان انتظارش صله نیافته و کتابش مورد توجه قرار نگرفته وبه‌دستورپادشاه قسمتی

۱ـ دونسخه درتوپقاپوسرای، فهرست کتابخانه ص ۲۷۳.

۲ـ فهرست نسخه‌های خطی مغنسیا از دکتر سبحانی ص ۳۱۲.

۳ـ فهرست کتابخانهٔ توپقاپوسرای به‌نقل ازکتاب دستنویسهای مصورکتابخانـهٔ دانشگاه استانبول.

۴ـ فهرست توپقاپوسرای، ص ۲۷۵، ش ۷۹۲.

۵ـ دکترصفا، حماسه‌سرایی درایران: ص۳۷۲ به‌نقل از فهرست کتابخانهٔ ملی پاریس ج۳ ص ۳۵۴.

۶ـ همانجا ص۳۷۲ به‌نقل ازفهرست ریو، ج ۲ ص۶۶۵، وفهرست پاریس ج۳ ص۳۵۵.

۷ـ همانجا به‌نقل ازمقالهٔ حسین نخجوانی، نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریزسال۳ شمارهٔ ۸.

از آن سوزانیده شده، سلطان بایزید را هجو کرده و از استانبول به‌خراسان گریخته ودر آنجا (پس‌ازسال ۹۱۴) درگذشته است[۱].

دوست فقید من ابراهیم اولگون ازفضلای ترکیه دربارهٔ نام این شاعر گفت: «... شیفتگی او به‌استاد بزرگ طوس، به‌درجه‌ای بود که نام خود را تغییر داد. و فردوسی تخلص کرد... این نکتهٔ مهم باید گفته شود که تذکره‌نویسان معروف آن‌عصر مثل لطیفی وحسن چلبی ومورخ معروف عالی مؤلف کنه‌الاخبار، فردوسی‌طویل‌را شدیداً مورد ملامت وانتقاد قرارداده‌اند که چرا خود را به‌استاد بزرگی‌مثل فردوسی تشبیه کرده ونام اورا برخود نهاده است...»[۲].

۱ــ قاموس‌الاعلام ج۵ ص۳۳۸۸.

۲ــ شاهنامه شناسی، مجموعهٔ گفتارهای نخستین‌مجمع علمی بحث دربارهٔ شاهنامه، دراستان هرمزگان، ابان۱۳۵۶، از انتشارات بنیاد شاهنامهٔ فردوسی، تهران ۱۳۵۷، ص ۱۴۷.

۱۱

شعر فارسی درعصر محمد فاتح

سلطان محمد فاتح از نظر علاقه به‌شعر وشاعران نظیر محمود غزنوی وسنجر سلجوقی بود. وقتی خبر مسافرت جامی‌را به‌مکه (درسال ۸۷۷) شنید به‌نوشتهٔ رشحات عین‌الحیات، خواجه عطاءالله کرمانی را با پنج هزار اشرفی به‌حلب فرستاد تا شاعر بزرگ را به‌استانبول دعوت نماید. ولی جامی که ظاهراً مایل به‌قبول این دعوت نبود، درحرکت به‌ایران شتاب ورزید و فرستادگان سلطان موفق به‌دیدار او نشدند[۱]. مرحوم علی‌اصغر حکمت یك قطعه مثنوی درمدح سلطان محمد ازدیوان جامی نقل کرده است[۲].

دربار محمد دوم مجمع شاعران و نویسندگان ایرانی بود. دراین‌دوره گویندگان بسیاری را می‌بینیم که از ایران به‌استانبول رفته بودند ولی شعر آنها متوسط است. معلوم می‌شود هرکه ازایران به‌روم می‌رسید توقع شاعری از اوداشتند وکسانی‌شعر می‌گفتند که قدرتی دراین فن نداشتند و اگردرایران می‌ماندند نمی‌توانستند ادعای شاعری کنند. از طرف دیگر شاعربودن و ایرانی بودن آنچنان مفهوم واحدی یافته بود که شاعرانی از مردم روم هم خود را به‌ایران نسبت می‌دادند. یك محقق ترك

۱ــ رشحات عین‌الحیات، ازفخرالدین علی، چاپ دکترعلی‌اصغرمعینیان، تهران۲۵۳۶، ج۱ ص ۲۶۲.

۲ــ جامی، ازعلی‌اصغرحکمت، چاپ ۱۳۲۰ ص۴۸.

می‌نویسد: «شاعری متخلص به‌لثالی ازمردم توقات ترکیه، برای اینکه منزلت بالاتری به‌دست آورد ادعای ایرانی بودن می‌کرد»[۱].

دربارهٔ کثرت شاعران ایرانی که به‌روم رفته بودند یکی از آنان، قبولی گفته است:

تجار نظم از عجم آمد به‌سوی روم　　لیکن کسی نداشت چواین بنده بارلعل[۲]

معروف‌ترین شاعرانی که در آن دوره به‌روم رفته ودرآن دیارساکن شده‌اند و دیوان آنهادردست است حامدی اصفهانی وقبولی هستند که دراینجا آنهارا می‌شناسانیم وبرگزیده‌ای ازاشعارهریك را به‌عنوان نمونه‌های شعرفارسی درآن‌عصرمی‌آوریم:

حامدی اصفهانی

حامدی ازشاعرانی است که به‌مدت بیست‌سال مداح وندیم سلطان محمدفاتح بود. او به‌طوری که در زندگینامهٔ منظوم خود می‌گوید در اصفهان به‌دنیا آمده، در جوانی شهر خود را ترك کرده، پس از سی‌سال گشت وگذار در شهرهای مختلف درسال ۸۶۵ دربورسا به‌حضور محمددوم رسیده است. واین‌مقارن باهمان‌روزهائی بود که حروفیها را دسته‌دسته دستگیر می‌کردند و زنده زنده درآتش می‌سوزاندند.

حامدی بعد ازبیست سال ستایشگری و مصاحبت سلطان، به‌سبب سخنی که به‌سلطان گفته وحمل برگستاخی شده بود، در۸۸۱ مغضوب وبه‌عنوان متولی تربت مراد اول مجبور به‌اقامت دربورسا گردید.

دیوان حامدی نزدیك به‌هفت‌هزار بیت شعردارد وخود اوآن را تدوین وبه‌خط خود استنساخ وبه‌محمدفاتح تقدیم کرده است[۳]. علاوه بردیوان، فالنامه‌ای به‌نام جام سخنگوی از دو اثر مشابه عربی اقتباس و به‌نام محمد فاتح به‌فارسی تنظیم کرده است. این شاعر، خط خوشی داشت وکتابهایی را برای کتابخانهٔ محمد دوم کتابت

۱ـ مقدمهٔ پروفسور ارتیلان، بردیوان قبولی، چاپ استانبول ۱۹۴۸ ص۲۵.

۲ـ دیوان قبولی، همان چاپ، ص۱۰۱.

۳ـ دیوان حامدی، به‌خط خود شاعر، چاپ عکسی۱۹۴۹، استانبول، ۵۳۰ صفحه متن، با مقدمهٔ اسماعیل حکمت ارتیلان.

می‌کرد که برخی از آنها دردست است.

خانوادهٔ حامدی بعدازمرگ او همچنان در بورسا اقامت داشتند و یکی از پسران او از شاعران معروف عصرخود در شعرترکی بود و ترجمهٔ شاهنامه را به‌نام سلیم سروده است. اوعلاوه بردیوان اشعارخود به‌نام گل صدبرگ، خمسهٔ منثوری به‌نام پنج گنج ومثنویهایی به‌نامهای خسرو وشیرین ولیلی ومجنون دارد.

با اینکه دیوان‌حامدی به‌چاپ رسیده، ولی‌چون نسخ آن درایران دردسترس همگان نیست، چندنمونه از غزلهای اورا دراینجا می آوریم. شعر حامدی متوسط است اما درآن وجود تعبیرات فارسی معمول درآسیای‌صغیرنظیر: روح‌افزا (نوعی ساز)، انگیز (تحریك وتوطئه)، روان (فوری) شایان بررسی است.

گله‌ها

آه من رفت که با ماه بگوید گله‌ها ... کرد روشن فلك از آتش آن مشعله‌ها
هرکه درقید دوزلف تو بمیرد، درحشر ... خیزد از خاك به‌سودای تو با سلسله‌ها
از سرکوی تو زان روزکه دور افتادم ... می‌فرستم به‌تو هر شب ز دعا قافله‌ها
در ره عشق مشو غافل از انگیز[1] رقیب ... که کمینگاه حوادث بود این مرحله‌ها
حامدی شکوه‌زدوری‌نتوان‌جزبادوست ... که به‌دشمن نتوان گفتن ازین‌سان گله‌ها

درد می‌باید

به‌راه عاشقی جانا دلی پر درد می‌باید
به‌خون دل، سرشکی‌سرخ و رویی زرد می‌باید
طبیبا دردسر زینجا ببر، خود را مکن رنجه
که خواهد هرکسی درمان ومارا درد می‌باید
چه‌حاجت لاف سربازی‌زدن درکوی اوای‌دل
اگرداری‌سری، گوی‌است‌ومیدان،مردمی‌باید

۱ـ انگیز: ریشهٔ فعل است درمعنی اسم. با افزودن (ه) بدان اسم آلت «انگیزه» ساخته شده است. درلغت‌نامه، درمعنی‌انگیز، انگیزه را ذکرکرده‌اندکه صحیح نیست.

به‌کویش صوفیا زرق وریا بگذار ویکدل‌شو
که مرد عشقباز از هر دو عالم فرد می‌باید
به‌خواری ای رقیب ازپیش روی اومران مارا
که تو در چشم ما خاری و ما را ورد می‌باید
به‌سان حامدی دارم ز غم چشمی رمد دیده
برای چشمم از خاک ره اوگرد می‌باید

بزم عید

آن‌گل‌که قدش‌طعنه‌ها برسرو سرکش‌می‌زند
چون‌می‌سوی‌لب می‌برد درجانم آتش‌می‌زند
عید است و ایام فرح پر می‌دهد ساقی قدح
نایی ترنم می‌کند مطرب رهی خوش می‌زند
چنگ‌ودف‌وعود ونی‌وقانون‌وروح‌افزا[۱] بهم
از بهرعیش آن ماهرو در بزم هرشش می‌زند
گر نیست قصدش تا مرا تیری زند بر دل چرا
هر گه‌که می‌بیند مرا دستی به ترکش می‌زند
ای حامدی از زلف او گر می‌ندزدد باد بو
خود را چرا هردم بر آن زلف مشوش‌می‌زند

شعردرتبریز

کشید از غمزه آن مه تیغ خونریز ندانم تا چه خواهد کرد انگیز
به‌زلف‌ازلب چه افسون‌خواندی‌ای‌مه که دل بردی ز یاران بلکه جان نیز
چه پایی پیش‌عشق ای عقل‌خود رای عسس آمد، روان ای دزد بگریز
تو مجروحی رقیب و غمزه‌اش تیغ زند همچون نمک بر ریش تو تیز

۱ـ روح‌افزا: نوعی سازکهن معمول درآسیای صغیر.

نگفتم بد سخنها نیک گفتی به‌دعوی گفته‌ای خود را بیاویـز
که خواهد خواند شعر حامدی را به‌پیش بلبـلان شهـر تبـریـز

به‌برگ گل

به‌برگ گل‌نوشت ازمشک نقاش که نتوان کرد سر آن دهن فاش
چه دانی رمز خط و خالش ای‌دل به‌حال‌خویش وفکرخویشتن باش
ز اشک وروی زرد خویش هردم به‌خاک پاش سیم افشان وزر پاش
کشم‌چون سرمه درچشم جهان‌بین به‌دستم گر فتد خاک کف پاش
ازآن جانباز و بیباکیم در عشق که همچون‌حامدی رندیم وقلاش

این نیز خوش، آن‌نیز خوش!

ای‌از لب‌وزلف‌تو ام دل‌نیزخوش‌جان نیزخوش
حسن رخ ولطف دهن پیدا و پنهان نیزخوش
با زخم تیغ غمزه‌ات هرچند بیم جان بود
تنها نه این لرزان دلم، بل‌جان‌ترسان نیزخوش
بوی تو از باد صبا گه‌گه شنیدن خوش بود
گه‌گه به‌کویت آمدن ترسان ولرزان‌نیزخوش
گفتی به‌شمشیرت کشم یا خود به‌تیغ غمزه‌ات
گردن‌نهادم‌هردورا،این‌نیزخوش، آن‌نیزخوش!
خواهدکه بوسدحامدی گاهی‌لبت‌گاهی‌رخت
گلبرگ‌خندان‌خوش‌بود‌لعل‌بدخشان نیزخوش

ملال روزه

ساقیا دارم ازین‌روزهٔ سی‌روزه ملال کی‌اشارت به‌سوی‌جام‌کندماه هلال
طالب نقش هلالیم بظاهر هر شام لیک جز ابروی شوخ تونبندیم‌خیال

تاکی ای‌خواجه غم‌شام و سحر باید خورد | بعد ازین ما و تو و جام و می مالامال
رمضان دور و دراز است خدایا تا کی | مجلس آراسته بینیم به ماه شوال
دلبری در نظر ما و صراحی پر می | حامدی‌سرخوش‌ومی برکف‌ویاران‌خوشحال

ماه قناد

من از شکر لبان شهر شیرین یارکی دارم
سیه چشمی کمان ابروی گل رخسارکی دارم
ندارم هیچ کاری غیروصف آن دهان و لب
ز خوبان چون مه قناد شیرین کارکی دارم
زدستش‌چون ترازوسنگ بردل می‌زنم زان‌رو
که با سودای زلف و خال او بازارکی دارم
ز عکس قامت وچشم و رخ وزلف و دهان او
درون دیدهٔ پر آب خوش گلزارکی دارم
دلم را گرچه زلفش روزوشب در بند غم دارد
من‌غم‌گین‌بدان شادم که خوش دلدارکی دارم
کمند تابدار از زلف و خنجر دارد از مژگان
ز بهر بردن دل همچو او عیارکی دارم
ز شعرحامدی در وصف آن لب، قند می‌بارد
چه شیرین دلبری شوخی شکر گفتارکی دارم

نترسیم

با شکر لعلت ز نی تیر نترسیم | ما برسر کوی توزشمشیرنترسیم
تیرمژه هرچند ز سندان گذرانی | ما سینه سپرساخته، ازتیرنترسیم
در گردش این‌دایرهٔ چرخ‌پلنگی | آن ببر بیانیم که از شیر نترسیم

درسلسلهٔ زلف تو دیوانهٔ عشقیم — زآویختن وبستن زنجیر نترسیم
ازمیکده سرمست به بازار درآییم — چون حامدی ازشحنه وازمیر نترسیم

برای تو بمیرم

خواهی کشی‌ام تا به‌جفای تو بمیرم — گر رای تو این است برای تو بمیرم
ازدست اجل چون نتوانم که برم جان — آن به که به‌زیر کف پای تو بمیرم
تا زنده‌ام از مهر هوادار توام من — وان دم که بمیرم به‌هوای تو بمیرم
خورشیدصفت نورشوم گر دم مردن — در سایهٔ دیوار سرای تو بمیرم
زین‌سان که من ازمهررخت زنده‌ام آخر — در آرزوی ماه لقای تو بمیرم
یارب تو نمیری و اگر نیز بلایی — در راه بود، بنده به‌جای تو بمیرم
چون حامدی ازجوروجفاروی نتابم — خواهم که درین‌ره به‌وفای تو بمیرم

دلم دیوانه شد

دلم دیوانه شد بندش ززلف خویش محکم کن
به‌مهر خویش ماه من مرا رسوای عالم کن
به‌تنهایی دلم خون می‌خورد هان ای کمان ابرو
ز شست خویش تیری با دل مجروح همدم کن
به کویش آب چشم ما روان بسیار خواهد شد
رقیبا گرچه می‌رنجی توهم آزار ما کم کن
به‌نام هرکسی از مهر تعیین کرده‌ای دردی
ز لطف خویش تشریف غمی بر نام ماهم کن
به یاد روز وصل او نمی‌استد ز چشمم خون
مشو ای حامدی موقوف فردا، فکر این دم کن

ازنعرهٔ روبه نرود شیرزبیشه

چشمی‌است مرا بی‌می لعل‌توچوشیشه کز خون جگر پربود این‌شیشه همیشه
هر کس طلبدکام دل ازدوست به‌نوعی مجنون به‌سخندانی و فرهاد به‌تیشه
بیکاری‌ومی‌خوردن‌ورندی‌طلب ای‌دل خوش باش که عاشق نکشد منت پیشه
با موعظهٔ عقل نرفت از سر ما عشق از نعرهٔ روبـه نرود شیر ز بیشه
تن‌شیشه، شد ای‌حامدی‌وروح‌می‌صاف ای‌کاش که پر می‌بود این شیشه همیشه

قبولی

این‌شاعربیست‌سالی پس از حامدی اصفهانی به‌دربار عثمانی پیوسته است. محققان ترك در منابع ایرانی و عثمانی ذکری از اونیافته‌اند. ومعلوم نیست ازکدام شهرایران به‌آسیای صغیررفته است.

از بررسی دیوانش معلوم می‌شود که مدتی در شروان بوده، و فرخ‌یسار [۸۶۷-۹۰۶] ازحکام شروان‌را مدح کرده، وپیش از۸۷۷ به‌روم رسیده، ودرآن سال به‌مناسبت‌ورود علی قوشجی ازسمرقند به‌روم قصیده‌ای سروده است[۱].

قبولی ابتدا دراماسیه در دستگاه شاهزاده بایزید ولیعهد می‌زیست و قصایدی در مدح او می‌سرود. آنگاه به‌استانبول رفت وبه‌دربارمحمد فاتح پیوست.

کلیات دیوان قبولی در حدود شش‌هزار بیت دارد وآن را درسال ۸۸۰ در ۳۹ سالگی تدوین و به‌خط غیاث‌الدین خوشنویس ومجلد اصفهانی به‌سلطان محمد تقدیم کرده است[۲]. سرانجام بعدازشش‌هفت‌سال‌اقامت‌درروم درسال۸۸۳در گذشت. واین ازماده تاریخی به‌دست می‌آیدکه حامدی ساخته است.

شعرقبولی‌هم متوسط است ولی مطبوع‌تر ازشعرحامدی است. دراینجا چند نمونه ازغزلهای اورا می‌آوریم:

۱- دیوان قبولی چاپ عکسی ۱۹۴۸ استانبول، ص ۱۹۰-۱۹۱.
۲- نسخه موجود درکتابخانهٔ ایاصوفیه، چاپ عکسی پیش گفته.

رندی و میخوارگی

درین طریق به‌رندی کسی که‌ره دانست / ز نیستی سوی هستی‌شدن تبه دانست
چرا ز طاعت زرق و ریا نشد تائب / کسی که‌رندی‌ومیخوارگی گنه‌دانست
زخانقه سوی میخانه رفت صوفی‌شهر / سرود میکده را ذکر خانقه دانست
نخوانده بود خط سبزساقی ازلب لعل / کسی که نامهٔ میخانه را سیه دانست
نبود واقف اسرار حسن روزافزون / کسی که روی تورا ماه چارده‌دانست
ز قهر دهر قبولی مباش رنجه دگر / که لطف طبع تودرشعرپادشه دانست

هر که رندانه قدم بر در میخانه نهاد / دست‌شست‌ازخودوسر برسرپیمانه‌نهاد
ماه لیلی‌وش‌من‌چونکه مرا مجنون‌دید / سنگ برداشت و رو برمن‌دیوانه نهاد
دوش افسانهٔ دل با مه خود می گفتم / بردخوابش‌چودمی گوش‌به‌افسانه‌نهاد
شمع‌رخسارهٔ جانان‌چوبرافروخته شد / آتشی تابش آن در دل پروانه نهاد
پشت پا بر سرعالم زد و دستی افشاند / چون قبولی قدم اندر ره میخانه نهاد

درکوی یار

دلم خوش‌وقت گردد چون لب جان‌پروری بیند
بلی میخواره را شادی رسد چون ساغری بیند
چو بیند روی او را ماه پنهان می‌شود آری
نمی‌خواهد که در خوبی ز خود نیکوتری بیند
چوسنگی‌دیدم از کویش به‌دست‌خود، شدم‌شادان
چو درویشی که ناگه بر کف خود گوهری بیند
مزن آتش به من ای ماه درکویش که می‌ترسم
به‌جای استخوان من سگش خاکستری بیند
ز روی فقر تاج سر بود در هر کجا باشد
کسی کوچون قبولی‌خویش را خاک دری بیند

چون گل روی تو ازخوی به‌سمن ژاله‌زند / در چمن آتش سودا به‌دل لاله زند
سینه‌سوراخ‌ورخش زردوتنش خشك‌بود / هرکه چون نی‌زهوای تودم ازناله زند
گیسوی او ز قفا زد ره عشاق بلی / بیشتر قافله را دزد ز دنباله زند
ای‌قبولی‌سخنت سحرحلال است‌چه‌غم / مدعی‌گر زحسد بانگ چوگوساله زند

ماه را از مهر عالمتاب او تابی نماند / سبزه را از سنبل سیراب او آبی نماند
کاکل مشکین اوتا از صبا درتاب رفت / رشتهٔ جان مرا از تاب او تابی نماند
دل زتاب سنبل پرتاب او برتاب شد / دیده‌رابی‌نرگس‌بیخواب اوخوابی‌نماند

دمی‌کش سنبل‌سیراب بربرگ‌سمن پیچد
ز تاب سنبل او یاسمین بر خویشتن پیچد
لبت‌را چون به‌یادآرم دهانم پرشکر گردد
چوگویم‌وصف‌زلفت‌را زبانم‌دردهن پیچد
اگرسوی چمن‌آید روان سرو چمان من
ز رشك قامت او آب برگرد چمن پیچد
به‌جز برخویش پیچیدن دلم طرفی‌نمی‌بندد
کمرچون برمیان آن مه نازك بدن پیچد
بنفشه هردمی‌برخویش‌پیچد درچمن‌زان‌رو
که‌می‌خواهدچوخطیار بروجه‌حسن پیچد

سحرچوماه من‌ازخانه مست‌خواب برآید
گمان مبر که به‌حسن وی آفتاب برآید
خبر ز سوزدلم دود آه می‌دهد آری
خبر ز سوز دهد دود کز کباب برآید
زخون چشمهٔ چشمم چنان گرفت زمین نم
که بعدازین‌ز زمین‌خون به‌جای‌آب برآید

خودی حجاب بود در رهش ز خود گذر ای دل
که مرد راه همان به که از حجاب برآید
طلوع مهر تو شد از دل خراب قبولی
مثال گنج که ناگاه از خراب برآید

شبی نبود که مه را دل ز آه من نمی‌سوزد
ولی برمن دل آن ماه سیمین‌تن نمی‌سوزد
دلی کش مهر افزون است باشد سوز او روشن
چراغی را که روغن کم بود روشن نمی‌سوزد
چنین کز روی گندم گون او آهم به گردون شد
عجب گر ماه را از آه من خرمن نمی‌سوزد
من بیدل چنین کز تاب مهر دوست می‌سوزم
عجب دارم اگر برمن دل دشمن نمی‌سوزد
قبولی سوخت جان من ز مهر ماه رخساران
ولی آن قوم را یك روز دل برمن نمی‌سوزد

آمد به‌یاد

می‌گذشتم درچمن روی توام آمد به‌یاد
ناز کی دیدم ز گل خوی توام آمد به‌یاد
لاله را دیدم به‌خون آغشته با داغ جگر
از شهیدان گل روی توام آمد به‌یاد
باد مشکین بوی می‌آمد ز طرف بوستان
نکهت زلف سمن بوی توام آمد به‌یاد
سرو را دلجوی دیدم برلب آب روان
جلوه‌های قد دلجوی توام آمد به‌یاد
ای قبولی وصف آن رخ گفتم و می‌خواست دل
گفته‌های طبع نیکوی توام آمد به‌یاد

شاعر غریب

خود راه ندانم به‌در خانهٔ آن ماه
تا خلق ندانند، نپرسم ز کسی راه
با آه بدان ماه چو گویم سخن خویش
گوید که ندانم عجمی، آه از آن ماه!

دیروز به‌میدان زبتان بود صفی چند / لیکن همه بودند سپاه و مه من شاه
یك ره به‌رهش دیدم و دل رفت ز دستم / جان می‌دهم اکنون ز پی دیدن یك راه
گاهی که قبولی سوی تو راه نیابد / از لطف فراموش مکن پرسش گهگاه

برخی از تألیفات عصر محمد فاتح

نهضت علمی و فرهنگی که در عصر محمد فاتح آغاز گردید منحصر به‌شعر نبود. درنثر هم در همهٔ زمینه‌ها از تاریخ و علوم و فنون مختلف کتابها و رساله‌هایی به‌زبان فارسی تألیف یا ترجمه شد. تنظیم فهرستی جامع از آثاری که در آن سالها در روم پدید آمده مستلزم بررسی دقیق فهرستهای دستنویسهای کتابخانه‌هاست. در اینجا به‌آنچه در دسترس بوده است اشاره می کنیم:

شکرالله بن شهاب الدین احمد اماسیه‌ای معروف به‌احمد رومی (در گذشتهٔ ۸۹۴) درسال ۸۶۱ تاریخ عمومی عالم را به‌اختصار تا جلوس محمد دوم به‌نام بهجة التواریخ تألیف کرده است[۱].

همین مؤلف منهج الرشاد[۲] را هم در هشت فصل در عقاید و عرفان به‌نام محمد دوم نوشته است. و نیز انیس العارفین از آثار اوست. شکرالله رومی از مقربان دربار عثمانی بود و از طرف مراد دوم (پدر محمد فاتح) به‌سفارت به‌دربار جهانشاه قراقویونلو آمد.

علی بن ملوك منشی، کتاب ظفر نامه را در تاریخ فتوحات محمد دوم نوشته است.

محمدامین بن خلیل قونیوی، تاریخ آل عثمان را به‌دستور محمد دوم (با شروع از تاریخ سلاجقه) تألیف کرده است.

ملاعلی قوشچی ریاضی‌دان معروف ایرانی که ابتدا از مقربان تیموریان در سمرقند بوده، و بعد به‌دستگاه اوزون حسن آق‌قویونلو در تبریز پیوسته بود از طرف آن پادشاه به‌سفارت به‌دربار محمد دوم رفته ودر آنجا رسالهٔ هیئت خود را تألیف

۱ـ ترجمهٔ ادبیات فارسی استوری با تکمیل برگل، چاپ ۱۳۶۲ تهران، ص ۵۱۹-۵۲۰.

۲ـ همانجا، دستنویس لیدن.

کرده ودر ۸۷۹ درهمانجا در گذشته است[۱].

خیرالدین خلیل‌بن ابراهیم مفتاح‌الکنوز، یا مفتاح کنوز ارباب قلم ومصباح رموز اصحاب رقم را درحساب دردورهٔ محمد دوم تألیف کرده است[۲].

حسن‌بن محمدشاه فناری (در گذشتهٔ ۸۸۶) «المطالب‌العلیه» را در روایت و کلام نوشته است. اوچون ازپیروان طریقت مولویه دراستانبول بوده به‌حسن‌چلبی معروف شده است.

محمودبن پیر کردبن امیرشروانی، منظومهٔ کیمیاءالقلوب را در ۸۹۲ به‌پایان رسانیده است.

مسعودبن حکیم‌الدین طبیب‌الحسنی، دستورالعامل فی وجع‌المفاصل‌را به‌نام محمد دوم تألیف کرده است[۳].

شیخ ابراهیم‌بن‌حسین تنوری سیواسی (در گذشتهٔ ۸۸۷) ازصوفیان آن عصر گلزارنامه را نوشته است[۴].

امیرجعفرطغرایی نیزازصوفیان روم است که انیس‌العارفین‌را به‌فارسی‌نوشته وبعداً آن‌را به‌نام علی‌پاشا ازوزیران عثمانی به‌ترکی ترجمه کرده است[۵].

عبدالعزیزبن کمال‌الدین عبدالقادر، نوهٔ عبدالقادرمراغی، نقاوت‌الادواررا در موسیقی به‌نام محمد فاتح نوشته است[۶].

بایزید وجم فرزندان سلطان محمد فاتح نیز مثل خود او اهل علم و ادب، و شعر دوست و شاعرنواز به‌بار آمده بودند، سلطان بایزید مروج شعر و ادب بود و شاهزاده بایزید خود دیوان فارسی دارد.

۱ـ سعید نفیسی، تاریخ نظم‌ونثر در ایران، ص ۲۶۹.

۲ـ احمد منزوی، فهرست نسخه‌های خطی، ج ۱، ص ۱۹۷.

۳ـ فهرست نسخ فارسی توپقاپوسرای، فهمی‌ادهم‌قراطای. چاپ ۱۹۶۱ استانبول، ص ۱۰۴.

۴ـ سعید نفیسی، کتاب پیش گفته، ص ۲۶۳.

۵ـ همانجا، ص ۲۶۲.

۶ـ فهرست توپقاپوسرای، ص ۱۰۶. سعید نفیسی می‌گوید این کتاب به‌نام سلطان سلیمان است (ص۸۱۴) وصحیح نیست.

۱۲

بایزید دوم
و
فارسی در عصر او

سلطان بایزید دوم جانشین محمد دوم که در ۸۶۶ برتخت نشست از بهترین پادشاهان عثمانی، و مردی نیک‌نفس و درویش نهاد بود. از جنگ و خون‌ریزی پرهیز داشت و عمر را به‌کتاب خواندن ومعاشرت با اهل علم و ادب می گذرانید. همین نرم خویی او سبب شد که پسرش سلیم توانست او را در ۹۱۸ برکنار نماید.

بایزید ازدوستداران شعر و ادب فارسی وحامیان شعرا بود. از دیوان قبولی که پیش ازاین دربارهٔ او سخن گفتیم برمی‌آید که آن شاعر پیش از پیوستن به‌دربار محمد دوم پادشاه وقت، دراماسیه نزد شاهزاده بایزید به‌سرمی‌برد و قصایدی درمدح او سروده است. میان آنها قصیده‌هایی هست که شاعر به‌اشارت شاهزاده در جواب قصاید مجیر بیلقانی و کاتبی نیشابوری و عصمت بخاری سروده، و این قرینه‌ای بر-علاقهٔ بایزید به‌دیوان این گویندگان است.

بایزید با جامی معروف‌ترین شاعر ایران در آن عصر مکاتبه داشت و صلات گران برای او می‌فرستاد. جامی دفتر سوم مثنوی سلسلة الذهب خود را به‌نام بایزید کرده و در پایان‌آن از دوهزار «فلوری» طلا که سلطان برای او فرستاده بوده تشکر

کرده است. دردیوان سوم جامی «خاتمه‌الحیات» چند قصیده در مدح بایزیدهست. از جمله قصیده‌ای که درجواب مکتوب منثور سلطان سروده است[1].

درمنشآت فریدون بیگ[2] دونامه ازبایزید خطاب به‌جامی، و جوابهای جامی به‌آن نامه‌ها باقی‌مانده است. دومین نامه را بایزید وقتی‌نوشته است که جامی کلیات دیوان خودرا برای او فرستاده بود.

برای اینکه نمونه‌ای از نامه‌های متکلف درباری عثمانی‌را به‌دست داده باشیم قسمت آخر آن را می‌آوریم. دراینجا سلطان پس ازستایش ازمقامات معنوی جامی، نامه را با اعلام وصول دیوان و ارسال صله پایان می‌دهد:

«... در این ایام فرح انجام که از روایح انفاس متبرکه و نتایج ابکار افکار مبارکه، کلیات جامع‌الکمالات که ابیات آن در احکام به‌مثابهٔ قواعد بیت‌المعمور، و زواهر جواهر عقود منظومهٔ‌آن، به‌مرتبهٔ نظم قلائد حوربی‌قصور، و درر غررمعانی درآن کاللؤلؤالمنثور، به‌تأیید ملهم توفیق از عالم غیبت و نزاهت به‌ترجمانی زبان بلاغت، به‌واسطهٔ خامهٔ عنبرین عمامه به‌خطهٔ خط‌آمده، مصراع: بارک‌الله خامهٔ دُربار او. بیت:

به رویش نور تجلی تافته   بهره از علم لدنی یافته

روانهٔ پایهٔ خلافت مصیر ساخته، رسید. وبه‌یمن مطالعهٔ شریف‌مخصوص شده، نصایح و مواعظ که درآن مندرج بود به‌سمع رضا شنید. بسی‌مفید و مستحسن بود. بیت:

چنان داد سخن داده‌ست جامی   کزان شد تازه ارواح نظامی

موجب مزید اعتقادگشت. از فیضان زلال نوال پادشاهی مبلغ یکهزار «فلوری» که نقد تمامی عیار و سکهٔ اعتبار ازنام نامی‌ما یافته، به‌رسم انعام فرستاده شد. تاکمال عواطف خسروانی دربارهٔ خود مشاهده نماید، و به دعای دوام دولت جاودانی افزاید. والسلام.

۱ــ جامی، علی‌اصغر حکمت، ص ۴۳ــ۵۰.

۲ــ منشآت السلاطین، چاپ ۱۲۷۴ استانبول ج ۱ ص ۳۶۳۱.

نامه‌ای که جامی درجواب بایزید نوشته، ساده و روان و لطیف است وضمن آن این ابیات را درج کرده است:

جامی کجا، عطای شه روم از کجا | کاین لطف غیب می‌رسدش از ره عموم
هرچند بود سخت گریزان دلش ز نقد | نرمش نمود کیسهٔ زر مهرشه چو موم
در زهد جو فروشی او کاست، لاجرم | گندم‌نمای گشت به آفاق ازاین رسوم...

روابط جامی با سلطان محمد وسلطان بایزید مقدمهٔ اشتهارعظیم او درسرزمین عثمانی گردید. شهرت او به‌تعصب در سنی بودن نیز بر رواج نظم و نثر او درآن دیار افزود[1] تا آنجا که آثار هیچ شاعر و نویسندهٔ ایرانی به‌قدر آثار او ترجمه و استنساخ نشده و امروز دستنویسهای فراوانی از آثار او درکتابخانه‌های استانبول موجود است.

سلطان جم

یکی از شناختنی‌ترین پارسی گویان قلمرو عثمانی سلطان جم [متولد۸۶۴ـ متوفی ۹۰۰ ه.] است. او پسر سلطان محمد دوم (فاتح) بود. پس از مرگ محمد فاتح در ۸۸۶، میان دوپسر او جم و بایزید اختلاف برسرجانشینی موجب جنگها و حوادث پیچیده‌ای گردید. بایزید دراستانبول برتخت نشست وجم دربورسا خودرا سلطان خواند وبعد از ۱۸ روز سلطنت از سپاهیان برادر شکست خورد وبا جنگ وگریز خودرا به‌مصر رسانید.

میانجیگری ملك‌الاشرف فرمانروای مصربه‌جایی نرسید. جم خواستارتقسیم کشور بود و می‌خواست آسیای صغیر در اختیار او، و متصرفات اروپایی عثمانی در اختیار بایزید باشد. در مقابل، بایزید پیشنهاد می‌کرد که جم مقرری سالیانهٔ کافی بگیرد و درخارج از قلمرو عثمانی زندگی مرفهی داشته باشد.

در۸۸۷ جم برای آخرین‌بار بخت خود را آزمود. به‌آسیای صغیر لشکر کشید

۱ــ اگرچه خود او از نزاع سنی وشیعه ملالش گرفته بود ورباعی معروف خودرا سروده است: ای ساقی ایام بده جام می‌ام...

و شکست خورد و به‌شوالیه‌های جزیرهٔ رودس پناه برد و۳۳ روز درآنجا بظاهر به صورت مهمان و درمعنی به‌عنوان اسیرماند. رئیس شوالیه‌های رودس اورا به‌فرانسه برد و به‌مدت هفت سال در قلعه‌های مختلف در فرانسه و بعد از آن شش سال در ایتالیا محترماً زندانی بود.

سرنوشت جم دراین۱۳ سال مهم‌ترین مسئلهٔ سیاسی بین‌المللی آن روز بود. مدام سفیرانی میان استانبول و اروپا دررفت وآمد بودند و مذاکرات ونامه‌نویسیها هرگز قطع نمی‌شد. از این طرف بایزید پادشاه عثمانی، به‌دولتهای مسیحی و شوالیه‌هایی که جم را در اختیار داشتند پیشنهاد می‌کرد که در ازای دریافت مبالغی گزاف وجه نقد وامتیازات سیاسی و ارضی، یا جم را به‌دولت عثمانی تحویل‌دهند یا اورا بکشند و خیال پادشاه‌عثمانی راآسوده سازند.

درآن طرف دولتهای مسیحی که هنوز تلخی سقوط قسطنطنیه را درسی‌چهل سال‌پیش ازآن (در۸۵۷ ﻫ./۱۴۵۳م.) فراموش نکرده بودند، مذاکرات پیچیده‌ای در میان خود داشتند که با بهره‌گیری از وجود این اسیرگرانبها امپراطوری عثمانی را درهم شکنند و انتقام سقوط قسطنطنیه را بکشند وآن شهررا بازپس گیرند.

مرگ ناگهانی شاهزاده نگونبخت (در ۲۹ جمادی الاول ۹۰۰/۲۵ فوریه ۱۴۹۵) در نتیجهٔ بیماری یا مسمومیت به‌این ماجرا پایان داد.

دیوان فارسی شاهزاده‌ای که سرگذشتی چنین پرحادثه و غم‌انگیز وافسانه‌ای داشته، و پنج قرن ونیم پیش در قلعه‌ها و برجهای اروپا شعرفارسی سروده، برای‌ما ایرانیان خواندنی و بررسی کردنی است.

دیوان جم، از چند قصیده و قطعه و مفردات که بگذریم، بیشتر غزل است[۱]. او دراین نوع شعر مثل همهٔ گویندگان دیار خویش مقلد شاعران ایرانی مخصوصاً حافظ است. اما تأثرات خاص او اززندگی سراسرحادثه وماجرا واسارت افسانه‌ای در سرزمینهای ناشناخته، لحظات لبریز از درد و رنج وهراس و بیم و امید، رنگ

۱ـ دیوان‌فارسی‌جم، به‌تعداد۲۴۱۵ بیت به‌عنوان پایان‌نامهٔ دکتری آقای عبدالرحمان ناجی طوقماق ازدانشکدهٔ ادبیات تهران، درخرداد ۱۳۵۵ تصحیح شده، و مقدمهٔ مفصلی داردکه در تحریر این سطور مورد استفاده بوده است.

خاصی به‌سخن او داده، وگاهی مضمونهای تازه‌ای پدید آورده است:

حال جم، مادر ایام چو بشنید بگفت   وای برحال هر آن کس که برادر دارد!

شعر جم، در بررسی با معیارهایی که درسنجش شعر فارسی مورد نظر است در سطحی پذیرفتنی و ستودنی نیست و ناهمواریهایی دارد. شاید علتش این باشد که اگر چه او هنگام تحصیل در حیات پدرش که دورهٔ اوج فرهنگ ایرانی در امپراطوری عثمانی بود، با زبان و ادب فارسی آشنایی کافی یافته بود و از کودکی شعرفارسی می‌گفت و ادیبان و شاعران فارسی‌دان فارسی گوی دور وبر او را گرفته بودند، اما از۲۲سالگی ازچنین محیطی دور افتاد و بقیهٔ ۱۳ سال عمر کوتاه خودرا درانزوای مطلق گذرانید. درانزوایی که جز چندتن خدمتگاران بیسواد درکنارش نبودند واحتمالاً هیچ یك ازآنان هم فارسی نمی‌دانستند وشعرفارسی نمی‌فهمیدند. ناچار شعرجم اندکی از دایرهٔ زبان فارسی دور افتاده وگاهی نقصهای عروضی و دستوری درآن دیده می‌شود وتعبیراتی درآن هست که خاص فارسی گویان آسیای صغیر بوده و درسخن فصیح فارسی مستعمل نبوده ونیست.

اینك اگرپاره‌ای از ابیات او، برای کسانی که شعر را به‌قصد لذت بردن می‌خوانند دلنشین نباشد، اما برای محققانی که بخواهند درزمینهٔ پیشینهٔ نفوذ فارسی در زبان محاورات امروزی آن دیار تحقیق کنند منبع ارزنده‌ایست.

در اینجا به‌عنوان نمونه یك‌غزل از دیوان جم را می آوریم:

غبارت تاج‌بخش تاجداران   رخت رونق فزای گلعذاران
لبت تریاك، اما گشته فاروق   دو زلفت مار، لیکن شاهماران
نهادم پا به منزلگاه عشقت   طلبکار دعایم ، ز یاران
مکش عشاق را کان بلبلانند   منه بر گردنت خون هزاران
زسر برنه سررفتن که امروز   ز آه واشك‌جم باداست و باران

چند تن از فارسی‌نویسان عصر بایزید دوم

نعمةالله بن محمود نخجوانی معروف به‌بابا نعمةالله، از صوفیان اواخر قرن نهم است که در اواخر عمر به‌خاك عثمانی رفت و درآق‌شهر ساکن شد و در۹۰۲ درهمانجا درگذشت. اشعار صوفیانه‌ای از او درمجموعه‌ها باقی مانده ونیز تألیفات

متعدد از جمله شرحی بر گلشن‌راز دارد[1].

قوام‌الدین یوسف بن حسن‌حسینی رومی معروف به‌قاضی‌زاده (در گذشتهٔ بعد از ۹۰۰) کتابی به‌نام احکام السلاطین نوشته است.

حسین خطابی پزشك و ریاضی‌دان تحفة الحساب را در ۸۹۵ به‌نام بایزید به پایان رسانیده است.

غیاث‌الدین بن محمدپزشك اصفهانی، مقیم عثمانی مرآت‌الصحه را در۸۹۶ به‌نام بایزید تألیف کرده است.

محمدبن سلیمان برسوی‌معروف به‌آقازاده، شرح بیست‌باب خواجه نصیررا به‌نام همان پادشاه نوشته است.

ملامحمودبن‌محمد، قاضی‌زادهٔ رومی معروف به‌مریم چلبی (در گذشتهٔ۹۳۲) ابتدا در رصدخانهٔ سمرقندکار می کرده و بعد به‌استانبول رفته و در آنجا مقیم شده است. او تألیفات متعددی دارد. از آن جمله شرح زیج الغ بیگ را به‌نام بایزید نوشته است.

۱ــ نفیسی، تاریخ نظم ونثر در ایران ص ۱۶۹، ۲۸۲.

۱۳

سلیم اول ومعاصرانش

سلطان سلیم ملقب به‌یاووز(= خشن، سختگیر، بیرحم، سنگدل) در ۹۱۸ پدرش بایزید را برکنار کرد و خود برتخت نشست وتا ۹۲۶ سلطنت کرد. او به‌مناسبت جنگ باشاه اسماعیل درچالدران بیش از همهٔ پادشاهان عثمانی در ایران شهرت دارد.

ازنظربحث ماهم شخصیت سلیم سنگدل وشعروادب دردورهٔ او به‌دوعلت اهمیت دارد. یکی اینکه اوخود درزبان فارسی شاعرتوانایی بود ودیوان شعردارد. دیگراینکه دردورهٔ او گروه کثیری ازشاعران ودانشمندان ایران به‌علت سختگیریهای شاه اسماعیل به‌روم گریختند و وجودآنها زبان وادب فارسی‌را درآن سرزمین جان تازه‌ای بخشید.

شاه اسماعیل که به‌یاری قزلباشهای ازروم آمده به‌قدرت رسید، با اهل‌سنت‌و جماعت سختگیری می‌کرد ودانشمندان وشاعران سنی‌اگراز معتقدات خود دست برنمی‌داشتند یاکشته می‌شدند یا بناچاربه‌خارج ازایران فرارمی‌کردند. عده‌ای به هند رفتند، عده‌ای به‌ازبکان فرارود پناه بردند، عده‌ای هم راه دیارروم را درپیش گرفتند. واین چهارمین‌مهاجرت دسته‌جمعی ازکشورما بود.

درمقابل،سلیم ازآنجاکه قدراهل دانش‌وادب را می‌دانست، وهم به‌ملاحظات

سیاسی‌ومذهبی، با پناهندگان حسن‌معامله می‌کرد. بعد ازجنگ چالدران هم که در ۹۲۰ وارد تبریزشد، درباز گشت عده‌ای ازشاعران ونویسندگان را تشویق کرد که با او به‌روم بروند، یا آنهارا بازور با خود برد. بعد از آن هم بسیاری ازایرانیان که دل خوشی ازسیاست صفویه نداشتند به‌عنوان سفرحج به‌مکه می‌رفتند وبعد ازانجام فرایض به‌جای باز گشت به‌وطن‌راه خودرا به‌سوی استانبول کج می‌کردند. درسطور آینده باعده‌ای ازاین رفتگان آشنا خواهیم شد.

محققان تاریخ صفویه، به‌تأثیرمثبت سیاست آن خاندان درپایه گذاری وحدت ملی‌درایران زیاد تکیه‌کرده‌اند. اما ازاین نکته غافل‌بوده‌اندکه تشکیل‌سلسلهٔ صفویه، ودامن زدن‌آن دولت به‌آتش اختلافات مذهبی‌و کینه‌ورزی وسختگیری با فرقه‌های مختلف مذهبی، علاوه براینکه ایران را ازوجود گروه کثیری از فرزندان اندیشه‌ور ودانشمند خویش‌محروم ساخت که با ازدست رفتن‌آنها فرهنگ ایران تاچند نسل عقیم گردید، مقدمات تجزیهٔ نواحی‌شرقی آسیای صغیرو کردستان وبغدادوافغانستان وفرارود و اران وشروان‌را ازایران فراهم کرد.

ازاین گذشته، صفویه به‌زبان وادب وفرهنگ ایرانی توجه کمتری داشتند و اگرتوجهی بود فقط به‌ادبیات مذهبی‌بود. همین‌هم ازیك طرف موجب‌انحطاط‌علوم وادبیات درایران شد وازطرف دیگرموج مهاجرت فرهیختگان واهل قلم واندیشه را به‌سرزمینهای بیگانه تشدید کرد.

سلطان سلیم شاعر

این پادشاه، ازیك طرف درجنگ وسیاست «یاووز» یعنی سنگدل بود وبا قزلباشهای روم همان رفتاررا داشت که شاه اسماعیل با سنیان ایران داشت،ازطرف دیگرازتشویق شاعران فارسی گوی دریغ نمی‌ورزید. خود اوهم به‌فارسی شعرمی‌-گفت وسلیم یاسلیمی تخلص می‌کرد. دیوانی‌شامل دوهزاربیت شعرفارسی دارد[1] و

۱ــ دیوان سلطان سلیم، چاپ ۱۳۰۶ استانبول. چاپ نفیس ۱۹۰۴ برلن به‌تصحیح پاول هورن به‌دستور ویلهلم امپراطورآلمان.

شعرش فصیح وقابل خواندن است وگویا فقط یك بیت شعرترکی از اومانده است.
در اینجا یك غزل‌عاشقانه ویك قطعه مفاخرهٔ شاهانه و دوبیت معروف او را می‌آوریم:

ای دو عالم فدای یك نگهت — عقل حیران ز نرگس سیهت
مهر بارد ز زلف شبرنگت — ماه تابد ز گوشهٔ کلهت
اهل دل را جز این مرادی نیست — که سپارند جان به‌خاك رهت
بهر سوز دل سلیمی زار — گل گل افروخته رخ چو مهت

تا ز استنبول لشکرسوی ایران تاختم — تاج صوفی غرقهٔ خون ملامت ساختم
شد غلام همتم ازجان و دل والی‌مصر — تا لوای یوسفی در ملك مصر افراختم
کرد ازملك‌عراق آن‌پرده آهنگ حجاز — چنگ نصرت را چودر بزم‌ظفر بنواختم
ماوراءالنهر از تیغم شده غرقاب‌خون — چشم دشمن را ز کحل اصفهان پرداختم

آب‌آمو از سرهرمو روان شد خصم‌را — شد عرقریزازتب غم چون‌نظرانداختم
شاه هند ازلشکر فرزانه‌ام شد پیل مات — بربساط ملك چون شطرنج‌دولت‌باختم
ای سلیمی شد به‌نامم سکهٔ ملك جهان — تا چو زر در بوتهٔ مهرو وفا بگداختم

این سفر کردن و این بی‌سروسامانی ما — بهر جمعیت دلهاست پریشانی ما

چون‌سلیمی‌سلطنت‌دارم که‌دی گفتی به‌لطف — عاشق دیوانهٔ بی‌اعتبار من تویی[1]

شاعران معاصرسلیم

ذکرعده‌ای‌ازشاعران‌معاصرسلیم‌ونمونهٔ اشعارآنان‌درترجمهٔ مجالس‌النفائس برای ما مانده است. حکیم شاه‌محمد قزوینی (طبیب)، ترجمهٔ مجالس‌النفائس امیر علی‌شیرنوایی را ازترکی‌جغتایی به‌فارسی درسال ۹۲۷دراستانبول به‌نام‌سلطان سلیم

۱ــ تذکره مجالس‌النفائس، میرنظام‌الدین علیشیرنوایی، به‌سعی و اهتمام علی‌اصغرحکمت تجدید چاپ ۱۳۶۳، تهران، ص ۳۵۹ــ۳۶۴.

آغاز کرده وبعد ازمرگ اودر۹۲۹ به‌پایان رسانیده است.

او ابتدا درشیرازمی‌زیست و ازشاگردان ملاجلال دوانی‌بود. بعد ازسفرمکه به‌استانبول رفته، وازندیمان سلیم وسلیمان بوده ودر۹۶۶ در گذشته است.

حکیم شاه محمد، یك فصل‌به‌نام بهشت هشتم، مشتمل بردو روضه برترجمهٔ خود افزوده، و روضهٔ دوم آن‌که خاتمهٔ کتاب است مشتمل برزندگی واشعارسلطان سلیم وشاعران معاصراوست.

اینکه یك متن ترکی، اگرچه به‌ترکی شرقی بوده وبا ترکی غربی معمول‌در عثمانی فرق داشته، دراستانبول به‌فارسی ترجمه شده می‌رساند که درآن دوره زبان فارسی تاچه اندازه درآن دیارمورد رغبت وتوجه بوده است.

در فصل افزودهٔ مترجم، علاوه برسلطان سلیم نام و نمونهٔ اشعار ۷۱ شاعراز معاصران اوآمده که بیشترآنها مقیم پایتخت عثمانی بوده‌اند. تعدادی ازاین‌شاعران ودانشمندان، ایرانیانی هستند که ازسختگیریهای صفویه‌گریخته‌اند. بعضی‌هم ازمردم فرارود (ماوراءالنهر)اندکه به‌علت بسته بودن مرزهای ایران و عثمانی، بعد از سفر مکه، یا ازراه دشت قبچاق یعنی‌شمال بحرخزر، به‌روم رفته ودرآنجا ساکن‌شده‌اند.

اینك ذکرشاعران ودانشمندان فارسی‌گوی و فارسی‌نویس ساکن روم را از مجالس‌النفائس ومنابع دیگرمی آوریم:

لطیفی‌اردبیلی ــ کبیربن اویس، معروف به‌قاضی‌زاده، پسرقاضی شیخ‌کبیر است که‌آن پدر، طبیب وشاعر بود ومدت پنجاه‌سال‌منصب قضای اردبیل‌را داشت. لطیفی پسراو، ابتدا ساکن تبریزبود در ۹۲۰ هنگام اشغال تبریزسلیم اورا به‌استانبول برد. درآنجا وفیات‌الاعیان ابن‌خلکان را ترجمه‌کرد وجلد اول آن را در۹۲۶ وجلد دوم را در۹۲۸ به‌پایان رساند[1]. غزوات سلطان سلیم درلشکرکشی آن پادشاه‌به‌مصر نیزاز تألیفات اوست. قاضی‌زاده در ۹۳۰ درمصرهمراه احمد پاشا سردارعثمانی کشته شد[2].

۱ــ جلد اول درکتابخانهٔ توپقاپوسرای موجود است. فهرست: ص ۳۲۵.

۲ــ مرحوم نفیسی درتاریخ نظم ونثردرایران قاضی‌زادهٔ اردبیلی‌را دونفر پنداشته ودوبار درصفحات ۲۵۴ و۳۸۲ جدا جدا شرح حال‌آن دونفررا نوشته وترجمهٔ ابن‌خلکان‌را

درترجمهٔ مجالس‌النفائس درمورد رفتن او به‌دیار روم آمده است: **لطیفی** را سلطان سلیم درروزجنگ و انهزام شاه اسماعیل اسیر کرد وبا اینکه حکم به‌کشتن همهٔ اسیران داده بود، او را بخشید وآزاد کرد و جزو مقربان خودگردانید. نمونهٔ اشعار او وپدرش درمجالس‌النفائس آمده است[۱].

پسرقاضی‌زاده، شمس‌الدین محمد لطیفی هم شاعربود و در نوجوانی در استانبول در گذشت. این بیت ازاشعار اوست:

نشد اقبال‌دوران ازسرافرازی هوس مارا به‌درویشی‌سرافرازیم این‌اقبال بس مارا

فتح‌الله کاتب - شاعروخوشنویس ومنشی شاه اسماعیل بود وانواع خط را خوب می‌نوشت. سلیم اورا به‌استانبول برد و منشی خودکرد. شعرخوب می‌گفت واشعارزیادی به‌یاد داشت. این‌بیت ازاوست:

چه شد ای بیوفا کز ما نکردی یاد، بگذشتی
چراغ عیش ماکشتی، روان چون باد بگذشتی[۲]

ناجی کرمانی - غزل خوب می‌گفت و درموسیقی دست داشت. لشکریان عثمانی اورا ازتبریز باخود به‌خاك عثمانی برده‌اند[۳].

شمس‌الدین بردعی - ازاحفاد مولانا محمد بردعی است ودر روم به‌ملازاده وبردعی‌زاده معروف بود. اوازشاعران ودانشمندانی است‌که در۹۱۷ ازخراسان به روم رفت و ازمقربان سلیم واستاد غلامان خاصهٔ اوشد.

شمس‌الدین درشعرحمدی تخلص می‌کرد. یك قصیدهٔ مصنوع ۷۸ بیتی‌ازاو درمدح سلیم درترجمهٔ مجالس‌النفائس آمده به‌این مطلع:

←
به‌هردو نسبت داده ومعلوم است که هردو یك نفرند. این اشتباه ازآنجا پیش‌آمده که عبارات مجالس‌النفائس دربارهٔ کبیر بن اویس مترجم وفیات‌ابن‌خلکان، وپدرش که‌قاضی اردبیل بوده، وپسرجوان مرده‌اش که شاعربوده نارسا ودرهم است ومحل‌شماره‌گذاری ترجمه‌ها درهنگام چاپ هم اشتباه‌انگیزاست.

۱- مجالس‌النفائس: ص۳۹۵-۳۹۷.

۲- همانجا: ص ۳۹۳.

۳- نفیسی، تاریخ نظم ونثر: ص ۶۱۴. این‌بند درهیچ منبعی دیگری نیامده واحتمال‌اشتباه هست.

ای تاج وتخت وملك به‌ذات تو پایدار سرهای دشمنان تو بادا به‌پای دار

دراین قصیده، پنجاه صنعت بدیعی به‌کار رفته است. سلطان سلیم سیصداشرفی به‌صلهٔ آن به‌شاعرداد با یك پوستین سمورو هشتادآقچهٔ عثمانی مقرری هرروزه[1].

فرخی، ازشاعران مقیم استانبول هم قصیده‌ای درمدح سلطان سلیمان سرود به‌این مطلع:

این نظم خوش که می‌دهد از آب خضر یاد تاریخ سلطنت بود و فتح بلغراد

درهریك از ابیات این‌قصیده، مصراع اول تاریخ جلوس سلیمان (۹۲۶)، و مصراع دوم تاریخ فتح قلعهٔ بلگراد (ص۹۲۷) است[2].

امینی سمرقندی هم که در بازگشت از سفرمکه به‌استانبول آمده بود، قصیده‌ای درمدح سلیمان قانونی سرود وسه هزار آقچه صله یافت. مطلع قصیده‌اش این است:

بداده زمان ملکت کامرانی به‌کاووس عهد و سلیمان ثانی[3]

عبدالله شبستری ازفرزندان شیخ محمود شبستری صاحب گلشن‌راز است. در۹۲۶ ازجانب سمرقند به‌دیار روم رفت. مثنوی شمع و پروانه را به‌نام سلطان سلیم سرود و رساله‌ای در قواعد معما تألیف نمود که از همهٔ مثالهای رساله نام سلیم درمی‌آید.

اینهمه توجه به‌فن معما درقرن نهم ودهم، که درشعربسیاری از گویندگان دیار روم دیده می‌شود، درست مقارن با سالهایی است که در ایران هم معماسازی ومعما پردازی رواج داشته واین می‌رساند که شاعران آنجا تاچه اندازه چشم به‌سوی ایران داشته‌اند.

عبدالله شبستری، ترکیب‌بندی هم در مدح سلطان سلیمان سروده که در هر بیت، از مصراع اول تاریخ جلوس سلیمان و از مصراع دوم تاریخ فتح جزیرهٔ

۱ــ مجالس‌النفائس: ص۳۷۰–۳۷۷.

۲ــ همانجا: ص۴۰۴.

۳ــ همانجا: ص۴۰۶–۴۰۷.

رودس* درمی آید[۱].

این غزل ازاوست:

روان شد محمل جانان و من حیران از آن رفتن
نه بی‌او می‌توان بودن نه با او می‌توان رفتن
گذشت او تند و من برخاك ره جان می کنم بی‌او
نه صبر اینچنین بودن نه تاب آنچنان رفتن
ندیدم روی جانان سیر و وقت جان سپردن شد
دریغا کام دل نادیده خواهم از جهان رفتن
مکن نسبت به‌قد خوشخرام یار طوبی را
کجا طوبی تواند همچو آن سرو روان رفتن
مگو عزم سفر دارد نیازی از سرکویش
که نتواند ز گلشن بلبل بی‌خان ومان رفتن[۲]

گلشنی بردعی عارف بسیارمعروف [۸۳۰-۹۴۰] ابراهیم‌بن محمدبن‌حاجی ابراهیم‌بن شهاب‌الدین، ابتدا مقیم تبریزبود. پس ازتأسیس دولت صفوی چون‌سنی متعصبی بود به‌قاهره رفت و در مصرمریدان بسیاری یافت. در۹۲۲ که سلیم به‌مصر رفت احترام بسیاربه‌اوکرد وزمینی را برای ساختن خانقاه به‌او بخشید که خانقاه بزرگی درآنجا ساخته شده است. سلیمان اورا به‌استانبول فراخواند ودر۹۴۰ در آنجا درگذشت. دیوان فارسی دارد ومنظومه‌ای به‌نام معنوی درچهل هزاربیت در مقابل مثنوی مولوی سروده است که نسخهٔ نفیسی ازآن درکتابخانهٔ توپقاپوسرای موجود است[۳].

بعد ازمرگ اوشیخ احمدگلشنی‌زاده خیالی‌بردعی جانشین اوشده ودر۹۷۷

* برای تبریك فتح رودس، شاه اسماعیل سفیری از ایران همراه ۶۰۰ سوار به‌استانبول فرستادکه درآنجا باسردی استقبال شدند. رك: سفارتنامه‌های ایران: ص۲۶.

۱- همانجا: ص ۳۶۶ و۴۰۵.

۲- همانجا: ص ۳۶۸.

۳- فهرست توپقاپوسرای: ص۲۶۹.

درگذشته است بعد ازاو پسر کهتر گلشنی سیدعلی صفوتی بردعی جانشین شده ودر ۱۰۰۵ درگذشته است[۱].

ادریس بدلیسی ـ مورخ معروف قرن نهم ابتدا ازمنشیان دربارسلطان یعقوب آق‌قویونلو بود. درقیام صفویه به‌استانبول رفت ودر دربار بایزید و سلیم مناصبی داشت تا در۹۲۶ درگذشت.

ادریس بدلیسی تألیفات متعددی به‌فارسی وعربی دارد: معروف‌ترین آنها هشت بهشت درتاریخ هشت‌تن نخستین پادشاهان عثمانی تا سال ۹۰۸ است. حیات‌الحیوان دمیری را نیزبه‌نام خواص‌الحیوان ترجمه کرده است.

حبیبی برکشادی ـ نخست دردربار سلطان یعقوب می‌زیست. شاه‌اسماعیل اورا ملك‌الشعرای خودکرد وبطنزلقب گرزالدین بیگ به او داد. درزمان بایزید به‌خاك عثمانی رفت ودر زمان سلیم در گذشت[۲]. ازاوست:

مرا تو دیده و از دیده هم عزیزتری　　چه دیده‌ای که براحوال من نمی‌نگری

علی‌اکبرخطایی ـ ازمردم روم بودکه به‌تجارت به‌چین رفت ومدتی در پکن ساکن بود. درباز گشت به‌استانبول کتاب خطایی‌نامه را دربارهٔ چین‌درسالهای ۹۲۲ـ۹۲۶ نوشته است[۳].

شیخ فتح‌الله ـ فرزند مظفرالدین علی، و از جانب مادر نوهٔ جلال دوانی است. در۹۲۰ دربورسا در گذشت. ازاوست:

چندان به‌در میکده آرام گرفتیم *　　کآخر زکف پیر مغان جام گرفتیم[۴]

ادایی شیرازی ـ پیش از این در ذکر شاهنامه‌سرایان به‌سلیم‌نامهٔ او اشاره کردیم. محمد یا بهاءالدین‌علی شاعروخوشنویس بود. سفرهای زیادکرده وسرانجام به‌روم افتاده و در استانبول مقیم شده و در طاعون ۹۲۸ درآن شهردرگذشته است. دیوان اشعار او دردست است. ازاوست:

۱ـ ریحانة‌الادب ج ۳ ص ۴۰۲.

۲ـ تحفهٔ سامی، چاپ همایونفرخ ص ۳۵۷، دانشمندان آذربایجان ص ۱۰۲ و ۱۱۲.

۳ـ چاپ آقای ایرج‌افشار.

۴ـ مجالس‌النفائس: ص۳۸۹.

ماه من آیینه هر گه پیش رخسار آورد | صورت آیینه را با خود به‌گفتار آورد
دیده بر ره گوش بر در نرگس و گل منتظر | تا صبا پیغام آن گل کی به‌گلزار آورد
با وجود آنکه هستم دشمن جان رقیب | می‌کنم جانش فدا گر مژدهٔ یار آورد

هر زمان زلف بتی خاطر پریشانم کند | ناوك دلدوز شوخی رخنه درجانم کند
توبه ازمی گر کنم شبها، زتشویش خمار | بامدادان طلعت ساقی پشیمانم کند
حاصل ازشوق تودارم گریهٔ شام وسحر | باشد از آلودگیها پاك دامانم کند

غلطان چو قرعه‌ام شب درد از خیال او | تا کی ببینم آن رخ فرخنده فال او[1]

عیانی شیرازی ـ سیدی پوستین دوز وساکن محلهٔ یهودیان استانبول وتا سال ۹۲۹ زنده بود وشیوهٔ قلندری داشت[2].

سدید طبیب قزوینی ـ پزشك مخصوص دربار عثمانی بوده، این بیت از اوست:

دهان نداری وصد نکته در دهان داری | میان نداری و صد فتنه در میان داری[3]

بصیری خراسانی ـ شاعری مشهور و مردی آزاده و گوشه‌گیر بود. نام اودر تذکره‌های عثمانی بصیری چلبی ودرترجمهٔ مجالس بصیری عجمی ذکرشده‌است. دراوایل قرن دهم با سفارشنامه‌های جامی و امیرعلیشیرنوایی به‌استانبول به‌دربار بایزید دوم رفت ومقیم استانبول بود تا در ۹۴۰ درگذشت. یك مثنوی کوچك به‌نام مناظرةالجواهر لمسرةالخواطر از آثار اودر کتابخانهٔ توپقاپوسرای هست. این‌مطلع از اوست:

نمی‌گویم که دراقبال ما را سربلندی ده | خدایا دردمندانیم ما را دردمندی ده[4]

فخر خلخالی ـ ازفرزندان پیران خلخال ومقیم روم بود. از اوست:

۱ـ همانجا: ص۳۶۴ـ۳۶۶ وکشف‌الظنون.
۲ـ همانجا: ص ۳۹۲.
۳ـ همانجا: ص ۳۸۱.
۴ـ همانجا: ص ۲ـ۳۸۱ وفهرست توپقاپوسرای: ص ۲۶۹.

خواهم از عشق بتی شیفته و زار شوی تا ز حال من دیوانه خبردار شوی
تاکی ای غنچهٔ بشکفته به‌رغم من زار همچو گل‌خنده‌زنان همنفس‌خارشوی[1]

شمس‌الدین جهرمی – «رسالهٔ سیاسیه برای سلطان سلیم» را در اخلاق و سیاست درسال ۹۱۹ به‌نام سلیم اول نوشته، دستنویسی از آن که ظاهراً نسخه اصل مؤلف است درکتابخانه توپقاپوسرای موجود است[2].

شاه محمود تهرانی – این‌فصل را با ذکراین شاعرشوخ طبع به‌پایان می‌رسانیم که پسر ابوبکرتهرانی مؤلف تاریخ دیار بکریه بوده، وقتی به‌عنوان سفیربه گیلان رفته بود واین بیت را برای فرمانروای گیلان فرستاده است:

به‌زرم نان نفروشند و مروت نکنند مگر از نام شریف پدرم آگاه‌اند

حاکم‌گیلان خندیده وچیزی به‌او بخشیده است. این مطلع هم از اوست:

برخاستم ز عالم، افتادگی همین است گشتم غلام سروی‌آزادگی همین‌است[3]

۱ــ مجالس: ص ۳۹۲.

۲ــ فهرست توپقاپوسرای: ص ۸۲.

۳ــ مجالس‌النفائس. ص ۳۹۱.

۱۴

پس‌از جنگ چالدران

هجوم سلطان سلیم به‌ایران، وجنگ چالدران در ۲ رجب ۹۲۰، نقطهٔ عطفی درتحول روابط میان ایران وعثمانی بود که تأثیر آن درتحولات فرهنگی سرزمینهای عثمانی بتدریج و تایك قرن بعد پدیدار گردید.

بعدازاین جنگ دشمنی دیرپایی برجای دوستیها نشست. به‌مدت دوسه قرن مرزهای میان دو کشور بسته ماند. رفت‌و آمد آزادکاروانها گسسته گردید. راه نزدیك روم به‌روی ایرانیان بسته شد وبازرگانی‌ایران ازراههای‌دورتردریایی‌ازخلیج فارس ازبندرعباس، یا از راه روسیه انجام می گرفت. اگر بندرت مسافرانی ازیك کشور به کشور دیگر می‌رفتند مورد بدگمانی وآزار بودند و دیگرمثل گذشته‌ها ازمهمان‌نوازی برخوردار نمی‌شدند.

رسمیت یافتن‌مذهب شیعه درایران، ومشکلی که دولت عثمانی درداخل کشور خود بااتباع علوی (= قزلباش) هوادار ایران داشت، مانع مهمی درراه ارتباطهای فرهنگی بود. اگرچه بعدها بتدریج با جا افتادن دولت صفوی در ایران خشونت و سختگیری و کشتارهای بی‌دلیل تخفیف یافت وایرانیان ازهرمذهب باسیاست جدید خو گرفتند، دشمنی میان دودولت برجای ماند وریشه‌دارترشد.

درسرزمینهای عثمانی، ازیك‌طرف ساکنان غیرترك آسیای صغیر اندك اندك مسلمان شدند و زبان وفرهنگ خود را از دست دادند وزبان ترکی توسعه و رواج

بیشتری یافت. ازطرف دیگر باالحاق سرزمینهای عربی ازمصر وعربستان وعراق و شام ویمن به‌امپراطوری عثمانی، رفت و آمد میان عربها و ترکها افزایش یافت وزبان عربی که ازپشتوانهٔ مذهبی‌هم برخوردار بود به‌رقابت بانفوذ فارسی برخاست.

رواج شعروادب دردورهٔ سلیم که درفصل پیشین بیان کردیم، و دورهٔ سلیمان که به‌دنبال این سطور خواهد آمد، همچون آخرین شعلهٔ چراغی بود که درحال‌خاموش شدن باشد.

اگر شعروادب در عصرسلیم را پیش از جنگ چالدران آوردیم، برای این است که در سلطنت کوتاه او ودورهٔ بالنسبه طولانی جانشینش سلیمان، شاعران و نویسندگان پروردهٔ نسلهای قبلی بودند و حوادث سیاسی و نظامی نمی‌توانست در بودونبود آنها اثری داشته باشد. زیرا تحولات فرهنگی دریک جامعه، برعکس آنچه درسایرزمینه‌ها پدیدار می‌شود، ناگهانی بوجود نمی‌آید ویکی دونسل زمان می‌خواهد. خود سلیم گفته‌ایم که عاشق زبان فارسی وفرهنگ ایرانی بود و به‌همین سبب درباز گشت به‌سوی روم گروهی ازشاعران ونویسندگان وهنرمندان ایرانی را به‌استانبول فرستاد.

شادروان نصرالله فلسفی دراین‌باره می‌نویسد:

«گروهی ازهنرمندان وصنعتگران ایرانی تبریزرا، ازشاعرونقاش و نویسنده و زرگر وقالی‌باف و صحاف و امثال ایشان ــ که عدهٔ آنها را به‌اختلاف از چهل تا هزارتن نوشته‌اند ــ برگزید و باجمعی از تجار و توانگران شهر که بیش‌از هزارخانوار بودند، همراه دسته‌ای از سربازان ترك معروف به‌عزب درروز بیست‌ودوم ماه‌رجب به‌استانبول روانه کرد»[۱].

فریدون بیگ درمنشآت‌السلاطین که گزارش لشکرکشی سلیم ومدت اقامت سپاه او را درتبریز، روزبه‌روز ذکر کرده می‌گوید:

«روز چهارشنبه ۲۲ رجب، ارباب حرف و هنرمندان مشهور خراسان راکه درتبریزبودند، با بدیع‌الزمان میرزا پسرسلطان‌حسین‌بایقرا پادشاه خراسان، واستادان بنام تبریزبه‌همراه عده‌ای ازغلامان درگاه خود

۱ ــ نصرالله فلسفی، جنگ چالدران. مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات، سال‌اول شمارهٔ ۲ ص ۱۱۵.

روانهٔ استانبول کرد»[۱].

تاراج این مغزها ودستهای هنرآفرین، ازیك طرف نشانهٔ این است که سلیم قدر هنروفرهنگ را می‌دانست، ازطرف دیگراین کوچ گروهی هنرمندان، به‌اضافهٔ فراراهل دانش و شعر واندیشه از ایران به‌روم، علت رواج زبان و ادب و فرهنگ ایرانی را درقلمرو عثمانی، وفقرفرهنگی را دردورهٔ صفویه روشن می کند.

سلطان سلیمان ومعاصران او

سلطان سلیمان اول‌متولد ۹۰۰ که به‌مدت نیم‌قرن [۹۲۶ - ۹۷۴] سلطنت کرد، بزرگترین پادشاه عثمانی بود که ترکها اورا سلیمان قانونی و اروپاییان سلیمان محتشم[۲] می‌نامند. او در دورهٔ پادشاهی دیرپاز خود، درگسترش متصرفات عثمانی کوشید ازجمله سه‌بار به‌ایران لشکر کشید.

بااینهمه ازدوستداران شعروادب فارسی بود وازتشویق شاعران ونویسندگان دریغ نمی‌ورزید. قصاید فراوانی درمدح اووشاهنامه‌های متعددی درشرح حوادث عصر او وجنگهای او سروده‌شده وکتابهای بسیاری به‌تشویق او و به‌نام او تألیف شده است.

سلیمان خود به‌فارسی شعر می گفت ومحبی تخلص می کرد. علاوه‌بر دیوان ترکی یك دیوان فارسی درحدود ۷۰۰ بیت از او دردست است.

آغاز غزلهای دیوان:

دیده از آتش دل غرقه در آب است مرا
کاراین چشمه زسرچشمه خراب است مرا
چشم برهم زنم و روی تو بینم به خیال
درشب هجرمگر دیده به‌خواب است مرا

---

۱ ـ منشآت السلاطین، فریدون بیگ، چاپ استانبول ج ۱ ص ۴۰۵.

2 _ Soliman le Magnifique.

آغاز قطعات:

زچشم فتنه جویت دل خراب است　　جگر در آتش عشقت کباب است[۱]

شاهزاده بایزید ـ بایزید پسر سلطان سلیمان هم شاعر فارسی گوی بود و شاهی تخلص می کرد. او هم مثل سلطان جم زندگی پرماجرایی داشت[۲]. در ۹۶۷ با ده هزار تن سپاهیانش به ایران پناهنده شد. هیئتهایی از طرف سلطان سلیمان برای استرداد او به ایران آمدند و رفتند.

مدتی بعد به اتهام اینکه می خواسته شاه طهماسب را با حلوای زهر آلود بکشد و از این راه عفو و محبت پدر را بدست آورد دستگیر و زندانی گردید. در ۹۶۹ پس از دوسال و نیم تحمل زندان تحویل فرستادگان عثمانی شد که اورا با چهار پسرش درخارج قزوین کشتند و جسد آنان را به استانبول بردند[۳].

سرانجام غم انگیز بایزید، از برگهای سیاه تاریخ ما و به قول فردوسی «یکی داستان است پر آب چشم». اگرچه راست یا دروغ، توطئه قتل شاه طهماسب عنوان شد، و اگرچه پای مصلحت عمومی و هدف جلوگیری از حملهٔ عثمانیها به ایران به میان آمد، ولی درهرصورت تحویل پناهنده ای نگونبخت دور از اصول مهمان نوازی و جوانمردی بود.

از بایزید غزلهای لطیف وسوزناکی به فارسی باقی مانده که در ایام بازداشت در ایران سروده است.

در تاریخهای عثمانی هم این قطعه به نام او آمده است که بیانگر روحیهٔ دشمنی میان عثمانی و ایران است:

اگر تیغ جهانداری میسر می شود ما را
به تیغ قهرمانی برگشایم روی دنیا را
سر طهماسب را از تن به ضرب تیغ بردارم
به زیر حکم خویش آرم سمرقند و بخارا را

۱ ــ فهرست کتب فارسی موزهٔ توپقاپوسرای ازفهمی ادهم قراطای ص ۲۷۱.
۲ ــ سفارتنامه های ایران از نگارنده، ص ۲۹.
3 — S. Turan Şehzade: Bayezid Vak'asi, Ankara 1961.

اگر بختم دهد یاری به آیین سلیمانی
ز انس و جن به‌فرمان آورم از قاف عنقا را
محب چاریار و آل و اصحاب محمد شو
بیا ای رافضی بر جان خود کن آن تبرا را
امیدم هست ای شاهی خدایم گرمعین باشد
به شمشیر جهانگیری گشایم ارض غبرا را[1]

میرزا مخدوم شریفی شیرازی ـ از سادات سیفی حسینی قزوینی بود و نسبش به‌میرسیدشریف گرگانی دانشمند معروف می‌رسید. در سلطنت کوتاه شاه‌اسماعیل دوم که متمایل به‌مذهب اهل سنت بود وزیرشد. پاره‌ای کارهای آن پادشاه، ازجمله اینکه فرمان جلوگیری ازکار «تبراییان» درکوچه وبازاررا داده بود، موجب شورش فقها وقزلباشها شد وآنهمه را ازچشم میرزا مخدوم می‌دیدند. شاه اسماعیل ناچار در۱۷ جمادی‌الاول ۹۸۵ میرزا مخدوم را برکنار وزندانی کرد. میرزامخدوم بعد ازمرگ شاه اسماعیل و جلوس محمد خدابنده از زنـدان گریخت و خود را به‌بغداد رسانید.

او درآن دیار به‌سبب شهرت علمی خود مورد احترام قرارگرفت. مدتها در شهرهای دیاربکر وطرابلس‌شام منصب قضا داشت. سپس در ۹۸۹ به‌استانبول رفت و بعد بترتیب قاضی بغداد، قاضی مکه و نقیب‌الاشراف شد و مدتی قاضی عسکر آناطولی و بعد قاضی عسکر روم ایلی (بخش اروپایی عثمانی) بود و در ۹۹۵ در مکه درگذشت[2].

میرزا مخدوم غزل را خوب می‌گفت و اشرف تخلص می‌کرد. این غزل از اوست:

گذشتم ازهمه‌اندیشه تا قضا چه‌کند؟ گذاشتم به‌خدا کار تا خدا چه‌کند؟
به قـامت من مجنون قبا نمی‌زیبد کسی که چاك‌کند پیرهن، قباچه‌کند؟

---

۱ ـ تاریخ سولاق‌زاده، چاپ استانبول، ۱۲۹۷.
۲ ـ خلاصة‌التواریخ چاپ دکتراحسان اشراقی ص ۶۴۹، عالم‌آرای عباسی چاپ ایرج افشار ص ۲۲۰، تاریخ نظم‌ونثر درایران (سعید نفیسی) ص ۴۴۸؛ ۴۹۷ ـ ۴۹۸.

بەدست خمرو بەدل‌شرك وبرمیان زنار / بدین طریق کسی روز ماجرا چه‌کند؟
بکن‌به‌اشرف بیچاره آنچه می‌خواهی / توپادشاهی واو کمترین گدا چه‌کند[۱]؟

محمدرضا پاشای تبریزی ـ درنیمهٔ اول قرن یازدهم می‌زیست. در اوایل جوانی همراه پدرخود به‌روم رفت وبه‌حسب قابلیت وقسمت، ابتدا پاشا (=والی) مصر وبعد پاشای حبشه شد. درپایان عمر مقیم مکه بود و درهمانجا درگذشت.

هرگز لب من چاشنی خنده ندانست / چون غنچهٔ آفت زده نشکفتم و رفتم
کدام عید به عالم نشاط بخشی کرد / که ناخنی نزد از ماه نو به‌داغ دلم[۲]؟

واقف خلخالی ـ ملانصرالله پسرمحمد عمرخلخالی از دانشمندان وشاعران نیمهٔ اول قرن دهم بود. چون شافعی وسنی متعصبی بود از بیم جان به‌روم گریخت و در مدرسه‌های حلب تدریس می‌کرد تا در ۹۶۱ درگذشت. تألیفات متعددی دارد ودیوان بزرگی از اومانده است. از اشعار اوست:

بوی خون از نفس باد صبا می‌آید / کف خاکی‌مگراز بادیهٔ‌ما برداشت؟
آب اگر نیست بسازیم به‌خون‌جگری / نتوان کاسه به‌دریوزهٔ دریا برداشت!

لعل تو خنده برشکر ناب می‌زند / آتش به‌خرمن گل سیراب می‌زند
یك‌صبحدم به‌صحن گلستان گذشته‌ای / شبنم هنوز بررخ گل آب می‌زند

شب سیر ماهتاب نمودی و ماه نو / بالیدآنقدر که به یك شب تمام شد

کی کند آتش اجل خاکم / زنده دارد محبت پاکم
پای‌کم ناورم‌زدشمن ودوست / سنگ‌راسنگ‌وخاك‌راخاکم[۳]

محیی‌الدین‌محمد عبدی‌تبریزی ـ در یك خانوادهٔ قزوینی در تبریز به‌دنیا آمد. پدرش قاضی حنفیان آذربایجان بود. از تبریز به‌استانبول رفت و به‌دربار

۱ ـ مجمع‌الخواص ترجمهٔ خیام‌پور ص ۴۲.
۲ ـ تذکرهٔ نصرآبادی چاپ ارمغان، ص ۶۹.
۳ ـ تذکرهٔ نصرآبادی ص ۲۵۷ ـ ۲۵۸، دانشمندان آذربایجان تربیت ص ۳۹۲ ـ ۳۹۳، نفیسی، تاریخ نظم ونثر ص ۷۰۶.

سلطان بایزید راه‌یافت و درشهرهای مختلف قاضی بود و تدریس می‌کرد. تألیفات متعددی به‌عربی و فارسی دارد. در۹۶۶ درگذشت[۱].

شرف‌الدین بدلیسی ـ امیرشرف‌الدین‌خان‌بن شمس‌الدین بدلیسی ازمقربان شاه طهماسب بود. در دورهٔ شاه اسماعیل دوم ازصفویه روی گردانید و به‌دربارسلطان مراد سوم رفت و در ۹۸۶ به‌حکمرانی بدلیس رسید و در ۱۰۰۵ کتاب شرفنامه را نوشت. قسمت اول آن کتاب تاریخ طوایف کرد است و قسمت دوم تاریخ زمان اوست ازآغاز جلوس صفویه تا روز تألیف کتاب.

مصلح‌الدین لاری ـ از دانشمندان معروف و پرکار قرن دهم است. چون سنی‌شافعی بود در۹۶۳ به‌روم رفته ومدتی دراستانبول گذرانید. آنگاه به‌دیاربکررفت و درآن شهربه‌تدریس وتألیف پرداخت و در۹۷۹ درهمانجا درگذشت.

این دانشمند بزرگ تألیفات بسیاری به‌پارسی و تازی داردکه معروف‌ترین آنها مرآت‌الادوار در تاریخ عمومی است که آن را به‌سال ۹۷۴ به‌نام سلطان سلیم دوم تألیف کرده است.

غازی‌گرای تاتار ـ غازی‌گرای دوم (متولد ۹۶۲ ـ درگذشتهٔ ۱۰۱۶) معروف‌ترین‌خان تاتارهای کریمه بودکه پایتخت آنها درباغچه‌سرای قرارداشت. او علاوه براینکه جنگاور بیباکی بود درشعروادب وموسیقی هم دست داشت. دیوانی مرکب ازشعرهای فارسی، عربی، ترکی عثمانی و بعضی قطعات به‌ترکی تاتاری و یك مثنوی به‌نام گل وبلبل دارد. منظومه‌ای هم درمناظرهٔ قهوه وشراب نظیربنگ و بادهٔ فضولی داشته‌که‌گویا ازمیان رفته است.

غازی‌گرای در ۹۸۶ درجنگهای عثمانیها با ایران درشروان و اران شرکت داشت. درهمان جنگها اسیرشد ومدت هفت‌سال درقلعهٔ معروف قهقهه (درقلهٔ کوهی دربخش هوراند اهر) زندانی بود. در ۹۹۳ به‌تبریزآورده شد و بااستفاده ازآزادی در لباس درویشی از تبریز گریخت و خود را به‌استانبول رسانید و باکمك عثمانیها برتخت‌خانی کریمه نشست ودرجنگهای۱۳ سالهٔ عثمانی ومجارستان شرکت داشت[۲].

۱ ـ تاریخ نظم ونثر ص ۳۹۱.

۲ ـ دائرة‌المعارف اسلام، چاپ استانبول.

رباعی زیردرمجمع‌الخواص[۱] به‌نام او آمده، وظاهراً آن را وقتی سروده که به‌شرط همکاری باایران وعدهٔ آزادی به‌او می‌داده‌اند:

تا بوده غم و شادی و حرمان بوده　　زین گونه گذشته تا که دوران بوده
ما تجربه کردیم که در ملک شما　　راحت همه در قلعه و زندان بوده

محمدبن میرعلی برکلی‌حنفی ــ ازدانشمندان معروف عثمانی‌درقرن دهم و از ایرانیانی است که به‌علت سنی‌بودن به‌آن سرزمین رفته، و در ۹۸۱ یا ۹۸۲ در آنجا درگذشته است. آثارمتعددی به‌فارسی وعربی تألیف کرده که از آن جمله است صحاح عجمیه درلغت فارسی.[۲]

فضولی بغدادی

محمدبن سلیمان بغدادی اصلاً کرد بوده و در بغداد می‌زیسته و در ۹۶۳ از بیماری طاعون درگذشته است.

فضولی مذهب شیعهٔ دوازده امامی داشت. با اینهمه در ۹۴۶ که ابراهیم پاشا صدراعظم عثمانی بغداد را از ایرانیان گرفت، قصیده‌ای درمدح اوساخت واین کار شاعرباآیین درویشی وآزادگی ویکرنگی سازگار نبوده، وتنها بدین صورت قابل توجیه است که تصورکنیم خطرجانی برای او وکسانش متصور بوده است.

دیوان فارسی فضولی مرکب از انواع شعرشش هزاربیت دارد[۳] وتمایل او بیشتربه‌غزلسرایی است. این دیوان را خود شاعرتدوین کرده ومقدمهٔ فصیحی برآن نوشته‌است. علاوه‌بردیوان یک‌مثنوی به‌نام بنگ‌وباده (درحدود ۵۰۰ بیت) دارد که‌آن را درجوانی به‌نام شاه‌اسماعیل سروده، ساقی‌نامه‌ای هم به‌نام هفت‌جام دارد که جزو دیوان او چاپ شده است. ازدیگرآثارفارسی اورساله‌ای به‌نام رند وزاهد، ورسالهٔ دیگری به‌نام حسن وعشق یاصحت ومرض است.

فضولی یک دیوان ترکی هم دارد که بارها درترکیه به‌چاپ رسیده ومحققان

۱ ــ مجمع‌الخواص ص ۲۰.
۲ ــ نفیسی، تاریخ نظم ونثر: ص ۳۹۵.
۳ ــ دیوان فضولی، به‌کوشش حسیبه مازی اوغلو، آنکارا، ۱۹۶۲.

ترك او را نخستین شاعر بزرگ ترك می‌شناسند. حتی شعر ترکی فضولی را برتر و لطیف‌تر از شعر فارسی او شمرده‌اند[1]. من چون برای خود صلاحیت داوری در بدونیك شعرترکی قائل نیستم، به‌همین دلیل آن نظررا نه‌رد می‌کنم ونه‌می‌پذیرم. و آن را به‌این عبارت باز می‌گویم که چون شعر ترکی تا عصر فضولی و پیش از آن ترقی شایانی نکرده بود، شعرترکی او برتر ازسایرشعرهای ترکی است. اما دربارهٔ شعرفارسی باید گفت که چون پیشینهٔ هفتصدساله‌ای داشت و پیش‌از آن به‌اوج کمال خود رسیده وشاهکارهای دلاویزی در آن پدید آمده بود، طبعاً سخن فضولی در برابر آنها شعرمتوسطی است.

فضلی پسر فضولی هم به‌سه زبان شعرمی گفت ومخصوصاً درمعما ومادهٔ تاریخ‌سازی دستی داشت. در ۹۸۸ عثمانیها ازراه عناد باقزلباشها دستوردادند که یهودیها کلاه سرخ برسر بگذارند. فضلی قطعه‌ای به‌ترکی سروده به‌این مضمون که «حالا معلوم می‌شود قزلباشها یهودی هستند». شانی تکلو جوابی به‌او داده که به‌علت رکاکت ازنقل آنها خودداری می‌شود[2].

فضولی پروردهٔ سالهایی است که هنوزبغداد تابع ایران بوده وفرهنگ ایرانی در آنجا نفوذ فراوان داشته است. به‌همین سبب غزلهای او (که بیشترآنها به‌استقبال غزلهای حافظ) بامضامین عاشقانه وصوفیانه سروده شده، زبان ساده وروان شاعران قرن نهم و دهم ایران را دارد و درمطالعهٔ آنها کمتراحساس می‌شود که این‌اشعار در خارج از ایران سروده شده باشد. اینك گزیده‌ای ازغزلهای او:

ز ضعف تاب تردد دگر نماند مرا
خوشم که ضعف زسر گشتگی رهاند مرا

فغان که آرزوی وصل آن دو چشم سیاه
چو میل سرمه به خاك سیه نشاند مرا

تنم ز آتش دل می گداخت گرشب غم
سرشك، آب بر آتش نمی‌فشاند مرا

۱ ــ فؤادکوپرولو، دایرةالمعارف اسلام، چاپ استانبول.
۲ ــ تربیت، دانشمندان آذربایجان ص ۲۹۹.

جهانی از پی نظاره بر سرم شده جمع
نگه کنید کـه سودا کجا رساند مرا

شنیدم صبحدم از جور گل افغان بلبل را
به دندان پاره پاره ساخته شبنم تن گل را
صبا را جویبار ازموج در زنجیر می‌دارد
به‌جرم آنکه بازلفت برابر گفت سنبل را
لباس عاریت را اعتباری نیست ای منعم
ز گلبن کم نه‌ای برباد ده رخت تجمل را
چه‌جویم التفات از گلرخی کز غایت شوخی
ز اسباب کمال حسن می‌داند تغافل را
نه‌ای عاشق اگر فکر نجات ازقید غم‌داری
چه نسبت با اسیر عشق تدبیر و تأمل را

بهار آمـد صدایی بر نمی‌آیـد ز بلبلها
مگر امسال رنگ دلربایی نیست در گلها
گل آمد نیست میل سیر گلشن نازنینان را
پریشان کـرد گلهای چمن را این تغافلها
چورغبت نیست درعاشق چه‌سود ازآنکه محبوبان
برافروزنـد عـارضها، بـرافشانند کاکلها
چوغنچه صد گره‌دارد دل ازغم وین‌غم دیگر
کـه دوران درگشاد هرگره دارد تعللها
ازآن بگرفت دربرآب راگلشن به‌صدعزت
که پیدا کرد از اقبال او چندین تجملها

ای آنکه آفت دل وجان وتنی مرا من دوستم تورا توچرا دشمنی مرا

شمعم من آتشی تو زتو دوریم مباد زیرا حیات‌بخش دل روشنی مرا
مانند شمع سوختهٔ حسرت توام با آنکه صبح وش سبب مردنی مرا
من لالـهٔ بهار غمم شبنمم تویی ای گوهر سرشك که در دامنی مرا

نیست تا صبح بجز فکر تو کارم همه شب
کارم این‌است جزاین کار ندارم همه شب
همه روزم شده شب اختر آن شبها اشك
آه ازاین درد چه‌سان اشك نبارم همه‌شب
لطف کن یك شب و در کلبهٔ من گیرقرار
تا بدانی که چرا نیست قرارم همه شب

بتی که شیوهٔ خوبی به ازتو داند نیست
پری‌وشی که ز دست توام رهاند نیست
هزار نامه نوشتم به یار لیك چه سود
کسی که لطف نماید به او رساند نیست
به لوح دهر حدیث گذشتگان یك یك
نوشته‌اند ولی عارفی که خواند نیست
همه اسیـر غـم عـالمیم راهـروی
که رخش‌همت ازاین تنگناجهاند نیست
به می چـه میل کنم آزموده‌ام آن هم
چنانکه سوز غم عشق را نشاند نیست

عاشقی رونق ز اطوار من حیران گرفت
عشق ازفرهاد صورت یافت وزمن جان گرفت
تا درآرد نقش شیرین را به مهمانی در او
خانه‌ای دربیستون فرهاد سر گردان گرفت

گر سر دعوی ندارد بهر خون کوهکن
بیستون را صورت‌شیرین‌چرا دامان‌گرفت؟
نیست لاله، کوهکن انداخت سوی بیستون
سینه‌ای پرخون که ازداغ دل‌سوزان گرفت
گرچه مشکل بود برفرهاد کار بیستون
جان شیرین داد وبرخودکار راآسان گرفت

با تو وصلم شب نوروز میسر شده بود
شبم از وصل تو با روز برابر شده بود
همه‌شب تابه‌سحرخنده تومی کردی وشمع
سوختن بر من و پروانه مقرر شده بود
می‌گشودم گره از زلف تو وین بود سبب
که هوا مشك فشان، خاك معنبر شده بود
داشت خلوتگهم از روشنی شمع فراغ
کز فروغ مه روی تو منور شده بود
عود در آتش رشك طرب من می‌سوخت
که دماغم به هوای تو معطر شده بود
بود بــزم طربم دوش فضولــی چمنی
که مرا همنفس آن سرو سمنبر شده بود

چه عجب گر به‌دل ازتیغ توبیداد رسد
شیشه را حال‌چه باشد چو به‌فولاد رسد
هردم از هجر تو برچرخ رسانم فریاد
به امیدی که مگر چرخ به فریاد رسد
مکن از آه من اکراه که شمع رخ تو
نه‌چراغی است که اورا ضررازباد رسد

اثر بخت بد و نیك نگر کز شیرین
کام خسرو برد آزار بـه فرهاد رسد
تا رسیده‌ست ز مژگان تو تیری بر من
دارم آن ذوق که از صید به صیاد رسد
ز تو ای شمع منور نه چنان شد بغداد
کـه کند یاد وطن هـرکه به بغداد رسد

چو بهر زینت آن گلچهره در آیینه می‌بیند
زمژگان صدخدنگ آیینه را درسینه می‌بیند
نشاطی یافت دل تا درد عشقت یافت درسینه
چو درویشی که در ویرانه‌ای گنجینه می‌بیند
اسیر عشق را از موی ژولیده‌ست ذوق دل
اگر صوفی صفا در خرقهٔ پشمینه می‌بیند
چه باشد گر شود دل باغمت خرسند درعالم
درین ویرانه جز نقد غمت گنجی نمی‌بیند
از آن روزی که جمعی‌زاهدان رادیددرمسجد
دلم خواب پریشان هـر شب آدینه می‌بیند
فضولی پاك کـن از کینهٔ اغیار لوح دل
که ذوق از مهر مهرویان دل بی‌کینه می‌بیند

در دل بـه اختلاط کسانم هوس نماند
یا بهر اختلاط درین دورکس نماند
بیداد بین کزیـن شکرستان دلفریب
طوطی رمید و گردِ شکرجزمگس نماند
برباد رفت نرگس و نسرین این چمن
درعرصهٔ مشاهده جز خارو خس نماند

چون نی درون سینه گره بست درد دل
پیش که دل کنیم تهی همنفس نماند
از بزم ما کشید قدم شاهد مراد
بر آرزوی دیده و دل دسترس نماند
دل را به جان رساند غم تنگنای دهر
این مرغ را تحمل قید قفس نماند

طعنهٔ اغیار بهر یار می‌باید کشید
یار باید طعنه اغیار می‌باید کشید
هیچ یاری بی جفای طعنهٔ اغیار نیست
بهر یك گل محنت صد خار می‌باید کشید

آمد صبا وز آن گل نورس خبر نداد
تسکین آتش دل و سوز جگر نداد
بنمود رخ ولی نظری سوی من نکرد
فریاد از آن نهال که گل کرد و بر نداد
امید داشتم که ز وصل تو برخورم
نخل امید غیر ندامت ثمر نداد

به‌رندان از جهنم می‌دهد دایم خبر واعظ
مگر هرگز ندیده در جهان جای دگر واعظ
گریبان چاك ازین غم می کند محراب درمسجد
که آب‌روی منبر برد بـا دامان‌تر واعظ
فضولی نیست میل صحبت واعظ مرا زان رو
که منع اهل دل کرد از بتان سیمبر واعظ

گرنه در دل مهر آن روی چو مه دارد چراغ
چیست این سوزی که شبهای سیه دارد چراغ
رشتهٔ جان سوزدم هرشب زغیرت کز چه رو
من چنین محروم و دربزم تو ره دارد چراغ
تا خبر از وصل آن خورشید یابد جان دهد
چشم بر راه نسیم صبحگه دارد چراغ
زاهدا میخانه هم از آتش می روشن است
نی همین خلوتسرای خانقه دارد چراغ
در رهت آن به که دل برقول ناصح کم نهم
راهرو از باد می‌باید نگه دارد چراغ

به طرف طرهٔ دستار زیبی بست یار از گل
چه‌سروست این که دارد برگ از نسرین و بار از گل
کشیدم سرمه‌ای در چشم از خاك کف پایش
عجب آیینه‌ای دارم که می گیرد غبار از گل
زد آن ابرو کمان صد تیر بر من وه چه بخت است این
کسان از خار گل چینند وما چیدیم خار از گل

به‌دل مهر تو کردم نقش و چشم از غیر بربستم
درآوردم درون خانه شمعی را و در بستم
ربودی باز خواب از چشم من ای اشك آه از تو
گشادی رخنه‌ای کان را به‌صد خون جگر بستم
به‌امیدی که مقبول خیال عارضت گردم
ز اشك لاله‌گون پیرایه‌ها بر چشم‌تر بستم
تو ای فرهاد بنشین گوشه‌ای چون نقش خود زین پس
که بهر کندن کوه ملامت من کمر بستم

به‌یك جام لبالب آنچنان کن ساقیا مستم
که درشرعم نفرمایند حدّشرب تا هستم
فراغت داد از قرب نمازم غایت مستی
بحمدالله به‌یمن باده از تکلیف وارستم
مرا هرگز نشد توبه میسر از می گلگون
به‌عمرخود نه‌توبه کردم و نه‌توبه بشکستم

گهی که برگل روی تو چشم‌تر بگشایم
هزار سیل ز خونابهٔ جگر بگشایم
گهی که رخ بگشایی سزدکه بهر تماشا
به هر سرمژه من دیدهٔ دگر بگشایم
هزار درد گره بسته در دل و نتوانم
کز آن یکی برآن سرو سیمبر بگشایم
ز بیم خوی تو بستم ره نظر ز جمالت
ببند راه جفا تا ره نظر بگشایم
چوخانه‌تیره‌ز بخت‌است زان چه‌سود که آن را
به آه روزن و با موج اشك در بگشایم
به‌شمع‌وصل‌چوپروانه‌میل‌سوختنم‌هست
اگر فراق گذارد که بال و پر بگشایم

نمی‌دانم چه بدکردم چرا رنجید یار از من
که افکند ازنظر، برداشت چشم اعتبار ازمن
مگر از خاکساریهای من کردند آگاهش
که بنشسته‌ست برآیینهٔ طبعش غبار از من
نسودم برکف پای لطیفش خار مژگان را
چه باشد موجب رنجیدن آن گلعذار از من

زنم سر برزمین هرجا روم چون آب زین غصه
که دامن می‌کشد آن سرو و می‌گیرد کنار از من

شانه‌ای گل به خم طرهٔ طرار منه
بستر راحت دلهاست درو خار منه
پایمالم مکن ای قامت خم مژگان را
خار زیر قدمم از پی آزار منه
سیر صحرای بلاشیوهٔ سربازان است
پای تقلید درین وادی خونخوار منه
ای قضا برخط رخسار بتان گاه رقم
نقطه جز مردمك چشم من زار منه
می‌رسد کار بتدریج فضولی به کمال
بهر تقوی قدح از دست بیکبار منه

گر خدنگ غمزه را زین‌سان دمادم می‌زنی
کشته گردد عالمی تا چشم برهم می‌زنی
این که داری در غمش ای دل صدای گریه نیست
خنده‌ای برغفلت دلهای بی‌غم می‌زنی
ای که درسر ذوق جام وصل داری نیست دور
گر ز مستی سنگ رد برساغر جم می‌زنی
شمع شام فرقتم بگذار تا سوزم رفیق
می‌کشم خود را اگر از منع من دم می‌زنی

فریاد ز دست فلك سفله نواز
شهزاده به منت و گدازاده به ناز
نرگس ز برهنگی سر افکنده به پیش
صد پیرهن حریر پوشیده پیاز

چون برگ گل است روی نیکوی تو خوش
چون سنبل تر سلسلهٔ موی تو خوش
چون خلق فرشته و پری‌خوی تو خوش
ای‌خوی تو خوش موی تو خوش روی تو خوش

کمال پاشازاده

شمس‌الدین احمد معروف به‌ابن‌کمال یاکمال پاشازاده، دانشمند معروف عثمانی است که‌در ۸۷۳ به‌دنیا آمده ودر ۹۳۲ درعصر سلطان‌سلیمان به‌مقام‌شیخ‌الاسلامی بالاترین منصب روحانی درامپراطوری عثمانی رسیده و در ۹۴۰ درگذشته است.

می‌گویند پدران اواز ایرانیان بوده‌اند. از آن جمله، محیی‌الدین (درگذشتهٔ ۸۷۴) پدر مادرش ازایران به‌روم رفته ودرشهرتوقات ساکن شده بوده است. کمال پاشازاده ابتدا منصبی درسپاه عثمانی داشت اما بامشاهدهٔ عزت واحترام یکی ازفقها خدمت نظامی را رهاکرد و به‌تحصیل پرداخت ودرسایهٔ استعداد وکوشش خود در این زمینه توفیق یافت.

پیش از حملهٔ سلیم به‌ایران که فقها موظف شدند برای تحریك افکار عمومی برضد ایرانیان وفراهم کردن مقدمات حمله به‌ایران رسالاتی بنویسند، کمال‌پاشازاده هم رساله‌ای درتکفیر شیعیان نوشت و همین رساله موجب شهرت او و تقربش در نزد سلیم و ترقیات بعدی اوشد. نامه‌هایی‌هم که سلطان سلیمان پیش‌از لشکرکشی به‌ایران به‌شاه‌طهماسب نوشته به‌قلم اوست.

کمال پاشازاده به‌زبانهای ترکی و فارسی و عربی تألیفات و اشعاری دارد. تعداد کتابها و رسالات او را بیش‌از ۳۰۰ نوشته‌اند. ازآن جمله آثار زیر به‌فارسی است:

۱ ـ نگارستان، به‌تقلید گلستان (تألیف در ۹۳۹).

۲ ـ دقایق‌الحقایق درلغات مترادف و مشابه فارسی.

۳ ـ رساله در وجود خدا (چاپ ۱۳۱۶ قمری، استانبول).

۴ ـ رساله درمنطق.

۵ ـ شرح رباعی منسوب به‌ابوسعیدابوالخیر «حورا به‌نظارهٔ نگارم صف‌زد...»

۶ ـ شرح یك بیت حافظ «پیرماگفت خطا برقلم صنع نرفت...»

۷ ـ رساله درخوبی وزشتی.

۸ ـ محیط‌اللغه فرهنگ تازی به‌پارسی، بامقدمهٔ پارسی تألیف در ۹۲۶.

برخی از دیگر شاعران و نویسندگان

آثار تألیف‌شده به‌زبان فارسی در قلمرو عثمانی بیش از آن است که در این فرصت و در این مختصر بگنجد. دوعلت مانع تحقیق جامع و کامل است نخست اینکه بعدازجنگ چالدران با گسستن رشته‌های دوستی میان دو کشور، یك نوع بیخبری درایران نسبت به‌فعالیتهای فرهنگی در آن سوی به‌وجود آمد، و آثارفارسی‌گویان و فارسی‌نویسان آن دیار به‌ایران نمی‌رسید یا بندرت می‌رسید. این بیخبری را تغییر الفبا در آن کشور به‌لاتین تشدید کرد. با رسمی‌شدن الفبای لاتین، چاپ متون به‌خط فارسی (جز به‌وسیلهٔ دانشگاهها) ممنوع گردید و آگاهی ازچند وچون آثار فارسی پدید آمده درقلمرو عثمانی دشوارتر گردید.

تحقیق کامل دراین زمینه می‌ماند به‌وقتی که فهرستهای دستنویسهای کتابخانه‌های ترکیه به‌چاپ رسیده باشد و بابهره‌جویی از آنها وفهرستهای سایر کتابخانه‌های جهان نتایج مطلوب به‌دست آید.

اینك فهرست‌وار به‌ذکر اسامی عده‌ای از شاعران و نویسندگان و آثار آنها اکتفا می کنیم.

شیخ مکی خاکی، ابوالفتح محمد (درگذشتهٔ ۹۲۶) فرزند مظفرالدین محمد در ۹۲۴ الجانب‌الغربی فی‌حل مشکلات محیی‌الدین ابن‌عربی را به‌نام سلطان سلیم نوشته است.

عبدالله‌بن حسین طالبی زنجانی، درخاك عثمانی‌می‌زیسته، ودر۹۵۵ مثنوی بحرالمعاد فی‌ارشادالعباد را به‌وزن لیلی‌ومجنون نظامی به‌نام سلطان سلیم سروده است[1].

محمد پاشا، پسراسکندرپاشا روملی‌لوند شعر فارسی می‌گفت و در ۹۳۰ به‌حکومت یمن انتخاب شده است[2].

عبداللطیف افلاطون‌بن شیخ درویش محمد شیروانی، مثنوی «حکایت

---

۱ ــ نفیسی، همانجا ص ۷۰۷.

۲ ــ همانجا ص ۴۹۶.

آمدن سیل به‌استانبول» را در ۹۷۱ به‌نام سلطان سلیمان سروده است[۱].

سروری، مصلح‌الدین مصطفی متخلص به‌سروری (متوفی ۹۶۹) به‌فارسی شعرمی گفت و شرحهایی برمثنوی وبوستان ودیوان حافظ و کتابهای دیگرفارسی دارد.

مصطفی چلبی، قوجه نشانجی مصطفی چلبی، طبقات‌الممالك فی‌درجات المسالك را در۹۶۴ به‌فارسی تألیف کرده است[۲].

حلیمی‌شروانی، از سخنوران قرن دهم است که درشام می‌زیسته ودیوانش دردست است[۳].

ابوالفضل منشی شیرازی، از ادبای ساکن عثمانی بوده، کتاب دستور - السلطنه را دراخلاق به‌سال ۹۷۴ به‌نام سلطان سلیمان نوشته است[۴].

ابراهیم‌بن‌محمود، آداب‌الخلافه را به‌نام سلیمان قانونی نوشته است[۵].

محیی‌الدین‌بن روح‌الله قزوینی، مرآت‌شمس‌المنیر را در اخلاق به‌نام جهانگیر (درگذشتهٔ ۹۶۰) پسرسلیمان قانونی نوشته است[۶].

سید مرشد یسوی، کتاب تسلی القلوب را درشرح سه‌بیت اول مثنوی به‌نام شروان‌گرای امیر کریمه [۹۸۵ - ۹۹۲] نوشته و مثنوی حجةالابرار را در مقامات مشایخ طریقت یسوی در ۹۹۶ به‌نام مراد سوم سروده است[۷].

مصطفی‌بن احمدگلیبولی‌لی، (درگذشتهٔ ۱۰۰۸) راحةالنفوس را در ۹۹۸ به‌نام محمدخان امیرمغنسیا تألیف کرده است[۸].

قاضی‌زاده مفتی، شمس‌الدین یابدرالدین (درگذشتهٔ ۹۸۸یا۹۹۸) کتابهای بسیار به‌فارسی وعربی دارد[۹].

---

۱ ــ فهرست کتابخانهٔ توپقاپوسرای ص ۲۷۱.

۲ ــ دستنویس شمارهٔ ۴۴۲۳ کتابخانهٔ فاتح دراستانبول.

۳ ــ تربیت ص ۱۲۳، نفیسی، ص ۶۹۷.

۴ ــ نفیسی، ص ۳۹۸.

۵ ــ فهرست توپقاپوسرای، ص ۳۸.

۶ ــ همانجا ص ۸۳.

۷ ــ نفیسی ص ۴۰۷.

۸ ــ دکترسبحانی، فهرست کتابخانه مغنسیا ص ۸۱.

۹ ــ نفیسی ص ۳۸۸.

زبدة‌الاشعار، از خواجه سعدالدین (درگذشتهٔ ۱۰۰۸) مجموعهٔ اشعاری است که سعدالدین درسال ۹۹۰ درآیین ختنه‌سوران شاهزاده محمد پسر مراد سوم سروده است[1].

درویش پاشا، ازدیوانیان بلندمرتبهٔ عثمانی (مقتول در۱۰۱۲) بوده و اشعار فارسی از او دردست است.

احمد حاتم افندی، (درگذشتهٔ۱۱۶۸) پسرعثمان‌شهدی که‌ازمردم «لاریسا»ی یونان بود. به‌سه زبان فارسی و ترکی وعربی شعر می‌گفت و قصیده‌ای از او در مجموعه‌ای درتوپقاپوسرای موجود است[2].

ندایی کاشغری، عبدالله کاشغری متخلص به‌ندایی (درگذشتهٔ ۱۱۷۴) ازمشایخ طریقت نقشبندی بود. مجموعه‌ای از اشعار صوفیانه، و رساله‌ای درآداب طریقت دارد که آن را در ۱۱۶۵ درخانقاه‌کاشغری دراستانبول به‌پایان رسانیده است. و نیز رساله‌ای دارد به‌نام شیرین‌شمایل دربارهٔ طریقت نقشبندی به‌نظم ونثر[3].

فوزی موستاری، شیخ محمد فوزی (درگذشتهٔ ۱۱۶۰) از مردم موستار شهری دربوسنهٔ یوگوسلاوی بوده وبلبلستان را به‌تقلید گلستان نوشته است[4].

معاصران سلیم سوم

سلطان سلیم سوم [۱۲۰۳ - ۱۲۲۲] پادشاه معروف اصلاح‌طلب عثمانی است که نظام جدید را درآن کشور برقرار کرد وسرانجام درسال۱۲۲۲ به‌گناه‌ایجاد تجدد، ازطرف کهنه‌پرستان برکنار و سال بعدکشته شد. پادشاهی دانش دوست و حامی زبان فارسی بود. مجموعهٔ کتابهای‌کتابخانهٔ اختصاصی او اینك در موزهٔ توپقاپوسرای موجود است و ازآن میان‌آثار زیر به‌نام او به‌فارسی سروده و نوشته شده است:

---

۱ ــ فهرست توپقاپوسرای ص ۲۷۵.
۲ ــ همانجا ص ۲۹۴.
۳ ــ همانجا ص ۲۹۵.
۴ ــ بلبلستان چاپ ۱۳۱۲ قمری، استانبول.

مجموعهٔ قصاید فارسی، که درشهر تیرانا در آلبانی بهوسیلهٔ کسی بهنام شیخ - عبدالسلام مجرم سروده شده و بااین بیت آغاز میشود:

بهدل زهاتف معنی رسید پیك بشیر   که ای‌تمام وفا، پند من بهجان بپذیر[۱]

قصیدهایست درمدح سلیم از شاعری بهنام کرمانی بااین مطلع:

زهی ز روی تو پیدا قران آتش و آب

حیات داده جهان را بهسان آتش و آب[۲]

قصیدهٔ بهارنامهایست ازصدرالدین شیخزاده فرزند محمدرضی عارف فرزند عثمان قادری درگزینی (از احفاد عبدالقادر گیلانی) که در ۱۲۰۴ بهنام سلیم سوم ساخته است:

هرآن روزی که بلبل را قرین گلستان بینی

سرشك دیدهٔ بلبل بهروی گل روان بینی[۳]

درگزین که اینك دهی بهنام درجزین از بخش رزن همدان یادگار آن است، تا دوسهقرن پیش قصبهٔ مهمی بود. چون مردم آن دردورهٔ صفویه مذهب سنی خودرا حفظ کرده بودند، درشورش افغانها بهعلاقهٔ هم مذهبی بهآنان پیوستند و بعد از شکست و فرار اشرف مورد انتقام جویی قرار گرفتند ودرگزین ویران شد. ظاهراً خانوادهٔ صدرالدین درگزینی درآن حوادث بهخاك عثمانی پناه برده است.

داستان حیرت افزای فرنگ، رساله ایست دربارهٔ انقلاب کبیر فرانسه (۱۷۸۹ م.) که در دورهٔ سلیم سوم نوشته شده و این ظاهراً قدیمترین نوشته بهزبان فارسی دربارهٔ آن انقلاب است. در پایان رساله قصیدهای درباب استرداد مصر از فرانسویان درسال ۱۲۱۷ ومادهٔ تاریخ آن آمده است[۴].

---

۱ ــ فهرست توپقاپوسرای، ص ۲۹۷.
۲ ــ همانجا: ص ۲۹۷.
۳ ــ همانجا: ص ۲۹۶.
۴ ــ همانجا: ص ۶۲.

اشعار فارسی شاعران ترکی‌گوی

پیش‌از این گفته‌ایم که زبان ترکی به‌تدریج پخته‌تر و ورزیده‌تر شد و رواج و رونق یافت و با روی‌کار آمدن عثمانیها در آسیای صغیر به‌صورت زبان رسمی آن دیار درآمد و شاعران بزرگی به‌این زبان شعر سرودند و آثار آنها مورد علاقه و رغبت هموطنان‌شان قرار گرفت.

دراینجا این نکته را باید اضافه کنیم که بیشتر شاعرانی که دیوان ترکی دارند، به‌زبان فارسی‌هم اشعاری سروده‌اند. درقاموس‌الاعلام در ذکر بسیاری ازعلما و شعرا نمونه‌هایی از ابیات فارسی آنها نقل شده است[1]. دراینجا به‌ذکر دوتن از آنان اکتفا می کنیم:

شیخی، (در گذشتهٔ ۸۳۵) بزرگترین و نامدارترین شاعر ادبیات کهن عثمانی اشعار فارسی دارد. او در جوانی به‌ایران آمده، و درحکمت و تصوف و پزشکی تحصیل کرده و همدرس سیدشریف جرجانی‌بوده است. درباز گشت به‌آسیای صغیر جزو مریدان حاجی‌بکتاش‌ولی درآمد، و نیز عنوان «طبیب خاص» سلطان محمد اول را یافت. بعدها به‌امر مراد دوم خسرو وشیرین نظامی را به‌ترکی ترجمه کرد و یك مثنوی خوابنامه سرود که ازفارسی ترجمه شده است، ونیز یك مثنوی طنزآمیز به‌نام «خرنامه» ساخت که آن را از حکایتی از زادالمسافرین امیرحسینی هروی گرفته است.

شیخی در اشعار ترکی خود نیز تحت تأثیر حافظ و سلمان ساوه‌ای وعده‌ای ازشاعران درجهٔ دوم ایران است[2].

نفعی، در ۹۸۰ در حسن‌قلعه از حوالی ارزروم به‌دنیا آمده، و در ۱۰۴۴ به‌دستور مراد چهارم کشته شده است. او منتسب به‌طریقت مولویه بود. علاوه‌بر دیوان ترکی، یك دیوان فارسی درحدود دوهزاربیت مرکب از قصیده و غزل و ترجیع‌بند ورباعی ویك ساقی‌نامه دارد. دیوان او بااین بیت آغاز می‌شود:

---

۱ ــ آقای دکتر رضا خسروشاهی آنهمه را درکتاب خود به‌نام «شعر وادب فارسی در آسیای صغیر تاسده دهم هجری» ازانتشارات دانشسرای عالی ۱۳۵۰، نقل کرده‌اند.

۲ ــ دائرة‌المعارف اسلام، چاپ استانبول.

درفتنه، اجازت دهم ار پای قلم را برفرق فریدون شکند ماه علم را

نفعی قصیدهٔ معروفی داردکه آن را «تحفة العشاق» نامیده درجواب این قصیدهٔ خاقانی:

مرادل پیرتعلیم است ومن طفل زبان‌دانش
دم تسلیم سر عشرو سر زانو دبستانش

مطلع نفعی این است:

دلم سرمست جام عشق وعقل کل زبان دانش
نگوید نشنود هردو جز از توحید یزدانش[1]

بحث درباب شعروادب فارسی در عصر عثمانی را با این‌نکته به‌پایان می‌برم که اگرچه دراین دوره‌آثار اصیلی همطرازآنچه از عصرسلجوقیان روم چون اشعار مولوی ودخترسالاریا متون منثوری مثل‌تاریخ ابن بی‌بی وروضة‌العقول باقی‌مانده، سروده ونوشته نشده‌که بتواند درسایهٔ لطف وفصاحت‌خود مورد قبول‌فارسی‌زبانان باشدو درردیف‌آثار درجهٔاول زبان وادب‌فارسی به‌شمارآید، اما کتابهایی به‌عربی یا ترکی تألیف گردیده که ازنظرتحقیق درادب‌وفرهنگ‌ایران مورد استفاده محققان می‌تواند باشد.

ازآن جمله است برخی فرهنگها یا شرحهایی برمتون فارسی که در صفحات بعد ازآنها نام خواهیم برد. از همه مهم‌ترکشف‌الظنون حاجی خلیفه (متولد حدود ۱۰۰۰-درگذشته،۱۰۶۷) است. این اثرعظیم کتابشناسی، حاصل‌دانش‌وسیع‌مؤلف وتسلط اوبرسه زبان فارسی‌وعربی وترکی، ودسترسی اوبه‌مجموعه‌های‌نفیس کتاب دراستانبول‌آن روزی است‌که توانسته است حدود ۱۵/۰۰۰ عنوان کتاب‌را معرفی نماید[2] وکسانی که دربارهٔ ادب وفرهنگ گذشته ایران تحقیق می‌کنند از مراجعه به این کتاب بی‌نیاز نیستند.

---

۱ ــ گلپنارلی، فهرست دستنویسهای موزهٔ قونیه، ج ۲ چاپ ۱۹۷۱ ص ۳۲۸ ــ ۳۲۷ ج ۳ چاپ ۱۹۷۲ ص ۲۲.

۲ ــ چاپ فلوگل ۱۸۳۵-۱۸۵۸ درهفت‌جلد بافهرستها، چاپ ترکیه ۱۳۶۰-۱۳۶۲ قمری (ازخط مؤلف).

۱۵

فارسی زبان رسمی نامه‌نویسی

پیش از این گفته‌ایم که در دورهٔ سلجوقیان روم مکاتبات به‌زبان فارسی انجام می گرفت. بعد از انقراض سلجوقیان در دورهٔ امرای محلی نیز با اینکه زبان ترکی پیشرفتهایی کرده بود، باز هم نامه‌های رسمی میان امرا و پادشاهان به‌فارسی نوشته می‌شد. بعد از تشکیل دولت عثمانی نیز همین ترتیب ادامه یافت.

علاوه برمقدار کثیری از نامه‌هایی که در بایگانی دولت ترکیه و درجُنگهای خطی باقی مانده، و بعضی از آنها درمجلّه‌ها و کتابهای تحقیقی نقل ومنتشر گردیده، مجموعه‌های متعددی از منشآت موجود است که از آن میان دو مجموعه تاکنون به صورت مستقل چاپ شده است: مجموعهٔ منشآت متعلق به دورهٔ سلطان محمدفاتح، و منشآت تاجی‌زاده سعدی چلبی[۱].

از آنها مهم‌تر کتاب عظیم و نفیس «منشآت السلاطین»[۲] از فریدون بیگ[۳] (درگذشتهٔ ۹۹۱) از منشیان وخوشنویسان وعالمان و ادیبان معروف دولت عثمانی است که وضع زبان رسمی ودیوانی دربارعثمانی را درمدتی نزدیك به‌دو قرن نشان می‌دهد.

۱ـ هردو کتاب جداجدا به‌اهتمام نجاتی لوغال وعدنان ارزی چاپ شده، استانبول ۱۹۵۶.

۲ـ چاپ اول ۱۲۵۶ استانبول، چاپ دوم ۱۲۷۴ استانبول، ۲ جلد قطع رحلی بزرگ ۶۰۰+۶۲۶ صفحه.

۳ـ قاموس الاعلام ج ۵ ص ۳۴۰۶.

دراین کتاب بعد از ذکر القاب و عنوانهای پادشاهان کشور های مختلف و امیران و وزیران و دیوانیان عثمانی، چند نامه از پیامبراکرم و خلفا آمده، آنگاه فرمانها ونامه‌های پادشاهان عثمانی وجوابهایی که به‌آنها داده شده به‌ترتیب تاریخی گردآوری شده است.

بررسی این نامه‌ها و تأمل در سیر تحول آنها نشان می‌دهد که در سده‌های هشتم و نهم همهٔ نامه‌هایی که به‌پادشاهان ایران وهند و فرارود (ماوراءالنهر) نوشته می‌شده، وفتحنامه‌ها و فرمانهای عمومی که برای حکام و امرای داخل قلمروعثمانی فرستاده می‌شده و جنبهٔ رسمی داشته به‌فارسی بوده، جز نوشته های کوتاه و غالباً خصوصی و محرمانه خطاب به‌زیردستان و دیوانیان فروپایه که به‌ترکی نوشته شده است.

نامه‌های خطاب به‌فرمانروایان مصر و شریف مکه، تا وقتی که جزو دولت عثمانی نشده بودند به‌عربی بوده، واز دورهٔ سلیم اول که تابع دولت عثمانی‌شدند، مکاتبه با آنان هم به‌ترکی جریان یافت. نامه‌هایی که از هند می‌رسید تا استیلای انگلیسیها همچنان به‌فارسی بود.

نامه‌های ترکی ساده و کوتاه بود، ودر موارد فوری و درخطاب به‌زیردستان، یا به‌علامت بی‌اعتنایی نوشته‌می‌شد. برای نوشتن آنها نیازی به‌منشیان مجرب نبود، فرستندهٔ نامه مطالب را خود به‌کاتب املا می‌کرد. از چهار نامه‌ای‌که سلطان سلیم درآستانهٔ جنگ چالدران به‌شاه اسماعیل نوشته، و دربارهٔ آنها بازهم بحث خواهیم کرد، نامه‌های سوم و چهارم که به‌ترکی وبا عبارات ساده و کوتاه اما کوبنده وتوأم با خشم و دشنام تحریر شده از این نوع است.

گاهی محرمانه بودن مطلب چنان بود که صاحب‌نامه نمی‌خواست منشی و خوشنویس و دیگران از مفاد آن آگاه شوند. این بود که نامه را یا خود می‌نوشت یاآن را به‌کاتب مورد اعتمادی املا می‌کرد.

چنین می‌نماید که زبان فارسی جنبهٔ رسمی و اشرافی داشته، آنجا که ابراز محبت و احترام به‌مخاطب منظور نظر بوده نامه را به‌فارسی می‌نوشتند و هرجا که مراد ابراز خشم و عتاب وخوارداشت مخاطب بوده نامه به‌ترکی نوشته می‌شد، و

دربار عثمانی که پای‌بند اجرای تشریفات بوده این نکته را همیشه رعایت می‌کرده است. مثلاً سلطان مراد اول نامهٔ خود را به‌علی بیگ قرامان که طغیان کرده بود به‌ترکی نوشته، واوجواب را به‌فارسی داده است[۱]. اوزون حسن آق‌قویونلو نامه‌ای به‌فارسی به‌محمد دوم (فاتح) نوشته و جواب عتاب آمیز محمد به‌ترکی است[۲]. شاهزاده جم پسر محمد فاتح که برسرجانشینی پدربا سلطان بایزید دوم درکشاکش بوده نامه‌ای به‌فارسی به‌سلطان می‌نویسد و سلطان جواب او را به‌ترکی می‌دهد[۳].

رعایت دقیق این ملاحظات تشریفاتی، و تحولی که در زبان دربار عثمانی درآستانهٔ جنگ چالدران پدید آمده، در چهار نامهٔ سلطان سلیم به‌شاه اسماعیل پدیدار است. با اینکه نامه‌های بایزید دوم و خود سلیم اول به‌پادشاهان آق قویونلو و شاه اسماعیل همه فارسی بوده، از نیمه راه چالدران فارسی را کنارگذاشته و نامه‌نویسی را به‌ترکی آغاز کرده و این نقطهٔ عطفی در تشریفات دیوانی امپراطوری عثمانی به شمار می‌رود.

سلیم بعد از ترك استانبول، ابتدا دو نامه‌از ازنکمید وسیواس به‌فارسی به‌شاه‌اسماعیل فرستاده است[۴]. آنگاه وقتی به‌مرزهای ایران نزدیك شده واز اینکه شاه‌اسماعیل خیال جنگ ندارد و حاضر به‌رویارویی با او نیست به‌خشم آمده، سومین نامه را از یاسی چمن (نزدیك ارزنجان) به‌ترکی و لبریز از عتاب و تهدید ودشنام نوشته[۵]، و همراه خرقه و عصا ومسواك و تسبیح وکشکول برای او فرستاده است. به‌این معنی که: تو پادشاه نیستی، برو به کار صوفیگری و درویشی خود بپرداز! این نامه به‌جای عناوین و القاب متداول با خطاب «اسماعیل بهادر اصلح‌الله شأنه» آغاز شده است.

۱ــ منشآت فریدون بیگ، ج ۱، ص ۱۱۰.

۲ــ همانجا، ج ۱ ص ۲۷۸.

۳ــ همانجا، ج ۱ ص ۲۹۱ــ۲۹۲.

۴ــ نامهٔ اول درمنشآت فریدون بیگ ص۳۷۹ــ۲۸۱ آمده، فلسفی دررسالهٔ جنگ‌چالدران ص ۷۵ــ۷۷ آن را نقل کرده است. نامهٔ دوم در همانجا ص ۳۸۲ــ۳۸۳ آمده و فلسفی آن‌رادرص ۸۱ــ۸۲ نقل کرده است.

۵ــ منشآت ج ۱ص ۳۸۳، ترجمهٔ فارسی آن، فلسفی: ص ۸۴ــ۸۵.

وقتی به‌مرزهای ایران رسیده، چهارمین نامهٔ خودرا بازهم به‌ترکی و این‌بار بالحنی شدیدتر نوشته، همراه مقداری لباسهای زنانه و عطریات و لوازم آرایش فرستاده، به‌این معنی که: تو مرد نیستی، برو به‌آرایشهای زنانه بپرداز[۱]!

از این تاریخ به‌بعد، و بعد از جنگ چالدران نامه های عثمانیها به‌ایران منحصراً به‌زبان ترکی نوشته شده است. درمقابل نامه‌هایی که بعدها به‌پادشاهان هند نوشته می‌شد، و نامه‌هایی که از امیران بخارا می‌آمد، باز هم به‌فارسی بود. چنین می‌نماید که زبان فارسی زبان بین‌المللی دولتهای مسلمان منطقه بوده است.

حالا باتوجه به‌آنچه گذشت، ویژگیهای نامه‌نویسی به‌فارسی و ترکی وموارد و چگونگی کاربردآن دو زبان را باز می گوییم.

نامه های فارسی که میان پادشاهان مبادله می‌شد و متکی به‌سنتهای دیرپایی بود، سبك فنی‌دشواری داشت و آراسته به‌صنایع گونه‌گون ادبی و آیات واحادیث وامثال و اشعار پارسی وتازی بود. در مقدمهٔ نامه عناوین و القاب فرستنده و گیرنده با طمطراق تمام و توأم با سجع و موازنه می آمد. عناوین و القاب خاص هرکس و هرطبقه درکتابهای انشا ضبط شده است.

در این نامه‌ها یك منظور زیرکانه در پس پردهٔ اطناب و عبارت‌پردازی نهفته بود وآن اینکه فرستندهٔ نامه می‌خواست از بیان هرگونه مطلب صریحی خودداری کند. این نامه‌ها جنبهٔ رسمی وتشریفاتی داشت و درخطاب به‌بزرگان و به‌نیت‌ابراز احترام تحریر می‌شد.

فارسی‌نویسی آنچنان نشانهٔ محبت و احترام بودکه حتی نامه هایی که سلیم دراوج دشمنی با ایران به‌سران قبایل‌مرزی به‌منظور دلجویی ازآنها و تحریك‌آنان به‌دشمنی با شاه‌اسماعیل می‌نوشت باز هم به‌فارسی بود. از آن جمله نامه‌ایست که به «اکابر و اعیان بلدهٔ تبریز، سیما... شمس‌الدین قاضی احمد دامت فضائله» نوشته است[۲]. و می‌دانیم که مردم تبریز در آن روزها و حتی تا یك قرن بعد ازآن، هنوز

۱ـ منشآت ج۱ ص۳۸۵ـ۳۸۶، ترجمهٔ فارسی‌آن فلسفی: ص۸۸.

۲ـ منشآت ج ۱ ص ۳۹۰.

زبان‌کهن ایرانی خودرا داشته‌اند[۱]. واین خودقرینهٔ دیگری برتأییدآن حقیقت است.

نوشتن نامه‌ای از پادشاهی به‌پادشاهی باآن شرایط آراستگی که گفتیم هنری بود که طبعاً از هرکسی‌ساخته نبود. منشی‌چیره دست‌کارآزموده‌ای می‌خواست که تسلط‌کافی برادب پارسی و تازی داشته باشد، و در فرصت‌کافی و با صرف وقت و دقت‌کار خودرا انجام دهد. در مجموعه‌های منشآت، نام نویسندهٔ هر یك از چنین نامه هایی قید شده، مثلاً به‌تصریح فریدون بیگ نخستین نامهٔ سلطان سلیم به‌شاه‌اسماعیل به‌قلم تاجی‌زاده جعفرچلبی[۲]، و دومین‌نامه به‌قلم مولانا مرشد عجم[۳] تحریر شده است.

نامهٔ هفتاد ذرعی

عجیب ترین و درازترین نامه‌های تاریخی، نامه‌ایست‌که شاه طهماسب در ۹۷۵ در تسلیت مرگ سلیمان اول و تبریك جلوس سلیم دوم به‌وسیلهٔ سفیر خود شاهقلی‌سلطان استاجلو حاکم چخور سعد (ایروان) به‌دربار عثمانی فرستاده است. این نامهٔ هفتاد ذرعی درموزهٔ توپقاپوسرای استانبول موجودِ است و رونوشت‌آن در خلاصة‌التواریخ قاضی احمد قمی چاپ شده است[۴].

دربارهٔ نحوهٔ تهیه و تنظیم‌آن، قاضی احمد چنین نوشته است:

«... و مدت هشت ماه تمام، شاه خجسته فرجام اوقات صرف کتابت‌آن نموده، کتابت مذکور را موافق سلیقهٔ خود به‌اتمام رسانیدند. و تمام تاجیکان (یعنی فارسی زبانان نه ترکهای قزلباش) ازعمال و مقربان وفضلا وشعرا مسودات نظم و نثر را به‌سمع اشرف می‌رسانیدند، وهرچه از آن نوشته ها خوش می‌فرمودند، بیرون می‌نوشتند... و آن مکتوب

۱ـ رجوع شود به‌زبان کهن‌آذربایجان، از نگارنده در ناموارهٔ دکتر محمود افشار ج ۴ ص ۱۹۰۱-۱۹۴۶.

۲ـ منشآت فریدون بیگ ج ۱ ص ۳۷۹.

۳ـ همانجا ص ۳۸۲.

۴ـ خلاصة التواریخ، چاپ دکتر احسان اشراقی ج ۱ ص ۴۷۷-۵۴۵.

صداقت اسلوب در طول هفتاد ذرع بود... واصل آن را... قاضی کوچك مشرف که از شاگردان استادی مولانا مالك دیلمی بود، کتابت نمود»[۱].

حالا خیال می‌کنید محتویات این نامهٔ هفتاد ذرعی، که هشت ماه تمام وقت «شاه خجسته فرجام» و «تمام تاجیکان از عمال و مقربان و فضلا و شعرا» صرف نگارش آن شده بود چه بود؟ و چه نتیجه‌ای برای ایران داشت؟

اینهمه روده‌درازی و یاوه‌پردازی، مدرك گویایی از ضعف شخصیت کسی است که ۵۴ سال سرنوشت ایران دردستهای لرزان او بود و بیشتر بدعتهای ناپسند یادگار اوست. سراسر این هفتاد ذرع، تملق‌گویی از عثمانیهاست: و مدح سلطان متوفی (که آنهمه بلا برسر ایران و ایرانیان آورده بود) و شاه جدید و سفیر او و وزیر او، و وصف خنك و بیمزه از پیروزیهای عثمانیها درمجارستان که از سفیر عثمانی شنیده بوده‌اند. از آن جمله چهارذرع از نامه تغزلهایی است به‌نظم ونثر دروصف فرنگی‌زادگانی که اسیرشده وبه‌عنوان غلام و کنیزدراختیارسپاهیان فاتح قرارگرفته بودند!

این نامه حتی در همان زمانها هم موجب خشم و نفرت و استهزای ایرانیان بوده وکاتب یکی ازنسخه های خطی کتاب[۲]، آن را حذف کرده و به‌جای آن چنین نوشته است:

«چون این نامه درنسخه ثبت شده بود، و گوش وهوش مستمعان را جز کدورت والم چیزی نمی‌افزود ، فی‌الحقیقه کتابتی کـه هفتاد ذرع طول او باشد، وتخمیناً پنج هزار بیت باشد، ودریك مجلس خوانده نشود، مستمعان را از شنیدن او چه حظّ وخوانندگان را ازخواندن آن چه‌فیض؟ هرعبارت هزارجا مکرر شده، تعزیت غیر مذهب را شنیدن سوای ملال چیزی نیست. به‌آن جهت نوشته نشد».

از نامهٔ عجیب شاه طهماسب بگذریم و به‌نمونه‌ای از نامه‌هایی که از دربار عثمانی به‌ایران آمده برسیم.

۱ــ همانجا: ص ۲۷۷-۴۷۸.

۲ــ نسخهٔ مورخ ۱۰۶۲ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران به‌شمارهٔ ۶۵۷۰.

فاتح استانبول آب دفع ملخ می‌خواهد!

در قرامان، از نواحی مرکزی آسیای صغیر ملخ آمده بوده، مردم وحکومت از دفع آن عاجز مانده بوده‌اند. شنیده بوده‌اند که در ایران در لرستان چشمهٔ آبی هست که اگر کوزه‌ای از آن را به‌ناحیهٔ ملخ زده ببرند سارهای ملخ‌خوار به‌بوی آن خود را به‌محل می‌رسانند و ملخها را از میان می‌برند! حاکم مستقل قرامان دو مرد محترم را مأمور می‌کند که به‌ایران بیایند و آب سحرآمیز را به‌قرامان ببرند. ازسلطان محمد فاتح [۸۵۵ – ۸۸۶] هم استدعا می‌کند که برای تسهیل در انجام مأموریت فرستادگان توصیه نامه‌ای بنویسد.

سلطان محمد، نامه‌ای خطاب به‌پادشاهان و امرا و وزرا و بزرگان شهرهای ایران نوشته به‌دست فرستادگان قرامانی می‌دهد. این نامه و جواب ایرانیان را از منشآت فریدون بیگ نقل می‌کنیم[۱]. نامهٔ سلطان عثمانی از یك طرف ساده و روان و شیرین است از طرف دیگر ساده دلی و خرافات‌پرستی فاتح بلندآوازهٔ استانبول را می‌رساند. در نامهٔ فرستندگان آب، این نکته مهم است که هیچ تأکیدی بر اثربخش بودن آن نکرده‌اند.

اینك نامهٔ محمد فاتح (باحذف عناوین والقاب و ادعیهٔ آن).

«سلاطین کامگار و خواقین نامدار وپادشاهان روزگاروشهنشاهان عالی‌مقدار و ملوك شریعت‌شعار و حکام معدلت‌مدار و امرای نصفت دثار و وزرای مکرمت آثار... خصوصاً اماجد ذوی الالباب واکارم عالی‌انساب و قضات عظام و سادات کرام، و عموماً ساکنان ممالك اسلام...

بعد ازتبلیغ سلامی که روایح فوایح آن دماغ خسروان را معطر کند، و تمهید پیامی که قلوب اهل جهان را منجذب نماید، اعلام رای عالیشأن آنکه: ولایت یونان که درالسنهٔ ناس مشهور به‌قرمان است و بنابر ملاصقت آن به‌ممالك محروسه رعایت خواطر سکّانش بر ذمّت شهریاری واجب و لازم، و چون استماع نمودیم که در این مدت از تقدیر الهی

۱– منشآت فریدون بیگ، ج ۱ص ۲۵۷–۲۵۸.

صورت اختلال و تباهی به‌واسطهٔ ظهور ملخ به‌غلّات و حبوب بلاد و نواحی‌اش روی نموده و به‌هیچ وجه دفع و منع آن ممکن نشده، و از اهل‌تجارت محقق ومعین گشته که درملك لورستان عین‌نابع موجود است که از آن آب به‌قدر کفایت،چون به‌اطراف واکناف نقل‌می کنند، به‌تعاقب آن ماءِ زلال، طیوردافعهٔ متعدده می‌آیند، وجَراد منتشررا هلاك می کنند، و به‌فرمان خدای عزوجل کدورتی که از آن‌آفت سماوی به‌رخسارهٔ زمین سربرزمین رسیده، به‌اظفار قهر ومنقار خشم درمی‌زدایند.

از آن سبب حاکم‌آن دیار جناب... ابراهیم‌بگ[1]... با جمهور وضیع وشریف ازصغارو کبارآن دیارمتفق گشته،عمدتی‌السادات‌العظام... سید شمس‌الدین وسید نظام‌الدین... راکه هریك از سالکان راه شریعت و رهروان نهج حقیقت‌اند با تضرع و نیاز ارضاکرده، به‌جهت آوردن آن آب‌که سبب صلاح عالم و نظام حال نوع بنی‌آدم است، بدان اطراف فرستاده و ضراعت نامه‌ای از جانب خودشان نوشته، منبعث نموده‌اند.

ازبرای تأکید رعایت وتمهیدحصول مقصودایشان، ازاین جانب دیگرحسب الاستدعا این‌کتاب مستطاب مرقوم‌گشته، سمت اصدار یافت.

باید که شهربه‌شهر و ناحیه‌به‌ناحیه، از هـردیار و بلاد و قلاع و بقاع واماکن ورباط برسند، رعایت جانب وتقویت ایشان ازعمدهٔ نصرت اسلام شمرده، درسرعت امداد ذهاب وایاب ایشان التفات ومعاونت دریغ ندارند.

و توقّع از مکارم اخلاق ومسلمانی و اشفاق همگنان‌آنکه: مقدم عزیزشان معزز ومکرم وموقرومحترم دارند، ودرمواضع مخوفه معاونت وتقویت ایشان را ازمثوبات اخرویه معدود داشته، اجتهاد دریغ نفرمایند. و به‌تربیت [و] ترتیب مهمات و حل مشکلات اهل اسلام مساعی جمیله به‌ظهور آورند که بتوفیق‌الله از حسن معاونت آن عزیزان مقضّی المرام

۱ـ ظاهراً تاج‌الدین ابراهیم که از ۸۲۷ تا ۸۶۸ حکومت می‌کرده، بنابراین، این حادثه و تاریخ‌تحریرنامه در فاصلهٔ سالهای ۸۵۵ (جلوس‌محمد دوم) تا ۸۶۸ بوده است.

عودت فرمایند. و ادعیهٔ فایض‌البرکات منتظران این دیار را ذخیرهٔ اعمال حسنه دانند. ودرآنکه عندالله والناس مشکور ومأجور مثوبات آن نزدیك و دور بر جراید اعمال و صحایف آمال همگنان واصل و مندرج خواهد گشت، شبهه نیست... زیاده بسطت نرفت که سعادات مساعد، و روزگار معاضد باد.

جواب

عرضه داشت درویشان خاك‌نشین ودعاگویان کمترین... بررای عالم آرای گماشتگان عتبهٔ عالیهٔ سلاطین عدالت آیین وپادشاهان صاحب تخت ونگین‌خطهٔ روم... آنکه حالاقدوتی‌السادات والاعاظم، سیدشمس‌ـالدین و سیدنظام‌الدین... به‌این بقعهٔ شریفه در رسیدند، وحسب‌الاستدعا به‌قدر کفایت از این آب زلال که بدرقهٔ طیور دافعه جَراد است، به‌ایشان تسلیم نموده، وظرف آن را مهرنموده، بامرالله وتوفیقه اصدار نموده شد.

امید که به‌خیر واصل کرده، ازتعلیم بردنش تغافل نکنند، وچون حکمت خفیه به‌ظهور آید، شکرالهی ادا نمایند. والسلام.

* * *

بعد ازمنشآت السلاطین، مهم‌ترین مجموعهٔ نامه‌های سیاسی، دستورالانشا یا توقیعات سلاطین‌عثمانیه (تألیف شده در۱۰۵۳) ازصاری‌عبدالله افندی رئیس الکتاب (در گذشتهٔ۱۰۷۱) است شامل ۱۷۰ نامه ازنامه‌هایی که میان بایزید دوم وسلطان حسین بایقرا ودیگر پادشاهان عثمانی با پادشاهان ایران، هند، فرارود (ماوراءالنهر) مبادله شده و قسمتی از آنها به‌قلم خود اوست.

تقویمهای پادشاهی

در کتابخانهٔ موزه‌کاخ توپقاپوسرای در استانبول، که وارث کتابخانهٔ سلطنتی پادشاهان عثمانی‌است، ۱۸جلد تقویم وجدول احکام سالهای مختلف به‌فارسی موجود

است به‌این ترتیب[۱]:

طالع ولادت سلطان محمدبن مراد (= محمد فاتح) ازخطایی‌جیلانی.

تقویم پادشاهی سال ۸۹۴ از خطابی‌الحسینی منجم به‌نام بایزید دوم.

تقویم واحکام سالهای ۹۰۰ تا ۹۱۰، جداجدا از عبدالکریم بن مولانا سنان متخلص به‌حیاتی، نورالدین حمزةبن عبدالکریم، سلمان منجم‌باشی‌همه به‌نام بایزید دوم.

صحایف تقویم، جدول استخراجات سال ۹۱۶، از یوسف‌بن عمر ساعاتی به‌نام بایزید دوم.

رسالهٔ اختلاجات برای سال ۹۳۰ از یوسف‌بن عمرساعاتی منجم‌باشی به‌نام سلیم اول.

این تقویمها، کاربرد زبان فارسی را دراین زمینه نشان می‌دهد. وچون تقویمهای ایرانی آن سالها ظاهراً باقی‌نمانده یاکمتر مانده، بررسی آنها بی‌فایده نخواهد بود.

۱ــ رك: فهرست نسخ فارسی توپقاپوسرای از فهمی ادهم قراطای.

۱۶

فرهنگ‌نویسی و شرح و ترجمهٔ متون فارسی

با پیشرفتهای زبان ترکی و رواج آن در قلمرو عثمانی، زبان فارسی در آن سرزمین رو به‌ضعف گذاشت. اندك اندك شعرسرودن و کتاب‌نوشتن به‌فارسی کاستی گرفت. اما شوق و علاقهٔ اهل ذوق ودانش به‌خواندن نظم و نثرفارسی هرگز کاهش نیافت وشاهکارهای ادب فارسی به‌عنوان عالی‌ترین نمونه‌های ذوق واندیشهٔ بشری، جای خود را در دلهای فرهیختگان آن دیارحفظ کرد. جز اینکه برخورداری از این شاهکارها ودرك دقایق وظرایف آنها ازنسلی به‌نسلی دشوارترمی گردید.

از اینجا بود که نیاز به‌فرهنگهای فارسی و کتب شرح وتفسیرمتون احساس گردید وآثاری دراین زمینه‌ها تألیف‌گردید. اینك ابتدا به‌فرهنگها وبعدازآن به شرحهای متون نگاهی می‌افکنیم.

فرهنگ‌نویسی در دیار عثمانی

بیشترفرهنگهای فارسی، تا پیش‌ازقرن اخیردرهند یا روم نوشته شده است. آنچه درهند تألیف شده چون فارسی‌به‌فارسی بوده، در ایران نیزمعروف وهمیشه مورد استفاده بوده است اما فرهنگهایی که درآسیای صغیرتدوین گردیده بیشتر فارسی به‌ترکی بوده وبدین‌سبب در ایران کمترشهرت یافته‌اند. در اینجا به‌تعدادی

از آنها اشاره می کنیم.

لسان‌العجم شعوری ـ بزرگترین و مشهورترین فرهنگ فارسی به‌ترکی، لسان‌العجم معروف به‌فرهنگ شعوری، ازحسن حلبی (درگذشتهٔ ۱۱۰۵) است[۱] که دردوجلد ضخیم دوهزارصفحه‌ای در۱۱۵۵ دراستانبول به‌چاپ رسیده است. نام‌این کتاب را نوال‌الفضلاهم نوشته‌اند.

به‌تحقیق لغت‌شناس بزرگ عصرما علامه دهخدا شمار کثیری لغات ساختگی و بی‌بن‌وریشه دراین کتاب آمده، واز آنجا به‌فرهنگهای اروپایی وایرانی راه یافته است[۲].

صحاح‌العجمیه ـ فرهنگ فارسی به‌ترکی از محمدبن میرعلی برکلی (ببر کلی؟) [۹۲۶-۹۸۱]، مؤلف آن از ایرانیانی است که به‌علت ناخشنودی ازسیاست صفویه به‌خاك عثمانی رفته وغیرازاین کتاب تألیفات متعدد دیگری دارد[۳].

لغت‌حلیمی ـ بحرالغرایب، معروف به‌لغت حلیمی از لطف‌الله‌بن یوسف حلیمی (درگذشتهٔ ۹۲۲) از ایرانیانی است که به‌استانبول رفته و درآنجا می‌زیسته و درلشکرکشی سلطان سلیم به‌ایران ازهمراهان او بوده است[۴]. بحرالغرایب دوقسمت است، قسمت اول لغت فارسی به‌ترکی وقسمت دوم آن عروض وقافیه وبدیع است[۵]. حلیمی کتاب دیگری به‌نام قائمه در توضیح بحرالغرایب تألیف کرده است[۶]. یك فرهنگ عربی به‌فارسی‌هم به‌نام مصرحة‌الاسما ازاین مؤلف دردست است[۷].

وسیلة‌المقاصد ـ لغت فارسی به‌ترکی (تألیف شده در۹۰۳) ازخطیب‌رستم مولوی. مؤلف از درویشان طریقت مولویه ومقیم قونیه بوده است.

۱ـ ریحانة‌الادب، ج ۲، ص ۳۳۰.

۲ـ علی‌اکبردهخدا: مجلهٔ یغما، سال ۴، ص ۱۸-۲۵.

۳ـ نفیسی: تاریخ نظم ونثر در ایران ص ۳۹۵. منزوی، فهرست نسخه‌های خطی ج ۳ ص ۱۹۹۸.

۴ـ قاموس‌الاعلام، ج ۳ ص ۱۹۲۰.

۵ـ منزوی، فهرست نسخه‌های خطی، ج ۳ ص ۱۹۲۰، ۲۰۱۲و۲۰۱۲.

۶ـ همانجا ص ۲۰۳۶.

۷ـ علینقی منزوی، فرهنگهای عربی به‌فارسی، مقدمهٔ لغت‌نامهٔ دهخدا، ص ۳۲۸.

لغت نعمةالله ـ از نعمةالله‌بن احمدبن مبارك روشنی‌زادهٔ رومی (در گذشتهٔ ۹۶۹) فرهنگ فارسی به‌ترکی است با دستورزبان[۱].

تحفهٔ شاهدی ـ فرهنگ منظوم فارسی به‌ترکی[۲] دروزنهای مختلف (تألیف در ۹۲۱) از ابراهیم دده شاهدی قونیوی (در گذشتهٔ ۹۵۷). براین کتاب شرحهای متعددی نوشته شده از آن جمله است: شرحی ازاحمدبن عثمان متخلص به‌خاتم (در گذشتهٔ ۱۱۶۸)، شرح ملاعلی گرجی بکتاشی، شرح سید محمد پیرپاشا، شرح مصطفی‌بن یوسف‌بن مراد ایوبی موستاری ازمردم یوگوسلاوی.

شاهدی ازپیروان طریقت مولویه بود. مثنوی گلشن توحید را در ۹۳۷ درسه هزاربیت درشرح ششصد بیت ازمثنوی سروده، ونیزمثنوی گلشن اسرار، مهم‌ترین اثرخود را درشرح حال خود ومولویه آن عصردر ۹۵۱ سروده است.

تحفهٔ وهبی ـ از محمد وهبی سنبل‌زاده[۳] شاعرمعروف ترك (در گذشتهٔ ۱۲۲۴) فرهنگ منظوم تازی به‌پارسی (تألیف در۱۱۹۷) که بارها دراستانبول به‌چاپ رسیده، وچاپ اول آن در۱۱۹۷ بوده است. **نخبة اللغه** از همین شاعر، فرهنگ منظوم فارسی به‌ترکی است.

مرقات‌الادب، فرهنگ تازی به‌پارسی ازاحمدی گرمیانیَ (در گذشتهٔ ۸۱۵) او فرهنگ منظومی‌هم دارد به‌نام **عقودالجواهر** که گفته‌اند براساس «حمدوثنا»ی رشید وطواط است.

مرقات‌الکلام العرب والعجم، الفاظ ترکی وفارسی از ابراهیم مسکین (تألیف پیش‌از ۸۳۵).

فرهنگ ضیاء یا گنجینهٔ گفتار ازضیا شگون، بارنخست دریك جلد در۱۳۲۵ قمری دراستانبول به‌چاپ رسیده، وبعدها ازطرف وزارت فرهنگ ترکیه چاپ‌دوم آن در۳ جلد درسالهای ۱۹۴۴-۱۹۵۱، وچاپ سوم آن در۹ جزء درسالهای۱۹۶۷- ۱۹۶۸ منتشرشده است.

۱ـ احمد منزوی، فهرست نسخه‌ها ج۳ ص ۲۰۲۰.

۲ـ چاپ استانبول، ۱۲۷۵ قمری.

۳ـ سفارتنامه‌های ایران، ص. ۲۲۵-۲۵۲.

فرهنگ فارسی به‌ترکی، از ابراهیم اولگون‌وجمشیددرخشان،چاپ۱۹۶۷ آنکارا، وفرهنگ ترکی به‌فارسی ازهمان مؤلفان چاپ بنیاد فرهنگ ایران، تهران ۱۳۴۸.

شرح‌نویسی برمتون فارسی

به‌دنبال تألیف لغت‌نامه‌ها، شرح‌نویسی برمتون فارسی نیز آغاز گردید. این‌هم دنباله‌روی ازجریان تألیف وتصنیف درایران بود.

می‌دانیم که ازقرن هشتم ونهم آفرینش ادبی درایران سستی گرفته بود، اهل قلم به‌جای ابداع آثاربدیع، به‌پرداختن شرح و حاشیه وتعلیقه برمتون گذشته روی آورده بودند. درديار روم نیزبه‌همان‌سان که معماپردازی ومادهٔ تاریخ‌سازی به‌تقلید شاعران ایران رواج گرفته بود، شرح‌نویسی برمتون معروف هم معمول گردید.

ازمیان متون فارسی بیش‌ازهمه مثنوی مولوی در آن دیارمورد شرح وتفسیر قرارگرفته است. دراینجا شرحهای آن کتاب را به‌ترتیب تاریخ تألیف نام می‌بریم:

گلشن توحید، ازشاهدی قونیوی (در گذشتهٔ ۹۵۷) که پیش ازاین به‌مناسبت تحفهٔ شاهدی ازاو نام بردیم.

شرح مثنوی ازسروری، مصلح‌الدین مصطفی (درگذشتهٔ ۹۶۹) که شرحهایی بربوستان وديوان حافظ هم دارد.

کاشف‌الاسرار ومطلع‌الانوار، شرح برخی از بیتهای دفتر اول مثنوی، از حسن ظریفی چلبی (در گذشتهٔ ۹۷۷).

شرح مثنوی از سودی (درگذشتهٔ ۱۰۰۵) ازمردم بوسنهٔ یوگوسلاوی، این کتاب برعکس شرح مؤلف برديوان حافظ شهرتی نیافته است.

شرح مثنوی از اسماعیل انقروی (متوفی ۱۰۴۱) معروف‌ترین شرحهای آن کتاب است. اما به‌تحقیق گلپنارلی خطاهای فراوانی در آن هست. ازجمله اینکه او به‌سایرآثارمولوی توجهی نکرده ونیزنسخهٔ مغلوطی را اساس کار خود قرارداده، و دفترمجعول هفتم مثنوی را هم (که ازمولوی نیست) شرح کرده، واین‌خطای مؤلف

مورد خشم واعتراض درویشان مولویه بوده است.

شرح مثنوی ازعبدالمجید سیواسی (در گذشتهٔ ۱۰۴۹) که بخشی ازدفتراول را شامل است.

جواهربواهرمثنوی، شرح دفتراول مثنوی ازصاری عبدالله(در گذشتهٔ ۱۰۷۱) است. این شرح درپنج جلد در۸۸–۱۲۸۷ قمری دراستانبول به‌چاپ رسیده است.

روح‌المثنوی، شرح۱۸ بیت آغازمثنوی ازاسماعیل حقی‌بروسوی (درگذشتهٔ ۱۱۳۸).

شرح مثنوی، ازشیخ مراد بخاری (در گذشتهٔ ۱۲۶۵) در ۱۲۵۵ آغاز شده و بعد از۱۲۶۱ پایان یافته است. به‌عقیدهٔ گلپنارلی این شرح با همهٔ ایجازی که دارد شرح کاملی است.

آخرین شرح مثنوی ازشادروان عبدالباقی گلپنارلی است به‌زبان ترکی‌جدید وبه‌خط لاتین که درشش‌جلد به‌چاپ رسیده وامروزمورد علاقه واستفادهٔ ترکهاست[۱].

بعد ازمثنوی، دیوان حافظ بیش‌ازهر کتاب فارسی مورد توجه بوده و کهن‌ترین شرحهای آن ازاین قراراست:

شرح سروری، شرحی است صوفیانه که در۹۶۶ به‌پایان رسیده است.

شرح شمعی، ازنظرادبی وخارج ازدید صوفیانه تحریر،ودر۱۰۰۵ پایان یافته است.

شرح زاهدبن علی، تلفیق شرحهای سروری وشمعی است.

شرح سودی بوسنه‌ای که در۱۰۰۷ به‌پایان رسیده، معروف‌ترین شرحهاست وبه‌فارسی‌هم ترجمه شده است.

شرحهایی بر گلستان ازسروری وسودی وشمعی ولامعی بروسوی دردست است که‌آخری فقط شرح دیباچهٔ گلستان است.

شرحهای بوستان نیزازسروری وسودی وشمعی موجود است.

ازمولوی وسعدی وحافظ که بگذریم،آثارجامی بیش ازهمهٔ آثارفارسی مورد توجه بوده وشرحهایی بربعضی ازآنها نوشته شده است:

۱ـ گلپنارلی، مولویه بعدازمولانا، ترجمه دکترسبحانی.

شرح تحفة‌الاحرار ازشمعی که در۱۰۰۶ به‌پایان رسیده است.
شرح سبحة‌الابرار ازهمو که در۱۰۰۹ پایان گرفته.
شرح بهارستان ازخضربن مصلح‌الدین مصطفی ارزنجانی ازادیبان قرن دهم مقیم ارزنجان.

آنچه گذشت تنها نمونه‌های اندکی بود از آنچه درسرزمین عثمانی درشرح وتفسیرمتون فارسی تألیف شده است. همت این مردان ادب دوست که عمرخود را درراه شناساندن ادب و فرهنگ ایرانی به‌هموطنان و همزبانان‌خود صرف کرده‌اند همواره مورد قدرشناسی ایرانیان خواهد بود روان‌شان شاد ویادشان گرامی باد.

در پرتو همین کوششهاست که سنت علاقه به‌زبان وفرهنگ ایرانی درآن سرزمین‌پایدار مانده است. با اینهمه این نکته را نباید ناگفته گذاشت که امروز این شرحها برای ایرانیان فائدهٔ زیادی ندارد. واین به‌دوسبب است: یکی‌اینکه شارحان غالباً نسخه‌های کم اعتباررا اساس کارخود قرارداده‌اند دیگر اینکه شرحها برای کسانی نوشته شده که زبان فارسی را بسیارکم می‌دانسته‌اند و ناچار ساده‌ترین و پیش‌پا افتاده‌ترین الفاظ نیزبه‌ترکی ترجمه شده است. دربارهٔ یکی ازاین شرحها که به‌فارسی ترجمه شده، به‌نظرم رسید که کاش مترجم فقط به‌نقل برگزیده‌ای شامل نکته‌های مهم اکتفا می‌کرد.

ترجمه‌های شاهکارهای ادب فارسی

زبان وادبیات ترکی، مثل هرزبانی درمسیرتکامل خود پیش می‌رفت و آهسته آهسته جا می‌افتاد و به‌صورت زبان رسمی امپراطوری عثمانی درمی‌آمد، و نیز آمادگی آن را می‌یافت که آثاری از زبانهای دیگربدان ترجمه شود. پیش از این دیدیم که دردورهٔ سلجوقیان وتا اوایل عثمانیها ترجمه‌ها ازتازی به‌پارسی بود.حتی دیدیم که مجالس‌النفائس در استانبول به‌دستور سلیم از ترکی به‌فارسی ترجمه شد. اما اینك جامعه احساس می‌کرد که باید کتابهایی به‌زبانی که بدان گفتگو می‌شود در دسترس داشته باشد.

این نیازطبیعی زبان بود. به‌همان سان که زبان عربی‌هم با ترجمهٔ آثاری از پهلوی ویونانی وسریانی درسده‌های دوم وسوم جان تازه‌ای یافت. یا درزبان فارسی ترجمهٔ کتابهایی از زبانهای اروپایی به‌تشویق عباس‌میرزا آغازشد و با تأسیس دارالترجمهٔ همایونی دردورهٔ ناصرالدین شاه نهضت ترجمه قوت گرفت وموجبات تحول فکری وادبی فراهم آمد. و اثراین ترجمه‌ها چنان بود که حتی بعضی انواع ادبی چون رمان‌نویسی ونمایشنامه‌نویسی که درایران سابقه نداشت با رواج ترجمه‌های آثار اروپایی درادبیات ایران به‌وجود آمد.

دورهٔ شرح متون فارسی درقلمروعثمانی، دوره‌ای بود که درآن طبقهٔ ممتاز و اهل کتاب کم‌وبیش فارسی می‌دانستند وتنها نیازمند این بودند که به‌کمك شرحها ظرایف ودقایق متون را بهتربفهمند. اما رفته رفته که آشنایی با زبان فارسی کاستی می‌گرفت، فهم متون باکمك شرحها هم میسرنبود. این بود که نیاز به‌ترجمهٔ متون بیشترشد. ترجمهٔ متون فارسی از قرن دهم، پس‌از جنگ چالدران رواج یافت و به تدریج بیشترشاهکارهای زبان فارسی به‌ترکی درآمد.

معروف‌ترین مترجم این آثار، شاعرونویسندهٔ معروف لامعی بروسوی[متولد ۸۷۷– متوفی ۹۳۹] است که بسیاری از کتابهای فارسی‌ازجمله اکثرآثارجامی را به‌ترکی‌ترجمه کرده لقب «جامی‌روم» یافته است. لامعی درزبان فارسی تسلط کافی داشت وپروردهٔ پدری بود که سالهایی‌ازعمررا درسرزمینهای فارسی‌زبان گذرانیده بود. ازطرف دیگر شاعرتوانایی بود. اشعارفارسی فراوانی‌هم در دیوان او هست. به‌این‌سبب ترجمه‌های او ارزش‌بسیاری دارد ودرعصراو وبعدها همیشه مورد رغبت وتوجه بوده است. ازاوکه بگذریم بسیاری ازشاعران ودانشمندان ترك آثاری از زبان فارسی ترجمه‌کرده‌اند.

تنظیم‌فهرست کاملی ازمتنهای ترجمه شده ازفارسی به‌ترکی‌ونامهای مترجمان کوشش وفرصت بیشتری می‌خواهد و خارج ازتوانایی من‌است، برای خوانندهٔ ایرانی‌هم مفید نیست. این‌قدرهست که کمترمتن فارسی ترجمه ناشده مانده است و شاهکارهای مهمی چون دیوان حافظ و گلستان سعدی ومثنوی مولوی ورباعیهای خیام نه یك‌بارکه بارها ترجمه شده است. نام ومشخصات برخی‌ازترجمه‌های چاپ

شده را در«کتابشناسی ترکیه دربارهٔ ایران[1]» می‌توان دید[2].

درترکیهٔ جدید، بعداز رسمیت یافتن خط لاتینی ونوسازی زبان ترکی، کار ترجمه دربرنامه‌ریزی دولتی جای گرفت ودرمجموعهٔ «ترجمه‌هایی ازادبیات‌جهان، سلسلهٔ آثارکهن اسلامی شرق» از انتشارات وزارت فرهنگ ترکیه بسیاری از شاهکارهای ادبیات ایران ترجمه وچاپ شد که ازآن جمله است ترجمهٔ شاهنامه از پروفسور نجاتی‌لوغال.

آنچه درطی پانصدسال گذشته از فارسی به‌ترکی ترجمه شده است، تأثیر عظیمی درشناساندن فرهنگ ایرانی داشته، وایرانیان هیچگاه نباید خدمت ارزندهٔ مترجمان این آثاررا فراموش کنند. مخصوصاً ترجمه‌های کهن این فائده راهم برای ما دارد که گاهی می‌بینیم متن اصلی کتابی ازمیان رفته وتنها ترجمهٔ ترکی آن موجود است یا نسخهٔ مغلوط منحصر به‌فردی از کتابی را داریم که ترجمهٔ کهن ترکی آن می‌تواند ابزارکارمحققان درتصحیح متن باشد.

مثلاً ازداستان معروف سمك‌عیار، متن فارسی جلد سوم آن ازمیان رفته‌است وفقط ترجمهٔ آن جلد، وترجمهٔ جلد چهارم در دست است که در دورهٔ مراد سوم [۹۸۲-۱۰۰۳] ترجمه شده و دستنویس آن درکتابخانهٔ موزهٔ بریتانیا به‌نام «داستان فرخ‌روز» موجود است[3] قسمت اول دستنویس ترکی مجدداً به‌فارسی ترجمه شده

1– Türkiye'de basılmış Farsca eserler ve... Bilbiyografyası' Milli Kutuphane‹ Ankara 1971.

۲ـ به‌عنوان نمونه نامهای مترجمان رباعیهای خیام (به‌خط لاتین) و سال چاپ آنها راکه ازهمان‌کتاب استخراج شده ذکرمی‌کنم:

عبدالله جودت ۱۹۱۴، (چاپ دوم) ۱۹۲۶؛حسین دانش ورضا توفیق، ۱۹۲۲چاپ دوم ۱۹۲۷؛ حسین رفعت ۱۹۲۶، چاپ دوم ۱۹۴۳؛ فیض‌الله ساجد ۱۹۲۹، احمد خیاط ۱۹۳۱،عبدالباقی گلپنارلی ۱۹۵۳ واصف‌ماهرقوجاترك۱۹۵۴،چاپ‌دوم،۱۹۵۵، چاپ چهارم ۱۹۶۹؛ رشدی شارداغ چاپ دوم ۱۹۶۰، استانبول۱۹۶۶؛ صباح‌الدین ایوب‌اوغلو۱۹۶۱، ۱۹۶۹؛ محمد نوری گنج عثمان ۱۹۶۳؛ عبدالقادر ۱۹۶۴، چاپ دوم ۱۹۶۹؛ احسان حمامی‌زاده ۱۹۶۶

۳ـ این ترجمه را استاد دکترعباس زریاب کشف کردند وعکس آن به‌ایران آورده شد.

وبه‌نام جلد سوم سمك‌عیار به‌چاپ رسیده است[۱] قسمت‌دوم آن‌هم برای تصحیح‌مجدد جلد چهارم سمك‌عیار حتماً باید مورد استفاده قرارگیرد.

همچنین است داراب‌نامهٔ بیغمی[۲] (داستان فیروزشاه پسر داراب) که نسخهٔ منحصربه‌فرد آن ناقص است، وبه‌نوشتهٔ حاجی خلیفه در کشف‌الظنون این کتاب به دست صالح‌بن‌جلال برای سلطان سلیم به‌نام «قصهٔ فیروزشاه» ترجمه شده است. جستجوو کشف نسخه‌ای از آن ترجمه برای تکمیل‌متن فارسی سودمند خواهد بود.

چنانکه می‌دانیم درزبان فارسی داستانهای معروف ومطلوبی مثل خسرو و شیرین، لیلی ومجنون، یوسف وزلیخا، وامق وعذرا وجزاینها بارها به‌نظم‌درآمده، اما حوادث داستان درهرمنظومه‌ای به گونه‌ای دیگراست.بنابراین درمورد داستانهای منظوم ایرانی‌در ادبیات ترك قبل‌ازتطبیق وبررسی دقیق‌نمی‌توان به‌سادگی‌اظهارنظر کرد که این منظومهٔ ترکی ترجمهٔ فلان منظومهٔ فارسی است. مرحوم نفیسی در ذکر آثار لامعی گفته است[۳] که «ترجمهٔ وامق وعذرای عنصری که اصل آن ازمیان رفته است اهمیت بسیاردارد». من وامق و عذرای لامعی را با ابیات بازمانده از منظومهٔ عنصری که مجموعاً ۵۱۵ بیت است[۴] به‌دقت سنجیدم وبه‌این نتیجه رسیدم که شاعرترك مثنوی عنصری را دردست نداشته، همانطور که سایرمثنویهای فارسی در این موضوع‌هم شباهتی به‌داستان عنصری ندارند.

دستنویسهای فارسی در دیار روم

گویاترین نشانه‌های گسترش و رواج زبان و فرهنگ ایرانی در دیار روم، کثرت دستنویسهای فارسی است که درگوشه و کنار آن سرزمین در هرشهر و روستا درطی قرنها کتابت شده، و مخصوصاً آنچه از آثارفارسی پیش از مغول، در قرنهای

۱ــ سمك‌عیار، جلد سوم، ترجمه ازترکی، ۱۳۴۸، بنیاد فرهنگ ایران.

۲ــ داراب‌نامه، چاپ دکترذبیح‌الله صفا، ۲ جلد، ۱۳۴۱، ذکرترجمهٔ ترکی‌منقول از کشف‌الظنون دریادداشتهای مصحح برجلد دوم ص۷۶۸ آمده است.

۳ــ سعید نفیسی، تاریخ نظم‌ونثردرایران: ص ۳۹۰.

۴ــ وامق وعذرا، گردآوردهٔ محمد شفیع، دانشگاه پنجاب، لاهور، ۱۹۶۶.

ششم تا دهم درآن دیاربازنویسی شده اهمیت خاصی دارد.

اگرآثار پنج قرن اخیرما در خارج ازکشور درکتابخانه‌های هند وپاکستان به‌فراوانی به‌دست می‌آید، متون کهن‌ترپیش ازآن را درکتابخانه‌های قلمروعثمانی، وآنچه ازآن میان به‌کتابخانه‌های اروپا وامریکا راه یافته، باید جست. نه تنها کهن‌ترین نسخ نوشته‌ها وسروده‌های آن دیار، مثل آثارمولوی، فقط درآنجا باقی مانده، ازآنچه هم که درسرزمین خودمان تألیف وتصنیف شده قدیم‌ترین نسخ موجودآنها، وگاهی نسخهٔ منحصربه‌فرد موجود، درآنجا بازنویسی شده است. و اگرهمت آن کاتبان نبود، ما امروز ازبسیاری ازمواریث فرهنگی خود محروم بودیم. خوانندهٔ گرامی، با نگاهی به‌مشخصات دستنویسهای اساس چاپهای انتقادی متون کهن فارسی، این معنی را روشن‌ترخواهد دید.

اگر روزی فهرست جامعی از دستنویسهای فارسی موجود درکتابخانه‌های جهان (در تکمیل کاری که استوری وبرگل انجام داده‌اند) با ذکر نام کاتب ومحل استنساخ هرکتاب تهیه و تنظیم شود[1]، معلوم خواهد شدکه ساکنان آن دیار با رونویسی وحفظ آثارمکتوب زبان فارسی، چه حق عظیمی برگردن ایرانیان‌وفرهنگ ایرانی دارند.

یك لحظه درعالم خیال، آن عاشقان فرهنگ ایرانی را مجسم کنید که درطی هشت قرن در درون قلمروعثمانی ازکرانه‌های دریای سیاه تا سواحل مدیترانه، واز اخلاط وبدلیس تا شهرهای بالکان درکناردانوب، شبهای سرد دراز زمستان رابیدار می‌ماندند و در نورلرزان شمع چشم به‌کتاب وکاغذ می‌دوختند و زادگان طبع و اندیشهٔ فرزندان این مرزوبوم را بازنویسی می‌کردند ودست به‌دست می‌گرداندند،

۱ــ اجرای چنین برنامه‌ای لازم‌ترین وواجب‌ترین کاربرای فرهنگ ایرانی، و مقدمهٔ هر کاراساسی درزمینهٔ زبان و ادب فارسی و زیربنای تحقیقات ایرانی است. سالها پیش طرحی برای این‌منظورتهیه کردم، ومؤسسه‌ای به‌نام «مرکز پژوهش آثارفارسی‌وکتابشناسی ایران» ازاسفند۱۳۵۴ درفرهنگستان‌ادب و هنر آغاز به‌کارکرد (رك: کارنامهٔ تحقیقات ایرانی درسال ۲۵۳۴، ص ۲۷). با تغییر محل خدمت من و حوادث دیگر این آرزو نقش‌برآب شد. چه‌خوب گفته است بهار:

اگریکی ز ره راست رفت، از پی او   کسی نیامد کان شغل را دوام دهد

که امروزتعدادی ازآنها از گزند حوادث و فتن بازرسته وتا روزگارما باقی‌مانده و هریك شاهدی بررواج فارسی درزمانی خاص ومکانی خاص است.

درخود ایران، توجه به‌برخی‌ازکتابها با تحولات مذهبی وتبدّل حکام درهر قرن‌کاستی گرفته، وبسیاری ازکتابها وکتابخانه‌ها درحوادث وانقلابات ازمیان رفته است. دراینجا یك‌روز محمود غزنوی خروارهاکتب شیعه و اسماعیلیه وفلاسفه را آتش می‌زد وروزی دیگر شاه‌اسماعیل‌آثار اهل سنت را به‌کام شعله‌های آتش می‌سپرد، یا مردم بی‌پناه از بیم‌آنکه با پیدا شدن‌کتابهایی که به‌مذاق حاکمان متعصب وقت خوش نمی‌آمد درخانهٔ‌آنها، دچارزجروشکنجه شوند، آنهمه را دورازچشمان نامحرم می‌شستند ومی‌سوزانیدند، یك روزهم محمود افغان‌کتابهای نفیس‌کتابخانه‌های اصفهان را به‌باد غارت می‌داد. تا بوده چنین بوده است.

درمقابل درآنجا، رونویسی‌کتابهایی‌که ایرانیان باخود برده بودند، چه به وسیلهٔ کاتبان ایرانی وچه به‌دست فارسی‌دانان محل ادامه می‌یافت. بعدهاکتابهای دیگری به‌وسیلهٔ بازرگانان برای فروش به‌آنجا برده شد، ومجموعه‌هایی ازکتابخانه‌های ایران درلشکرکشیهای عثمانیها به‌عنوان غنایم جنگی به‌روم منتقل گردید.

حاصل‌کار اینکه امروزگنجینه‌های‌گرانقدری از نسخ خطی درکتابخانه‌های ترکیه دراستانبول، آنکارا، قونیه، بورسا، قسطمونی، ازمیر، ادرنه، قیصریه، دیاربکر، مغنسیا، بوردور وشهرهای دیگروجود دارد. تعداد این‌کتابها به‌اضافهٔ‌آنچه در نزد اشخاص ومجموعه‌های خصوصی هست به‌سیصدهزار می‌رسد. ربع تا ثلثی‌ازآنها فارسی وشمار قابل ملاحظه‌ای ازآنها ازیادگارهای پیش‌از بلای خانمانسوز مغول است وآنهمه همواره مورد توجه وعنایت محققان وعاشقان زبان و ادب وفرهنگ ایرانی خواهد بود.

۱۷

عمق تأثیر ادب فارسی

در

زبان وادب ترکی

با نیرو گرفتن و رسمیت یافتن زبان ترکی، زبان فارسی اندك اندك ازصورت زبان رسمی به‌صورت زبان دوم، خاص طبقهٔ اشراف ومتعینان درآمد.

چنین می‌نماید که یك‌نوع عناد با زبان فارسی‌ومقاومت دربرابر آن، مخصوصاً ازطرف فقها دامن‌زده می‌شد. ویك مثل‌عامیانه که هنوز گاهی به‌شوخی‌شنیده‌می‌شود یادگارچنین مقاومتی می‌تواند به‌حساب آید: «هرکسی فارسی بخواند نصف دینش ازدست می‌رود!»*. با اینهمه از آنجا که زبان وادب فارسی طی چندین‌صدسال در سرزمین روم رواج داشت تأثیر عمیق خود را درزبان وادبیات ترکی بخشیده بود.

محققان ترك ادبیات گذشته دورهٔ عثمانی‌را که «ادبیات دیوانی» می‌نامند، ازهمه حیث تقلیدی ازادب ایران می‌دانند:

«وجود شاعران ونثرنویسان ایرانی دردورهٔ محمد فاتح‌سبب شد

که زبان فارسی درترقی زبان‌ترکی‌تأثیربسیاری کرد. تا جایی که گفته‌اند:

احمد پاشا بزرگترین شاعر قرن نهم ترکیه (درگذشتهٔ ۱۴۹۷/۹۰۳) که از

* «کیم اوقورسه فارسی،گیدردینك یاریسی».

پایه‌گذاران شعرترکی شناخته شده مترجم اشعارفارسی است»[۱].

درشعر گذشتهٔ عثمانی، انواع قالبهای‌شعری همانهاست که‌درشعرفارسی‌هست: قصیده،غزل، قطعه، رباعی،ترجیع‌بند، مثنوی. انواع وزنها وقواعد قافیه‌همانهاست که درعروض‌وقافیهٔ فارسی هست. صنایع ادبی‌بازعیناً همانهاست که دربدیع‌فارسی هست.

انس والفت مداوم شاعران وادیبان ترك با شاهکارهای ادب ایرانی وعشق سرشارشان به‌شعرفارسی سبب گردیده که همان تشبیهات وکنایات واستعارات را در شعر خود به‌کار برندکه جزو سنن شعر گذشتهٔ فارسی قرار گرفته است. تلمیحات و اشاراتی که درشعرترکی به‌نامهای‌شخصیتهای تاریخی‌واساطیری‌وقهرمانان افسانه‌ای می‌شود، چنان است که‌گویی شعر از فارسی ترجمه شده واصل‌آن در ایران سروده شده بوده است.

ترجمهٔ داستانهای‌ایرانی به‌نظم‌ونثرترکی‌سبب شدکه عامهٔ مردم به‌این‌داستانها رغبت وتوجه یابند و شاعران ترك به‌سرودن این داستانها به‌زبان خود بپردازند. داستانهایی چون: لیلی ومجنون، خسرو وشیرین، یوسف وزلیخا وجزاینها بارها و بارها به‌زبان ترکی سروده شده است.

در دیوانهای شاعران بزرگ ترك چون نفعی علاوه براشعار ترکی شعر فارسی‌هم هست. فضولی‌بغدادی که گفتیم یك دیوان شش‌هزاربیتی به‌فارسی‌ودیوان کوچکتری به‌ترکی داردگفته است: « ازآن سبب، نظم‌سرایی به‌زبان فارسی بیشتر است که درزبان ترکی شعرلطیف ونازك‌سرودن دشوار است»[۲].

فارسی وعربی‌را بال وپرسخن می‌دانستند. وهبی‌سنبل‌زاده (درگذشتهٔ۱۲۲۴) که درسال ۱۱۸۹ به‌سفارت به‌شیراز نزدکریم‌خان زندآمده بود[۳]، می‌گوید: «عنقای

۱ــ مقدمهٔ ارتیلان بردیوان قبولی، چاپ عکسی استانبول ص ۲۵.

۲ــ اول سبب دن فارسی لفظیله چوق درنظم‌کیم

نظم نازك ترك لفظیله ایکن دشوار اولور

از «تورك تجدد ادبیاتی تاریخی، تألیف اسماعیل حبیب»، ص۳۴.

۳ــ سفارتنامه‌های ایران ص۲۴۵ــ۲۶۳

سخن، دوشهبال ازپارسی وتازی می‌خواهد تا بتواند بلندپروازی کند»[1].

بسیاری ازمتنهای منثور ترکی به تك بیتهایی ازشعرای ایران آراسته است. برای نمونه از تبریزیهٔ تعلیقی‌زاده و سفارتنامهٔ رحمی کریمه‌ای نام می‌برم که ترجمهٔ دومی به‌فارسی منتشرشده است[2]. دربسیاری ازکتابها عنوان هرفصل وباب به‌فارسی آمده است. در سفارتنامهٔ رحمی کریمه‌ای می‌بینید که عنوان هر مطلبی یك مصراع فارسی است که خود نویسنده سروده است.

دراشعار ترکی‌هم گاهی یك مصراع یا یك چند بیت عیناً فارسی بوده و شعر به‌صورت ملمع درآمده است. درآرامگاه مولوی درقونیه، بر سردر حرم‌آن، یك قطعهٔ ۳۲ بیتی از شاعری به‌نام مانی، در مدح محمد پاشا ازامرای عثمانی (در سال ۱۰۰۶) برصفحه‌ای نقره‌ای کنده شده که بیشتر مصرعهای آن فارسی است. برای نمونه چهاربیت آغازین آنرا می‌آوریم:

شاه جمشیدحشم خسروجمشیدعلم — داور تخت اقالیم جهان‌آرایی
تاج‌بخشندهٔ هر شاه دیار اسلام — تاج‌خواهندهٔ هر مملکت ترسایی
رایت‌افراز میادین ممالك گیری — مشعل‌افروز سراپردهٔ ملك‌آرایی
آسمان‌مرتبه سلطان محمدخان کیم — بنده ایتدی نیجه اسکندرایله دارایی

آنچه‌هم که به‌زبان ادبی آن روز نوشته یا سروده می‌شد، عباراتی سرشار از لغات وترکیبات فارسی‌بود که افعال وحروف رابطهٔ ترکی‌در کنار آنها جای‌می‌گرفت.

دربیتهای ترکی زیر، کلمات ترکی را (در متن) میان علامت « » وبرابر فارسی آنها را (درترجمه) میان علامت [ ] نشان می‌دهیم.

چوب‌زرین« ایله »ایلر» هرسحراظهارشوق
««اولمغه» دربان درگاه« ی »شه خاورستان
نفعی[3]

ترجمه: [با]چوب زرین[می‌کند]هرسحراظهارشوق

۱ــ فارسی دن عربی دن ایکی‌شهبال ایستر — تا که پرواز بلند ایلیه عنقای سخن
از «تورك تجدد ادبیاتی» ص ۶۸.

۲ــ سفارتنامه‌های ایران ص ۱۹۵ــ۲۴۲.

۳ــ از بویوك تورك لغتی، مادهٔ‌خاورستان.

[برای‌شدن] دربان درگاه [اش] شه خاورستان
تاریخ تماشاگه ارباب نظر «دود»

مهر زرین افسر خاورستان معدلت — شاه قدسی‌پیکر تخت کرم‌بهمن کلاه

حقی اسکداری[1]

طبیعی است که خوانندگان چنین اشعاری بتدریج از این راه رفته رفته با تعبیرات فارسی آشنا می‌شدند و واژه‌های فارسی جای الفاظ ترکی را می گرفت وزبان وفرهنگ ایرانی درعمق وجود ساکنان ممالك قلمروعثمانی نفوذ می کرد. به‌همان‌صورتی که درسده‌های آغازین اسلام کلمات تازی وارد زبان فارسی شده بود، البته به‌مقیاسی بسیاروسیع‌تر الفاظ فارسی وارد زبان ترکی شد.

فراموش‌نکنیم که درقرون گذشته با مهاجرتهای‌وسیع ایرانیان به‌آسیای‌صغیر ورسمیت داشتن زبان فارسی درقرون متمادی درآن دیار، فارسی جای خود را باز کرده بود وخودگویندگان چنین اشعاری تحت تأثیر گذشته‌ها بودند. شعرآنها هم باعث ریشه‌دارترشدن کلمات فارسی می‌شد.

اولیا چلبی درسفرنامهٔ خودکه آن‌را درنیمهٔ سدهٔ یازدهم به‌ترکی‌نوشته است، وقتی‌طبقات واصناف مردم استانبول‌را می‌شمارد، می‌بینیم که همهٔ الفاظ فارسی‌است: خوانندگان وسازندگان، نی‌زنان، قدوم زنان(= طبالان)، شش‌تاریان،نکته‌شناسان، شعبده‌بازان، تیراندازان، جانبازان، پهلوانان، صنعتکاران، مهتران، قلمکاران، سرمه‌کشان، آهن کشان، زردوزان، سکه زنان، مهرکنان، کشتی‌بانان، خواجگان، مرده‌شوران، بیلداران، تبرداران[2]....

اگرنامه نویسی به‌فارسی در دربارعثمانی کاهش یافته بود، اما از طرف دیگر می‌بینیم که الفاظ وترکیبات فارسی چه درزبان کتابت، وچه درزبان محاورات عامه به‌کثرت وارد شده بود. درست نظیراینکه در زندگی امروز ما وسائل و مصنوعات جدید از اتومبیل و رادیو و تلویزیون وغیره نام خارجی دارند، درآنجاهم وسائل

۱ــ همانجا.

۲ــ رك: سیاحت نامهٔ اولیا چلبی، چاپ استانبول۱۳۱۴قمری، فهرست‌جلد اول(۶صفحهٔ آخرکتاب).

روزانهٔ زندگی مردم نامهای فارسی داشت.

میراث یك ترك ازقرن دهم

درست درهمان‌سالها که جنگ وخونریزی‌درمرزهای دو کشورجریان داشت، فرهنگ ایرانی درژرفای جامعهٔ عثمانی به‌نفوذ وریشه‌افکنی ادامه می‌داد. و این‌نفوذ منحصربه‌داخلهٔ قلمروعثمانی نبود، بلکه نیروهای‌امپراطوری زبان وفرهنگ ایرانی را دردورترین مرزهای پهنهٔ متصرفات خود گسترش می‌دادند.

یك دفترپانزده برگی به‌نام «دفترمخلفات مرحوم علی‌چلبی‌عن‌زعماء المتوفی دربودین، الواقع‌فی۱۵ صفرسنه ۹۹۶» درکتابخانهٔ ملی وین‌موجود است[1] که مؤید این‌معنی‌است. یکی‌ازمحققان مجار به‌نام فکت[2] تحقیق‌خواندنی پرنکته‌ای درتجزیه وتحلیل‌محتویات این دفتردارد که اشیاء موجود درخانهٔ یك مأمورترك دراواخرسدهٔ دهم را پیش‌چشم می‌گذارد.

درامپراطوری‌عثمانی‌رسم‌چنان بود که هنگام وفات اتباع آن، به‌ملاحظهٔ‌منافع دولت ووراث دورافتاده «دفترماترك» تنظیم می‌شد. علی چلبی ازمردم استانبول از مأموران‌نظامی ومالیاتی دولت دربودین (قسمت شرقی بوداپست) درمجارستان بود وآن شهراز ۶۰ سال پیش از مرگ او به‌تصرف نیروهای عثمانی درآمده بود وتا صدسال بعدازآن‌هم جزوقلمروامپراطوری قرارداشت.

دربررسی «دفترمخلفات» اوازه۵۸۴ قلم اشیاء ثبت‌شده، بیشترآنها نام فارسی دارند. از۱۱۹ جلدکتاب‌خطی تعداد قابل‌ملاحظه‌ای کتابهای فارسی‌است: شاهنامه، دیوان حافظ (۲ نسخه)، خلاصهٔ خمسهٔ نظامی(۲ نسخه)، یوسف وزلیخا (۲ نسخه)، دیوان سودایی، تیمورنامه، حسن‌ودل، نصایح‌الملوك (ظ: نصیحة‌الملوك غزالی)، غزلیات سلاطین ماضیه، ۸ جلد مجموعهٔ غزل، ۱۲ جلد غزلهای دیگر....

1- G. Flugel No. 1401

۲- Fekete تحقیق خود را در ۱۸ مه ۱۹۵۹ دربخش علوم ادبی وزبان در فرهنگستان مجارستان ایرادکرده وترجمهٔ ۲۴ صفحه‌ای آن درنشریهٔ بنیاد تاریخ منتشر شده است:
Belleten XXIX. No: 116. s. 615-638. Ankara, 1965.

مهم اینکه تعدادی از دیوانهای شاعران همان‌سالها به‌مجارستان رسیده، ودر کتابخانهٔ علی‌چلبی جای‌گرفته بوده است: دیوان‌جامی (متوفی۸۹۸)، سلسلة‌الذهب جامی (۳ نسخه)، شاه ودرویش هلالی، مجموعهٔ دیوانهای امیرشاهی وآصفی‌وشاه ودرویش هلالی، دیوان فضولی.

ده جلد ازاین‌کتابها با قید «جلد عجم» آمده است. هنرجلدسازی صحافان ایران درعثمانی جلوه ودرخشش‌خاصی‌داشت. پیش‌ازاین به‌نقل ازمنشآت فریدون‌بیگ گفتیم که سلیم در ۹۲۰ عده‌ای ازهنرمندان جلدسازرا از تبریز به‌استانبول برد. امروزهم درفهرستهای‌دستنویسهای کتابخانه‌های‌ترکیه که به‌وسیلهٔ محققان آن کشور به‌چاپ‌رسیده، جای‌جای‌به‌اینکه کدام‌کتابها جلد ایرانی‌دارند به‌دقت اشاره‌شده‌است.

درآنجا بیشتروسائل مورد نیازروزانه، نام فارسی دارند که فقط نمونه‌هایی‌را ازگفتارمحقق مجار نقل‌می‌کنم:

ازلباسها: بارانی، پیراهن زره سرخ، نیمتنه، میان‌بند، کمر، سرپوش (= کلاه، دستار)، کفش، پاپوش...

ازمنسوجات: آسترتافتهٔ سرخ، کرباس، اطلس، بافته...

ازوسائل‌حمام: دستمال، پشتمال (= حولهٔ حمام)، کیسهٔ حمام، «آیینهٔ بلور سرخ»، شانه، «شانهٔ آبنوس‌سیاه»، «استرهٔ عجم» (= تیغ سلمانی) آب بخور، آب گل، آب نیسان...

ازنوشت‌افزار: قلمتراش، قلم جدول، پرگارعن آهن، کاغذ افشانی...

ازوسائل‌خانه: قالیچه، بالین(= متکا)، دولاب کوچك، سبد، جاروب، شمعدان، سفره، کاسهٔ طبق بزرگ، کاسهٔ طبق بزرگ فغفوری، فنجان فغفوری...

از وسائل سواری: اسب، بارگیر، زین، پالان، لگام، رکاب، حمایل اسب، سینه‌بند (برای اسب)، بازوبند.

ازسلاحها: کباده، کمان با زهگیر، تیرکش‌مصر، تبرهای‌سیمین، خنجر، گرز، جواهرات دستهٔ سلاحها... وسکه‌های جلال‌الدین خوارزمشاه، وسکه‌های «شاهی» ایران، وانواع شربتها ومرباها وعطرها.

ازکاربرد مفردات واژه‌های فارسی مهم‌تر، نفوذ قواعد دستور زبان فارسی

است. به‌این‌معنی که بیشتر اشیاء را با ترکیب اضافی‌فارسی‌ذکر کرده‌اند، و این‌نفوذ در قرون بعدهم در زبان نوشتاری ادامه یافته و اینك هم در محاورات مردم به گوش می‌رسد.

فارسی درمتصرفات عثمانی

امپراطوری عثمانی‌دردورهٔ اوج گسترش‌خود درسده‌های‌دهم ویازدهم‌سالیان درازی‌بخشهایی ازشبه جزیرهٔ بالکان‌ونواحی‌جنوب شرقی اروپا (کشورهای‌آلبانی، یوگوسلاوی، یونان، بلغارستان،رومانی، مجارستان)را تا دروازه‌های‌وین‌درتصرف داشت. دراین‌سرزمینها زبان‌فارسی‌میان ترکانی که به‌آن نواحی‌مهاجرت کرده‌بودند یا بومیانی که اسلام را پذیرفته ودرسازمانهای دولتی‌قبول خدمت کرده بودند رواج داشت.

عثمانیها به‌محض تسخیرهرناحیهٔ مسیحی‌نشین کودکانی‌را از آنجا به‌استانبول می‌بردند وموجبات تعلیم وتربیت آنها و آشنا کردن‌شان را با زبان ترکی و زبانهای فارسی وعربی که اساس زبان ترکی بود فراهم می‌ساختند. به‌نحوی که‌کار گزاران شایسته ووفاداربه‌سلطان بارآیند. بیشتر وزرا وسرداران بزرگ‌عثمانی پروردهٔ‌همین رسم‌بودند که «دِوشیرمه» (یعنی گردآوری) نامیده می‌شد.

وجود همین رجال نومسلمان ازسرزمینها وملیتهای مختلف سبب شده بود که اولا هموطنان‌شان با ملاحظهٔ ترقیات آنان به‌تمدن‌عثمانی‌علاقه‌مند شوند،وخانواده‌ها فرزندان خودرا برای اخذ این تمدن به‌استانبول بفرستند. ازطرف دیگراین‌وزیران ووالیان وسرداران برای پیشرفت فرهنگی زادگاه خود اقدام به‌تأسیس مدارس و کتابخانه‌ها و خانقاهها درآن نواحی می کردند. از این راه بود که زبان فارسی در سرزمینهای بالکان نفوذ یافت و آثار این نفوذ را درلغات فارسی که در زبانهای آنها هست ووجود دستنویسهای فارسی درکتابخانه‌های‌آن کشورها می‌توان دید.

درسطورقبلی‌نمونهٔ نفوذ فرهنگ ایرانی‌را درمیراث یك‌ترك‌ساکن‌مجارستان درقرن‌دهم دیدیم. ونیزدر ذکرمؤلفان عثمانی از کسانی نام بردیم که تبار بالکانی و

اروپایی داشتند. از آن جمله بود سودی مؤلف شرح معروف دیوان حافظ از مردم آلبانی و شاهدی صاحب تحفهٔ شاهدی از مردم موستار در بوسنهٔ یوگوسلاوی. اما بزرگترین و نامدارترین دانشمند عثمانی که از مردم سرزمینهای اروپایی بود شمس الدین سامی است که درده‌کدهٔ فراشر یا فراشار واقع در شهرستان یانیهٔ آلبانی به‌دنیا آمده است[1].

آلبانی کوچکترین و عقب مانده‌ترین کشور اروپایی است که کمتر از دو میلیون نفر جمعیت دارد و سه‌چهارم آنها مسلمان، و اکثر مسلمانان شیعهٔ بکتاشی هستند، حتی در ۱۹۶۵ پیر ورئیس روحانی بکتاشیها رئیس پارلمان کمونیستها بود. اگرچه بخشهایی از آلبانی ازهمان آغاز پیشروی عثمانیها در بالکان به‌دست آنها افتاده بود، اما فقط پس از مرگ اسکندر بیگ قهرمان ملی آلبانی در ۸۷۱ و پایان پایداری او این منطقه زیر تسلط کامل دولت عثمانی قرار گرفت.

شمس الدین سامی[۱۲۶۶-۱۳۲۲ ه. ق.] متولد آلبانی بود. اومؤلف قاموس-الاعلام دائرةالمعارف اعلام تاریخی وجغرافیایی، وچندین فرهنگ مهم وآثار مختلف دیگر است. سامی بی‌تردید از نوابغ عصرخویش بود و علاوه برزبانهای ترکی و فارسی وعربی، به‌زبانهای یونانی وفرانسه هم تسلط داشت وآثار اونشان‌دهندهٔ وسعت دانش ودقت علمی اوست.

سامی، کارنویسندگی را باروزنامه نگاری آغاز کرد. آنگاه به‌نوشتن نمایشنامه ورمان پرداخت وتراژدی«سهراب یا فرزندکش»را نوشت که گویا چاپ نشده است. نمایشنامهٔ «کاوه» او درداستان قیام ایرانیان برضد ضحاک تازی (چاپ۱۲۹۳قمری) با اقبال عمومی روبروشد وبه‌این گناه اورا به‌طرابلس غرب تبعید کردند.

سالهای روزنامه نویسی سامی همزمان با جوش وخروش ملیت گرایی دربالکان واز آن‌جمله درآلبانی گردید. سامی وبرادران بزرگترش عبدالله حسنو(عبدل‌بیگ) ونعیم ازرهبران میهن‌پرستان آلبانی بودند ودر۱۲۹۵ قمری/۱۸۷۸م. اتحادیه‌ای برای تأمین استقلال آلبانی تشکیل دادند. از آن به‌بعد سامی ازنظرعلمی وفرهنگی درپایه-ریزی استقلال آلبانی می‌کوشید. الفبایی برای زبان آلبانی ترتیب داد ودستور آن

۱ــ قاموس‌الاعلام ج۵ ص۳۳۵۲: فراشر.

زبانرا تحقیق و تألیف کرد.

محمد نعیم فراشری

محمد نعیم [متولد ۱۲۶۲- درگذشته ۱۳۱۷ یا ۱۳۱۸ قمری] نخستین شاعر بزرگ آلبانی، برادرشمس‌الدین سامی است اومقیم استانبول بود وظاهراً به‌تدریس زبان فارسی درمدارس اشتغال‌داشت. یك جلد کتاب دستورزبان فارسی به‌نام«قواعد فارسیه به‌طرز نوین»نوشته که درسالهای۱۲۸۸و۱۳۰۳چاپ‌شده است[1]. مجموعه‌های اشعار اوبه‌زبان آلبانی دررومانی چاپ می‌شد زیرا دراستانبول اجازهٔ انتشار به‌آنها نمی‌دادند.

نعیم به‌زبان فارسی‌هم شعرمی گفت. آقای دکتر عبدالکریم گلشنی ۲۶ قطعه مثنوی (مجموعاً ۴۵۶ بیت) ازاشعارفارسی نعیم چاپ کرده است. این اشعارهمه در وزن مثنوی‌مولوی‌است ودرفاصلهٔ سالهای۱۲۸۹ تا ۱۲۹۹ قمری‌سروده شده است[2].

دراینجا چند بیت ازیك قطعه نعیم راکه عنوان «وطن» دارد می‌آوریم:

ای وطن همواره ما را دلبری — مادری و خواهری و دادری
برترینی از همه سوی زمین — بهترینی از همه روی زمین
مادرم همواره رویت دیده است — عاقبت‌خاکت تنش‌پوشیده‌است
هرشکوفه‌ت‌چشم‌او بشمرده‌است — در بر توزاده است ومرده است
مادرم مرده‌ست و تویی مادرم — مادر بی مرگ نیکو پیکرم
این وطن را ایزدا آباد کن — جمله خلقش برمراد و شادکن
دشمنش بادا همیشه خاکسار — صاحبش همواره بادا کامکار
خرم و آبـاد بادا حال او — پـر سعادت باد استقبال او

آگاهی ازاینکه شاعری ازمردم آلبانی دریکصدسال‌پیش دراستانبول‌اشعاری به‌این روانی به‌فارسی سروده، برای هرایرانی مایهٔ لذت وهیجان است.

۱- کتابشناسی ترکیه دربارهٔ ایران، ص۳۹.

۲- دکترعبدالکریم گلشنی، فرهنگ ایران درقلمروترکان، اشعارفارسی‌نعیم فراشری،شیراز ۱۳۵۴.

در بررسی اشعار نعیم دو نکته گفتنی است: نخست اینکه او از بکتاشیهای آلبانی بوده، و در اواخر قرن نوزدهم که اندیشهٔ ناسیونالیسم در اروپا اوج گرفته بوده، و اقوام ساکن متصرفات عثمانی در بالکان درجوش و خروش کسب استقلال ملی خود بودند، جوانان وروشنفکران بکتاشی در آلبانی واقعهٔ کربلا را الهام‌بخش مبارزات ملی‌خود می‌دانستند، وبا بیان ستمگریهای بنی‌امیه، به‌بیدادگریهای بیگانگان ترک عثمانی نظر داشتند. چنین تشبیه ومقایسه‌ای ریشه‌های کهن در احساسات علویهای آسیای صغیر دارد[1].

دوم اینکه شعر نعیم در عین حال که تحت تأثیر شعر عرفانی فارسی مخصوصاً مثنوی مولوی است، تخیلات شاعرانهٔ او از یک طرف از فرهنگ بومی آلبانی نشانه‌هایی دارد، وازطرف دیگر از ادبیات زبانهای اروپایی تأثیر پذیرفته است. در سخن او اگرزبان ناهمواریهایی‌دارد اما معانی لطیف ونو آیین است وتکرار مضامین سنتی شعرفارسی نیست.

سادگی وروانی زبان او، اشعار ایرج میرزا وغنی‌زاده ونخستین شعرهای دهخدا را در سخن شعرای ایران به‌یاد می‌آورد. وباید تحقیق کرد ودید او که مقیم استانبول بوده، با ایرانیان مقیم استانبول درآن سالها چون میرزا آقا خان کرمانی و میرزا حبیب اصفهانی وروحی کرمانی ودیگران ونویسندگان روزنامهٔ فارسی اختر تا چه اندازه روابطی داشته واز آنها تأثیرپذیرفته است.

***

بوگدانوویچ از ایران‌شناسان‌معاصر یوگوسلاوی، که چندسالی‌هم‌در دانشگاه تهران به‌تحصیل زبان وادب فارسی اشتغال داشت، ضمن مقاله‌ای در مجلهٔ راهنمای کتاب[2] مطالب محققانه‌ای دربارهٔ نفوذپانصد سالهٔ زبان‌وفرهنگ ایرانی‌در استانهای یوگوسلاوی: «بوسنی وهرزه گوین»، «مقدونیه»، «قره‌داغ» و «صربستان» که اکثر مردم‌آنها مسلمان‌اند منتشر کرده و۱۶ شاعرونویسنده از مردم‌آن نواحی‌راکه‌آثاری به‌فارسی دارند شناسانیده است.

۱ـ سفارتنامه‌های ایران، ص۳۲ـ۳۴

۲ـ راهنمای کتاب، سال پنجم ص۹۸۳ـ۹۹۰.

به‌نوشتهٔ او، درلهجه‌های محلی این نواحی ۳/۰۰۰ کلمهٔ شرقی هست که یك چهارم آنها فارسی است که ازطریق ترکی عثمانی به‌آنجا رفته است. البته این لغات دخیل غیرازواژه‌های کهن‌مشترك هند واروپایی همچون: obrva = ابرو، usi = گوش، mozga = مغز است که به‌طورموازی با زبانهای ایرانی ازتطور زبان هند و اروپایی به‌وجود آمده‌اند.

بوگدانوویچ می‌نویسد: فتوحات عثمانی درشبه جزیرهٔ بالکان واروپا، زبان وفرهنگ ایرانی‌را در آن سرزمینها منتشر کرد. او انتشار اسلام دریوگوسلاوی‌را هم نتیجهٔ این می‌داند که «میان قرنهای ۱۱ ــ ۱۵ میلادی تحت تأثیرغیرمستقیم مانویت ایرانی، فرقهٔ مسیحی بوگومیل‌ها در بوسنی وهرزه‌گووین نفوذ کرد وسپس رواج بسیاریافت تاآنجاکه دراواخر قرن ۱۴ به‌نام مذهب رسمی حکومت بوسنی شناخته شد. وچون کلیساهای ارتودوکس وکاتولیك باستیز مداوم با بوگومیل‌ها سرانجام درنیمهٔ اول‌قرن۱۵ بکلی آنهارا برانداختند، بوگومیل‌های‌ساکن بوسنی‌وهرزه‌گووین دراولین اشغال ترکان عثمانی درنیمهٔ دوم قرن۱۵ به‌دین اسلام گرویدند وپیروآداب ورسوم وتمدن عثمانیان شدند».

فرهنگ ایرانی‌هم مثل آیین اسلام به‌همراه سپاهیان‌عثمانی‌وارد یوگوسلاوی شد، وطی‌پنج قرن تسلط عثمانیها برآن کشوربه‌عنوان‌زبان ادبی‌وعرفانی درمدرسه‌ها خوانده می‌شد، همچنانکه عربی به‌عنوان زبان دینی، و ترکی به‌عنوان زبان اداری تدریس می‌شد. واین بیشتردراستانهای مسلمان‌نشین بوسنی وهرزه‌گووین‌ومقدونیه وقره‌داغ وصربستان کنونی بود.

خانقاهها ومدرسه‌های‌بسیاری دریوگوسلاوی‌تأسیس‌شد که معروف‌ترین آنها مدرسهٔ غازی‌خسروبیگ درشهرسرایوو است که درسال۹۳۷هـ. گشوده شدو کتابخانهٔ معروف آن هنوزبرجای است که ۴۵۰۰ نسخهٔ خطی کهن دارد. حتی بعداز آنکه در ۱۹۲۵ میلادی به‌فرمان آتاترك درهای خانقاهها درترکیه بسته شد، دریوگوسلاوی تا بعدازجنگ دوم جهانی واستیلای کمونیستها هنوزخانقاهها دایر بود. ازآن جمله ۸۷ خانقاه درمقدونیه وقسمتی ازصربستان و ۱۱ خانقاه دربوسنی وجود داشت.

بوگدانوویچ شرحی‌خواندنی دارد که نمونه‌ای ازرواج زبان فارسی است:

درقرن گذشته مردی به‌نام عارف صدقی ارزرومی در سرایوو دریک مدرسهٔ نظامی تدریس می کرد. یک «انجمن ایرانی» درآنجا تشکیل داد که درآن نه‌فقط فارسی تدریس می‌شد بلکه تمام حضارموظف بودند بین‌خود به‌زبان فارسی‌حرف بزنند. و اگر کسی خلاف این دستور رفتار می کرد، جریمه‌اش می کردند و بعداً با این پول اعضای انجمن را به‌گردش در نقاط سرسبز وخرم اطراف شهر می‌بردند. گاهی عدهٔ اعضای انجمن به‌پنجاه تن می‌رسید.

بو گدانوویچ درمقالهٔ دیگری درمجلهٔ وحید[1] شرح‌حال ۱۶ تن از شاعران و نویسندگان از مردم یو گوسلاوی را می آورد که به‌فارسی کتاب نوشته‌اند یا شعر سروده‌اند. از آن جمله‌اند:

محمود پاشا (در گذشتهٔ ۸۷۹) صدراعظم‌عثمانی (یکی‌از۲۱صدراعظم‌عثمانی که ازمردم یو گوسلاوی بوده‌اند)، درصربستان یا کرواسی به‌دنیا آمده، وقتی کودك بوده ترکها دریکی ازحمله‌های خود اورا ربوده به‌ادرنه (پایتخت آن روزی خود) برده‌اند ودرآنجا تربیت عثمانی یافته است.

اوحامی اهل شعروادب وممدوح حامدی اصفهانی بوده وخود به‌فارسی‌شعر می‌گفته واین بیت ازاوست:

رخت ز آه دلم گر نهان کنی چه عجب
کسی چگونه نهد شمع در دریچهٔ باد[2]

درویش پاشا، ازصدراعظمهای عثمانی درشهرموستار درهرزه گووین به‌دنیا آمده ودر۱۰۱۲درجنگی‌درنزدیکی‌بوداپست کشته شده است. اودیوان‌فارسی‌داشته است. دورمهراواین بیت فارسی حک شده بود:

یارب کرم تو بحر مواج　　　درویش‌وغنی‌به‌توست‌محتاج

در آخرین لحظات زندگی که در محاصرهٔ دشمن بوده، این بیت سعدی را خوانده‌است:

قضا دگر نشود گر هزار ناله و آه　　　ز روی شکر و شکایت برآید از دهنی

۱ــ مجلهٔ وحید ج۱ ش۸ ص۶۰-۶۷، ش۹: ص۲۶-۳۴.

۲ــ مقالهٔ بو گدانوویچ، وحید ج۱ ص۶۲-۶۴.

از شاعری به‌نام نرگسی[۱] (درگذشتهٔ ۱۰۴۲) ابیات لطیف زیر را نقل کرده است:

مکتوب جانفزای تو آمد به‌سوی‌من — چون‌خوانده گشت بردل‌سوزان نهادمش
ازترس آنکه [سوز] دل‌من بسوزدش — فی‌الحال بر دو دیدهٔ گریان نهادمش
ازخوف آنکه آب‌دوچشمم بشویدش — از دیده برگرفتم و برجان نهادمش[۲]

فوزی‌موستاری(درگذشتهٔ ۱۱۶۰)ازمردم هرزه‌گووین یوگوسلاوی‌بلبلستان را به‌تقلید گلستان نوشته است.

۱ــ درقاموس‌الاعلام ج۶ ص ۴۵۷۳، ذکر محمد نرگسی افندی ازمنشیان عثمانی هست‌که خمسه‌ای داشته ودر۱۰۴۴ دراستانبول درگذشته است.

۲ــ راهنمای‌کتاب، سال۵ ص۹۹۰.

۱۸

زبان فارسی و تجدد ادبی درعثمانی

کشور عثمانی وارث دولت بیزانس بود. در استانبول هنوز گروه کثیری از رومیان می‌زیستند. بودن پایتخت در کنار تنگهٔ بسفر پررفت و آمدترین راههای دریایی آن روز، رفت و آمد هیئتهای سیاسی و بازرگانان و جهانگردان، موجب آشنایی عثمانیها با تمدن جدید اروپا شده بود. علوم وصنایع و افکار جدید اندك‌اندك در آن کشور راه می‌یافت. ازجمله نخستین چاپخانه در ۱۱۴۱ قمری در استانبول تأسیس شد و برای رفع مخالفت فقیهان با این مصنوع فکر ودست فرنگان قرار شد کتابهای دینی درآن چاپ نشود. تأسیس چاپخانه دراستانبول‌تقریباً صدسال پیش از تأسیس نخستین چاپخانه در ایران بود.

ازطرف دیگر، شکستهای پی‌درپی ارتش عثمانی، و از دست رفتن بسیاری ازمتصرفات اروپایی آن، این فکررا پیش آورد وقوت بخشید که باید تمدن وصنعت وعلوم فرنگیهارا به‌صورت جدی‌تر وسریع‌تر گرفت وتحولی‌درسازمان امپراطوری به‌وجود آورد. درست، به‌همان‌سان که در ایران هم بعد ازشکست درجنگهای ایران وروس، عباس‌میرزا نایب‌السلطنه واطرافیانش به‌فکراخذتمدن جدیدافتادند ونخستین گامها را در این راه برداشتند.

سلیم سوم، پادشاه با اراده و روشن‌بین، اصلاحات را از ارتش آغاز کرد، و با صدور فرمانهایی در ۱۲۰۸ قمری پایهٔ «نظام جدید» را نهاد. اما کهنه‌پرستان با او

درافتادند ودر ۱۲۲۲ اورا خلع کردند ومصطفی چهارم پادشاه سست رای کهنه‌پرست را برجای او نشاندند. چهارده ماه ونیم بعد سپاهیان به‌هواداری از سلیم مبتکر نظام جدید برخاستند. برای اینکه امیدشورشیان بکلی قطع گردد، به‌دستورمصطفی سلیم کشته شد. بااینهمه کهنه‌پرستان تاب مقاومت نیاوردند، مصطفی خلع گردید ومحمود دوم به‌سلطنت رسید. در دورهٔ او بهسازی سازمانهای دولتی و اصلاحات فرهنگی آغاز گردید. از آن جمله نخستین روزنامهٔ رسمی در ۱۲۴۷ و نخستین روزنامهٔ غیر رسمی در ۱۲۵۶ قمری انتشار یافت.

آغاز اصلاحات اساسی در عثمانی و سرفصل مهم تاریخ آن کشور سال ۱۲۵۵ه‍.ق/۱۸۳۹م. است که سلطان عبدالمجید به‌محض جلوس به‌تشویق صدراعظم هوشمند بیباك اصلاح طلب خود، رشید پاشا فرمانی به‌نام «تنظیمات خیریه» صادر کرد. این فرمان چون در کاخ گلخانه به‌وسیلهٔ رشیدپاشا درحضورعموم قرائت گردید، به «خط شریف گلخانه» معروف است.

فرمان تنظیمات که باکسب الهام ازشعارها وهدفهای انقلاب کبیرفرانسه تنظیم شده بود، در واقع نخستین منشورحقوق عثمانی است که منشأ تحولات مهمی در آن کشور شد.

دردورهٔ تنظیمات با استفاده ازآزادی نسبی بتدریج روزنامه‌هایی پای دردایرهٔ انتشارنهادند. رواج روزنامه‌نویسی ایجاب می کردکه زبان ساده‌تر وهمه فهم‌تر گردد وبرای بیان مفهومهای جدیدکه ارمغان تمدن جدید بود تعبیرات تازه‌ای یافته شود. دراینجا بودکه گنجینهٔ عظیم لغات فارسی به‌کمك زبان عثمانی طلبیده شد.

انس والفت ذوق عامه با ترکیبات فارسی درطی‌قرون، این نتیجه را بخشیده بودکه زبان عثمانی با این‌نوع ترکیبات درآمیخته، وقواعد ترکیب فارسی وارد آن شده بود . وقتی با آشنایی به‌تمدن جدید ، احساس نیاز به‌الفاظ جدید پیش آمد ، ترکیبات فارسی‌جدیدی ساختند وبه‌کار بردندکه درزبان وادب فارسی‌سابقه نداشت. مثلاً ازواژهٔ «خانه» ترکیبات زیررا ساختند ومعمول کردند: خسته‌خانه (بیمارستان)، اجزاخانه (داروخانه)، ساحلخانه (ویلای ساحلی)، دفترخانه، توپخانه، باروتخانه، درسخانه (کلاس درس)، دولتخانه (دولتمنزل)، بنده‌خانه، فقیرخانه (بنده منزل)،

قرائتخانه (قمارخانه)، کارخانه (روسبی‌خانه)، باسمه‌خانه (چاپخانه).

ترکیبات نوساختهٔ فارسی در زبان عثمانی محدود به‌حد معینی نیست. به‌این چند نمونه هم توجه فرمایید: کارآشنا (کارشناس)، لسان‌آشنا (زباندان و مطلع به زبانهای خارجی)، کارآزما (کارآزموده)، آرزوکش (مشتاق)، جهان‌آشوب (برهم زن جهان)، آشوبگاه (محل بروز اغتشاش).

درمیان این‌ترکیبات که درزبان فارسی‌سابقه‌نداشته به‌نمونه‌های نغزودلاویزی هم برمی‌خوریم که جای آنها در زبان فارسی خالی است. بررسی در این زمینه از نظر زبان‌شناسی و جمع‌آوری شواهد جدیدی برای اثبات قدرت و ترکیب‌پذیری زبان فارسی ضرورت بسیار دارد.

دراین‌تصرفات مالکانه بسیاری از تعبیرات‌راهم درمعنایی‌غیرازآنچه درفارسی معمول است به‌کاربرده‌اند. مثلاً:

آفتاب را، به‌مجاز به‌معنی زیباروی و ماهروی
آسایش را، به‌معنی امنیت عمومی وصلح و رفاه عمومی
آبدان را، به‌معنی آبپاش باغبانی
گشادکردن را، به‌معنی محاصره‌کردن
مکافات را، به‌معنی جایزه وپاداش

یا ازکلمهٔ تراش و تراشیدن، به‌قیاس اسم مفعول عربی، کلمهٔ «مطروش» را ساخته‌اند.

تنظیمات پیش می‌رفت و سازمانها و نهادهای نوین برپا می‌شد. در برخورد با مفاهیم جدید اداری و سیاسی و قضایی بازهم لغاتی از فارسی برمی‌گزیدند یا می‌ساختند و این اصطلاحات در روزنامه‌ها وکتابها جای می‌گرفت. بعدها، چون پیشروان تجدد درایران مثل میرزا تقی‌خان امیرکبیر و میرزا حسین‌خان مشیرالدوله (سپهسالار) در ایجاد تجدد چشم به‌عثمانی داشتند، همان اصطلاحات دوباره به‌زبان فارسی‌بازگشت. نظیر: دارالفنون، مشروطه، جمهوری، قانون اساسی، مجلس‌ملی، مجلس مبعوثان، مجلس مؤسسان، صدراعظم، عدلیه، نظمیه، دیوان تمیز، دیوان محاسبات، محاکم جنحه وجزا وتمیز، علم حقوق، انتخابات، اصلاحات، ادبیات،

مطبوعات، هیئت‌رئیسه، انجمن‌نظارت، سفیر کبیر، مستشار، اکثریت، اقلیت، نزاکت سیاسی و صدها کلمهٔ دیگر.

درایران، با سیر پیشرفت طبیعی‌زبان فارسی، برخی واژه‌های نغزتر وفصیح‌تر جانشین پاره‌ای از این اصطلاحات گردیده، و برخی از آنها نیز جزو زبان فارسی امروز درآمده و برسرزبانها و قلمهاست.

تدریس فارسی درمدارس

تدریس فارسی درمدرسه‌ها ومکتبخانه‌های‌عثمانی همیشه معمول بوده است. از نیمه‌های قرن سیزدهم هجری که مدارس به‌طرز جدید دایر شد، تدریس فارسی هم در آنها ادامه یافت. با صدور فرمان تنظیمات، مدارس جدید به‌طرز مدارس اروپایی‌تأسیس شد ودرس فارسی جزو برنامه‌های رسمی‌قرار گرفت وتا سال۱۳۰۷ شمسی که الفبای‌لاتین معمول‌شد ادامه یافت. برای‌این‌مدارس‌علاوه برتدریس پاره‌ای از متون، کتابهای درسی خاصی‌هم تألیف و چاپ شده است.

یك جلد کتابشناسی ترکیه در بارهٔ ایران[1] به‌سال ۱۳۵۰ ازطرف کتابخانهٔ‌ملی آنکارا به‌همت بانوی دانشمند مژگان جمهور رئیس آن روزی‌کتابخانه منتشرشده است که حاوی مشخصات ۱۳۲۲ کتاب و مقاله است که به‌زبان فارسی یا ترجمه از متون فارسی یا در موضوعات مربوط به‌ایران درترکیه چاپ شده است و نسخهٔ‌آن در کتابخانهٔ ملی موجود است[2].

با اینکه کتابخانهٔ ملی آنکارا هم مثل‌کتابخانهٔ ملی خودمان ناقص است و همهٔ کتابهای منتشرشده مخصوصاً کتابهای سالهای قدیم‌تر را دراختیار ندارد، با این‌همه

۱ــ کتابشناسی ترکیه دربارهٔ ایران

Milli KütüphaneYayinları:Türkiye›de basılmış Farsça eserler çeviriler ve Iran' la ilgili yayınlar Bibliyografyası, Ankara, 1971.

۲ــ مقاله‌ای تحت عنوان «کتابهای‌آموزش فارسی درعثمانی» به‌قلم علی‌گنجه‌لی ازفضلای ترك در نامورهٔ دکترمحمود افشار (جلد اول ص ۵۸۹ ــ۶۰۴) چاپ شده است که با اینکه نویسنده ادعا می‌کندکه خود تك‌تك‌کتابها را دیده است ولی‌مسلم است که بیشتر آنها برگرفته از همان نشریهٔ‌کتابخانهٔ ملی است بدون ذکرنام آن!

آن کتاب منبعی سودمند و حاوی اطلاعات جالبی است. من این کتاب را به‌منظور کسب اطلاع از کتابهای درسی فارسی درصد و پنجاه سال گذشته بررسی کردم و نتایج زیر به‌دست آمد.

ازچاپهای مکررومتعدد چنین برمی‌آید که پیش از آنکه تألیف کتابهای خاص درسی آغاز شود این متنها تدریس می‌شده است:

پندنامهٔ [منسوب به]عطار دست‌کم۲۳ بارچاپ شده که نخستین آن در ۱۲۵۱ وآخرین آن در۱۳۱۸ قمری بوده است. این رقم مربوط به‌چاپهایی است که‌نسخی از آنها در کتابخانهٔ ملی موجود است وقطعاً چاپهای متعدد دیگری هم بوده که نسخی از آنها دراین مجموعه نیست. بعضی ازاین چاپها ترجمه یا شرحی نیز همراه دارد.

از گلستان سعدی۱۵ چاپ در کتابخانهٔ ملی درآنکارا موجود است که‌نخستین آنها تاریخ ۱۲۵۵ وآخرین آنها تاریخ ۱۳۰۳ قمری را دارد.

ازبوستان سعدی ۵ چاپ موجود است، نخستین ازسال ۱۲۸۸ وآخرین آنها از ۱۳۰۸.

از بهارستان جامی ۵ چاپ، نخستین آنها از ۱۲۷۵ و پنجمین آنها از ۱۳۱۱ در دست است.

برای آموختن دستور زبان فارسی، کتابی به‌نام قواعد فارسیه از سید محمد مرادبن خلیل متداول بوده که ۱۸ چاپ آن موجود است، نخستین از سال ۱۲۴۹ و آخرین از۱۳۱۴ قمری واین ظاهراً ترجمه از کتابی به‌نام مفاتیح الدریه بوده است. شرحی برقواعد فارسیه از محمد توفیق [همدانی] چندبار چاپ شده است.

* * *

بعد از صدور فرمان تنظیمات، آموزشگاههای جدید به‌طرز اروپایی و با دوره‌های معین ابتدایی (دبستان)، رشدیه(راهنمایی)، اعدادیه (دبیرستان)، دارالشفقه (پرورشگاه)، دارالفنون (دانشگاه) تأسیس یافته؛ و زبان فارسی در برنامه همهٔ این مدارس جای داشته است. این‌بار کتابهای فراوانی‌را به‌طرزنوین مرکب ازمنتخبات با تمرینات و سؤال وجوابها ونیزقواعد زبان تألیف وچاپ کرده‌اند. و درهر کتابی

قید شده که با تأیید وزارت معارف برای تدریس در سال معینی از یك دورهٔ معین تحصیلی اختصاص دارد.

ذکر نامهای همهٔ مؤلفان کتابهای درسی، برای خوانندگان ایرانی جالب نخواهدبود. علاقه‌مندان به‌منبع ذکرشده (صفحات۳۳ـ۴۲) مراجعه خواهندنمود. در اینجا فقط اسامی کتابها را به‌ترتیب نخستین چاپ آنها می‌آوریم. سالها هجری قمری است، محل چاپ تنها درصورتی که خارج از استانبول باشد ذکر می‌شود.

فریدةالدریه فی‌قواعدالفارسیه (۱۲۵۷)،تکلم فارسی(۱۲۶۲)، نتیجةالقواعد، قواعد فارسیه (۱۲۶۹)، قواعد فرسیه و نظام الکلام (۱۲۶۹)، تعلیم فارسی (۱۲۶۵) تعلیم‌الفارسی، تحفةالسعداء الویسی (۱۲۷۱)، نصایح‌الفارسیه (اخلاق) چاپ پنجم (۱۲۷۳)، تفشرهٔ[1] فارسی (۱۲۸۱)، منتخبات شاهنامه (۱۲۸۱)، تعلیم فارسی(۱۲۸۳)، درةالقواعدالفارسی، تعلیم‌الفارسی (۱۲۸۶)، گوهر فارسی (چاپ قونیه، ۱۲۸۸)، گزیدهٔ قواعدفارسی (۱۲۸۹) نصایح حکما برای مکاتب رشدیه (چاپ نهم ۱۲۹۰)، قواعد لسان فارسی (۱۲۹۱)،گوهر سنجیده (۱۲۹۵)، تعلیم فارسی برای مدارس رشدیه (۱۲۹۷)، گنجینهٔ قواعدفارسیه (برای‌مکاتب ابتدائیه وسلطانیه ۱۲۹۹) نصایح حکما (ازلقمان و عطار و دیگران ۱۳۰۰)، صرف فارسی (۱۳۰۵)، مشرق قواعد فارسی (۱۳۰۶)، رهبرقواعد فارسی (۱۳۱۰)، منتخبات شاهنامهٔ فردوسی (۱۳۰۶)، زبدهٔ فارسی (۱۳۰۷)، قواعد مفید فارسی (۱۳۰۷)، مدار مکالمهٔ عربی و فارسی و ترکی (۱۳۰۶)، منتخبات فارسیه (۱۳۱۳)، انتخاب گلستان (۱۳۰۴)، نوباوهٔ قواعد فارسی (۱۳۰۷)، قواعد فارسی (چاپ شام ۱۳۰۹)، غررالقواعدالفارسیه (۱۳۱۰)، تدریسات فارسیه (۱۳۱۰)، رسالهٔ مفردات عربی‌وفارسی برای املا (۱۳۱۰)، ترتیب جدید تعلیم فارسی (۱۳۱۰)، قواعد فارسیه با سؤال وجواب (۱۳۱۱)، غنچهٔ قواعد فارسی(۱۳۱۲)، معیارقواعد فارسی (۱۳۱۸)، اصول‌ومنتخبات زبان فارسی(۱۳۱۳)، نصیحت‌الحکما، منتخبات حکمیه (چاپ‌نهم ۱۳۱۴)، رهبرقواعد فارسی (۱۳۱۴)، گلشن‌ادب (۱۳۱۷)، گلشن فارسی، نصایح‌حکما (۱۳۱۸) زبدةالقواعد (چاپ سوم ۱۳۱۲)،قواعدمفصل فارسی(چاپ‌قسطمونی ۱۳۲۰) طرزنوین‌تعلیم فارسی(۱۳۲۲)،

۱ــ تفشره، ظاهراً از برساخته‌های عثمانی است به‌جای افشره.

آموزگارپارسی(۱۳۲۴)، دستاویزفارسی‌خوانان(۱۳۲۵)، سنبلستان یا قرائت‌فارسی (۱۳۲۵)، آغاز فارسی(۱۳۲۶)، لسان‌فارسی (۱۳۲۷، از ولدچلبی ایزبوداق آخرین پیرطریقت مولویه)، سؤال و جواب فذلکهٔ قواعد فارسی (۱۳۲۴)، محیط اصول فارسی (۱۳۲۷)، لسان فارسی (۱۳۲۷)، مبدأ تحصیل فارسی (۱۳۲۸) دستور زبان فارسی (۱۳۲۸)، قواعد فرسیه ونظام‌الکلام (۱۳۲۸)، صرف و نحوفارسی (۱۳۲۹) نتیجهٔ قواعدفارسیه (۱۳۲۹)، مرآت‌لسان فارسی یا برهان ترقی‌فارسی، معلم قواعد فارسی (سال ؟) زبان‌آموزبرلیچ تعلیم فارسی با اصول برلیچ (۱۳۳۲) قرائت‌برای صنف دوم و سوم ابتدائی (۱۳۳۵)، قرائت بـرای صنف چهارم (چاپ چهاردهم ۱۹۲۳م.) تحفهٔرمزی (۱۹۲۶)، ناصف المألوف، فوائدالشرقیه، قواعدفارسی وعربی و ترکی (چاپ ازمیر ۱۸۵۴م.)

* * *

ذکرچهارتن‌ازمیان‌مؤلفان‌کتابهای‌درسی‌فارسی‌را جداگانه،هریك به‌مناسبتی، لازم می‌شماریم:

نخست میرزاحبیب اصفهانی نویسنده و مترجم چیره‌دست و شاعرطنزپرداز بزرگ ایرانی‌است. او که از بدحادثه به‌استانبول‌پناه برده‌بود، سی‌سال‌آخرزندگانی خود را درآن شهربه‌تألیف و نشرکتابهای مفیدگذرانید و ضمناً معلم فارسی‌مدارس و مدتی‌هم عضو انجمن معارف عثمانی بود. کتابهای درسی زیر ازتألیفات اومنتشر شده است:

برگ سبز۱۳۰۴، چاپ دوم برگ سبز مخصوص نوآموزان فارسی۱۳۱۲، دبستان فارسی۱۳۰۸، منتخبات گلستان۱۳۰۹، رهنمای‌فارسی۱۳۱۲، خلاصهٔ رهنمای فارسی ۱۳۰۹، چاپ دوم ۱۳۱۶، رهبرفارسی ۱۳۱۰، ۱۳۱۴.

مهم‌ترین‌ومعروف‌ترین کتاب او که آن‌را به‌تشویق امیرنظام گروسی(سفیرآن روزی ایران درعثمانی) تألیف کرده، دستور سخن است که چاپ اول‌آن در۱۲۸۹ (در ۱۸۶ صفحه) منتشرشده، و خلاصهٔ‌آن به‌نام دستورچه در ۱۲۹۳ وچاپ سوم‌آن در ۱۳۰۳ به‌چاپ رسیده است.

حبیب را باید پیشرو دستورنویسی در زبان فارسی شناخت. استاد عزیز ما زنده یاد میرزاعبدالعظیم‌خان قریب آغازگر این فن در کشورما درکار خود از کتاب میرزا حبیب بهره‌برده، حتی تصور می‌کنم نخستین‌بار میرزا حبیب کلمهٔ دستور را (که قبلاً معنی مطلق قاعده و قانون را داشته) در مورد صرف ونحو زبان به‌کاربرده و قریب از اوگرفته است.

مؤلف بزرگ دیگرکه معاصرحبیب اصفهانی بوده و در سالهای شکفتگی فرهنگ عثمانی تألیفات او از مطلوب‌ترین کتابهای درسی فارسی به‌شمار می‌رفته معلم احمد فیضی [تبریزی] است. معلم فیضی بعد از تأسیس مدرسهٔ ایرانیان در استانبول درسال ۱۳۰۱ ازمعلمان آن مدرسه بوده، وازاین کتابهای او اطلاع داریم:

تعلیم سخن ۱۲۹۲، اصول فارسی (چاپ پنجم) ۱۳۰۷، (چاپ چهاردهم) ۱۹۲۳، قند پارسی ۱۳۱۰، مختصر اصول فارسی چاپ چهارم ۱۳۰۸، چاپ پنجم ۱۳۱۴، زبان فارسی ۱۳۲۵، چاپ دوم با اضافات ۱۳۲۶، چاپ سوم ۱۳۲۷، چاپ چهارم ۱۳۲۷، چاپ دوازدهم ۱۳۲۹.

میرزا حسین‌خان دانش [اصفهانی] که گویا بعدها نام خانوادگی یا مستعار پدرام اختیارکرده بود، ازآخرین نویسندگان و شاعران ایرانی مقیم استانبول بود. ازآثار او که جزو کتابهای درسی بوده سرآمدان‌سخن است که برای شعبهٔ ادبیات و الهیات دارالفنون (= دانشگاه) عثمانی در۱۳۲۷ به‌چاپ رسیده، تعلیم لسان‌فارسی در۴ بخش چاپ ۱۳۳۱-۱۳۳۴، جنگلستان (حکایات منظوم فارسی برای تدریس) ۱۳۳۱، منتخبات دانش ۱۳۰۹.

حسین دانش یکی از معروف‌ترین و نفیس‌ترین چاپهای رباعیات خیام را (همراه ترجمهٔ رضا توفیق فیلسوف ترك) در ۱۳۴۰ ه./۱۹۲۲م. و چاپ دوم آن را در ۱۹۲۷ در استانبول منتشرکرده و نیز کتابهای زیر از او در استانبول چاپ شده است: نوای صریر ۱۳۱۵، خرابه‌های مداین ۱۹۱۲، کنجکاوی در زرتشت ۱۹۱۸، کاروان عمر ۱۹۲۵.

آقا محمدطاهر تبریزی مدیرروزنامهٔ اخترکتابهای درسی زیررا نوشته است: آموزگار پارسی دوجلد ۱۳۲۴، دستاویز فارسی‌خوانان ۱۳۲۵.

ازمحمد نعیم فراشری شاعر آلبانیایی‌تبار که پیش ازاین دربارهٔ اوسخن گفتیم کتاب «قواعد فارسیه برطرز نوین» در سالهای ۱۲۸۸ و ۱۳۰۳ چاپ شده است.

دربارهٔ نود سالی که زبان فارسی جزو برنامهٔ رسمی مدارس عثمانی بوده و کتابهای درسی آن در دست است و فهرست نامهای آنها را آوردیم دونکته گفتنی است. یکی اینکه درپنجاه سال نخستین، مؤلفان از اتباع عثمانی بوده‌اند و درچهل سال آخری ایرانیانی نظیر حبیب اصفهانی و فیضی‌تبریزی نیز به‌تدریس فارسی در مدارس و تألیف کتابهای درسی آغاز کرده‌اند. دیگر اینکه نخستین تألیفات نامهایی ازترکیبات عربی دارند درحالی که درسالهای بعدنامهای سادهٔ فصیح فارسی معمول شده است و این بیش ازآنکه حاصل ذوق مؤلفان ایرانی باشد، اثر تجدد ادبی در عثمانی است که در شعرشاعران آن دوره و در نامهای آثارآنها دیده می‌شود و در سطور بعدی بدان اشاره خواهیم کرد.

تأثیرفارسی درشعر دورهٔ تنظیمات

در تجددی که به‌دنبال صدور فرمان تنظیمات در زمینه‌های مختلف زندگی و فرهنگ عثمانی پدیدار شد، شعر ترکی هم تحول یافت، نظیر همان تجددی که بعد از انقلاب مشروطیت در ادبیات فارسی به‌وجودآمد. این تحول و تجدد تحت‌تأثیر ادبیات فرانسه آغاز شد و شاعران و نویسندگان در ابتدا به‌ادبیات کلاسیك فرانسه توجه داشتند و سپس‌تر شیوه‌های تازه‌تر ادبی فرانسه هم مورد تقلید قرارگرفت.

پیش ازآن، شعرترکی که شعر دیوانی نامیده می‌شد، موضوعش نظر به‌دین ودربار داشت و بیانش مغلق ومصنوع بود. ادبیات‌جدید به‌سوی مردم گرایش یافت. حالادیگر شاعریا نویسنده می‌خواست ومی کوشید که به‌زبان مردم بسراید و بنویسد. درابتدای تجدد هدف این‌بود که فکر وموضوع جدیدباشد وبیان برپایهٔ ادب گذشته اما ساده‌تر و بی‌پیرایه‌تر و همه فهم‌تر باشد.

درچنین فضایی، شاعران ترك سادگی شعرخود را در روی‌آوردن به‌تعبیرات زبان فارسی‌یافتند. دراینجا نمونه‌هایی ازاشعارمعروف‌ترین گویندگان دورهٔ‌تنظیمات

را می‌آوریم. (کلمات فارسی و ترکی با حروف متمایز چاپ می‌شود).

غالب لسقوفچه‌لی (درگذشتهٔ ۱۲۸۴).

باغ عشرت طورسینا در شب مهتاب ده

جام می برق تجلا دُ شب مهتاب ده

جلوه‌گاه ایلر لب دریا یی هرحوری‌جمال

سرو سیمین نخل طوبا دُ شب مهتاب ده

ضیاء پاشا (درگذشتهٔ ۱۲۹۵) از دولتمردان و ادیبان بزرگ عثمانی و مؤلف جنگ معروف «خرابات» دریك مثنوی مدحیه بیشتر کلمات‌را فارسی آورده است:

شاه دوران حضرت عبدالعزیز ماه رخشان حضرت عبدالعزیز

شهریار شهریاران جهان تاجدار تاجداران زمان

عاقل و دانا خداوند زمین کامل یکتا خداوند فطین[1]

مبتدای خطبهٔ فضل و رشاد منتهای رتبهٔ عقل و سداد[2]...

درادبیات تنظیمات سه‌تن درخشان‌ترین چهره‌های تجدد ادبی‌شناخته شده‌اند نامق‌کمال، اکرم رجایی‌زاده، عبدالحق حامد. اینك نمونه‌هایی از تأثیر فارسی را در سخن آنان می‌بینیم:

نامق‌کمال (درگذشتهٔ ۱۳۰۶ قمری):

عروس‌ملك ، ترتیبات‌حشمت‌جوهرجان دُ

اولور خونناب مردان وطن پیرایهٔ دولت

اکرم رجایی‌زاده (درگذشتهٔ ۱۳۲۹)

سر درخت ، مشت زن حیاض باغ ، برگ‌ریز

غصون ایچنده پر غریو شکوفه لرله پـر ستیز

نهال‌گل ده تب نما ، یم چمن ده موج خیـز

چمن چمن زمین گذر زمان زمان سما گریـز

هدا پرست و پر هوس نسیـم بـیقـرار ی گور

۱ــ فطین: به‌معنی زیرك. درفارسی فقط به‌صورت فطن به‌کار می‌رود.

۲ــ اسماعیل حبیب: تورك تجدد ادبیاتی تاریخی، چاپ استانبول ۱۳۴۰: ص۱۳۲. شواهد دیگر نیز ازهمان کتاب نقل شده است.

ای گفت و شنید هوس، ای الفت شائق
ای برف وتگرگ ومطر، ای برق صواعق

نامهای تعدادی از کتابهای اکرم رجایی‌زاده فارسی است. از آن جمله: نغمهٔ سحر، یادگار شباب، ناچیز، پژمرده، زمزمه، نفرین.

وقتی ارزش این نوگرایی وفارسی گزینی در نام کتابها روشن‌تر می‌شود که سنت نامگذاری کتابها را در زبان فارسی و در آثار ترکی به‌یاد آوریم که نام کتاب همیشه ترکیبات عربی بود: الاوامرالعلائیه فی الامورالعلائیه (ابن بی‌بی)، راحة‌الصدور و آیة السرور (راوندی)، جوامع الحکایات و لوامع الروایات (عوفی) کشف‌الاسرار و عدةالابرار (میبدی)، فردوس المرشدیه فی‌اسرار الصمدیه (محمود بن عثمان) مصباح الهدایه و مفتاح‌الکفایه (کاشانی).

عبدالحق حامد (درگذشتهٔ ۱۹۳۷) آخرین شاعر بزرگ ادبیات تنظیمات و از دوستداران ایران بود. پدرش خیرالله افندی از ۱۲۸۲ تا ۱۲۸۴ سفیر عثمانی در ایران بود. او درتهران به‌دنیاآمد و بعدها تحصیلات خود را درفرانسه تکمیل کرد. عبدالحق حامد هم برای نوآوری در شعرخود از زبان فارسی کمک گرفته و نامهای فارسی برای تعدادی از کتابهای خود برگزیده است: ماجرای عشق، دختر هندو، جنون عشق، نسترن، الهام وطن، یادگار حریت.

درلابلای‌اشعار ترکی هم گاهی ناخودآگاه مصرعها و بیتهای فارسی سروده است، چون این بیت:

حزن و شادی برادر توأم   یأس و امید نامزد درهم

کاروان تجدد پیش می‌رفت، اشعارنو به‌بازار می‌آمد، ادبیات تنظیمات هم دیگر کهنه و دل‌آزار می‌نمود. عده‌ای از شاعران و نویسندگان جوان مجله‌ای به‌نام «ثروت فنون» تأسیس کردند و در شعر و رمان و نمایشنامه از سبك رئالیسم فرانسه پیروی کردند. سبك ادبای «ثروت فنون» مثل‌بازپسین نویسندگان وشاعران‌تنظیمات در ادبیات جدید ایران بی‌تأثیر نبود. دراین باره درگفتار بعد سخن خواهیم گفت.

آخرین نمونه را ازشعرهای توفیق فکرت یکی از نامداران گروه ثروت‌فنون می‌آوریم که مجموعهٔ اشعارش «رباب شکسته» نام دارد.

نموده هر گوشه سندن عکوس گوناگون ظلال رنگارنگ
هوای رایحه‌دار نده لرزه بخش درون رمیده بر آهنگ
بو جامه خواب ربیعی ده، بر تن شیرین تـن حیات آرا
برهنه سینه و ساعد، برهنه ساق و سرین برهنه سر تـا پا

تأثیرپذیری ادبیات جدید ترك از ادب فارسی، منحصر به‌استفادهٔ شاعران از الفاظ نغزوشاعرانهٔ فارسی نبود. نویسندگان رمان ونمایشنامه هم داستانها وحوادث تاریخی‌ایران باستان را زمینهٔ مناسبی برای کارخود می‌یافتند. پیش ازاین به‌نمایشنامهٔ «کاوه» داستان‌قیام ایرانیان برضدضحاك مار دوش تازی اثرشمس‌الدین سامی‌معروف و «سهراب یا فرزندکش» او اشاره کردم. در اینجا از چند نمونهٔ معروف دیگر که چاپ شده است نام می‌برم:

تراژدی‌سیاوش،نمایشنامهٔچهارپرده‌ای ازاحمدمدحت، چاپ۱۳۰۱استانبول
تراژدی سرگذشت اشك دوم، از علی‌حیدر، چاپ ۱۲۸۲ استانبول
سرگذشت پرویز، از علی‌حیدر، چاپ ۱۲۸۲ استانبول
رستم زال، رمان بزرگ تاریخی، از راسم اوزگن ۱۹۶۲
شاه اسماعیل از فریدون فاضل تولبندچی چاپهای ۱۹۵۲، ۱۹۵۶

پاره‌ای ازآثارخارجی‌هم (بیشتراززبان‌فرانسه) به‌وسیلهٔ ادیبان ترك یاایرانیان مقیم استانبول به‌فارسی ترجمه و چاپ شده است. ازآن جمله است:

پاك‌نهاد وپاکدامن، اقتباس ازفرانسه، احمدفیضی [تبریزی] ۱۳۰۱ استانبول
گزارش مردم‌گریز، ترجمهٔ فارسی Misanthrope مولیر، ۱۲۸۲ استانبول (ظاهراً از حبیب اصفهانی).

تعدادی داستانهای موردتوجه عامه هم هست که بعضی‌ازآنها بارها و به‌وسیلهٔ چند مترجم به‌ترکی ترجمه و چاپ شده است: رستم زال، فرهاد و شیرین، شاه اسماعیل، خورشید و ماه‌مهر(؟)، حکایت شاه ماران، بهرام گور، بهمن‌شاه، دریکتا، رازنهان وماه فیروز، طوطی‌نامه، چهار درویش، رستم وسیاوش[1].

۱ــ رك: کتابشناسی ترکیه دربارهٔ ایران.

۱۹

تأثیر ادب عثمانی در ادبیات جدید فارسی

تا اینجا نفوذ وتأثیرزبان وادب فارسی را درزبان وادبیات سرزمین همسایه، قدم‌به‌قدم درطی شش‌قرن بیان‌کردیم. جای‌آن است‌که تأثیرمتقابل آفریدگان ذهنی وذوقی همسایه را درادب خود ناگفته نگذاریم.

پیش‌ازاین گفتیم‌که لغات واصطلاحات مربوط به‌تمدن جدید، ازعصر ناصر-الدین شاه تا بعدازمشروطیت ازراه زبان عثمانی وارد زبان فارسی شد. اینك‌به‌تأثیر ادبیات عثمانی درادبیات فارسی اشاره‌ای می‌کنیم.

نخست باید توجه‌کرد ازدورهٔ نادرشاه که راه بازرگانی ایران واروپا از راه عثمانی بعد از دوقرن ونیم بسته بودن گشوده شد[۱]، عده‌ای از بازرگانان ایرانی در استانبول اقامت‌گزیدند و رفته‌رفته با افزایش تعداد آنها نهادهای جدید ایرانی در آن دیاربه‌وجودآمد. در۱۳۰۱ قمری دبستان ایرانیان ودر۱۳۰۴ بیمارستان ایرانیان تأسیس گردید.

دردورهٔ ناصرالدین شاه، کسانی‌ازاهل اندیشه وقلم‌هم ازفشار ظلم واستبداد ترك وطن‌کرده خودرا به‌استانبول رسانیدند. ازآن جمله میرزا حبیب اصفهانی‌شاعر بزرگ طنزپردازومترجم شیرین‌قلم حاجی‌بابای اصفهانی در۱۲۸۳ به‌استانبول‌رفت

۱ــ سفارتنامه‌های ایران، ص ۵۰ــ۵۱.

وتا پایان عمرخود (۱۳۱۱) درآن شهربه‌تألیف وچاپ کتاب اشتغال داشت وخانهٔ اومرکزاجتماع اهل ادب ازایرانیان ودوستداران ایران بود. حبیب محققی‌هوشمند وشاعری توانا ونویسنده‌ای چیره‌دست ولطیف طبع بود وبه‌علت دورافتادگی از ایران وبی‌پروایی درهزلیات شهرتی راکه درخورمقام اوست نیافته است[1].

میرزا آقاخان کرمانی متفکروشاعر ونویسندهٔ شهید در اواخر سال ۱۳۰۳ به‌استانبول رسید وبه‌میرزاحبیب پیوست وتا وقتی که گرفتارشد وجان برسراندیشه‌های خود نهاد درآن شهربه‌تألیف وترجمه گذرانید[2].

ازعده‌ای دیگر: ازسیدمحمدتوفیق‌همدانی، احمدفیضی‌تبریزی وحسین‌دانش اصفهانی‌هم پیش ازاین‌نام‌بردیم که درمدارس‌عثمانی‌درس می‌دادند وکتابهای‌درسی برای مدارس عثمانی نوشته‌اند وازقرائنی برمی‌آیدکه شاید برخی‌ازآنان تابعیت عثمانی را پذیرفته بوده‌اند.

درآن سالها، سلطان عبدالحمیدکه هوای خلافت اسلامی برسرش زده‌بود، انجمنی‌به‌نام اتحاد اسلام تشکیل‌داده بود وعده‌ای ازایرانیان‌هم درآن‌شرکت‌داشتند. عبدالحمید ناصرالدین شاه را تنها مانع رسیدن به‌آرزوی خود می‌دانست‌وموجبات نابودی اورا فراهم کرد.

مقارن با انقلاب مشروطیت، انجمنی به‌نام انجمن سعادت ایرانیان‌دراستانبول تشکیل یافت که واسطهٔ رساندن خبرهای ایران و فجایع محمدعلی میرزا به‌گوش جهانیان بود. عده‌ای ازآزادیخواهان از جمله حاج میرزا یحیی دولت‌آبادی و ابوالحسن‌خان معاضدالسلطنه (پیرنیا) ومحمد علی تربیت درآنجا مشغول فعالیت بودند. سیدحسن تقی‌زاده هم بعدازترك مجلس دوم سالهای ۱۳۲۸-۱۳۲۹ را در استانبول گذرانید.

در ۱۳۳۰ بعدازکشتارروسها درتبریزعده‌ای ازوطن‌پرستان ازجمله محمدعلی

۱ــ دربارهٔ میرزا حبیب اصفهانی رجوع شود به: خان‌ملك ساسانی مجلهٔ ارمغان سال ۱۰ اردی‌بهشت وخرداد ۱۳۰۸ ص ۱۱۰ــ۱۲۰ و ۲۶۸ــ۲۷۲؛ سفرنامهٔ حاجی پیرزاده، چاپ حافظ فرمانفرمائیان ج ۲ ص ۹۴ــ۹۶، ایرج افشارمجلهٔ یغما سال۱۳ ص۴۹۱ــ۴۹۷.

۲ــ رجوع شود به: اندیشه‌های‌میرزاآقاخان کرمانی، چاپ دوم‌تهران ص۱۵۷.

تربیت، رضازاده شفق، محمود غنی‌زاده، اسماعیل امیرخیزی خود را به‌استانبول رسانیدند.

درجنگ جهانی اول وقتی که دولتهای روس وانگلیس باوجوداعلام بیطرفی ایران ازدوسوی وطن مارا اشغال کردند، عده‌ای ازملیون دولتی به‌ریاست نظام‌السلطنهٔ مافی در کرمانشاه تشکیل دادند. اما سرانجام دراواخرجنگ بعداز اشغال کرمانشاه به‌دست روسها وتصرف بغداد به‌دست انگلیسها سران ملیون به‌استانبول مهاجرت کردند.

درمیان مهاجران، شاعران جوانی چون عارف قزوینی، لاهوتی کرمانشاهی، عشقی همدانی بودند که به‌سایرآزادیخواهان و متفکران ایرانی مقیم استانبول پیوستند. این گروه در محیط سراپا جنب‌وجوش فکری استانبول، با اندیشه‌ها و سبکهای جدید درآثارمتفکران وشاعران ونویسندگان عثمانی آشنا شدند وازآنها تأثیرپذیرفتند که درسطورزیربه‌این تأثیرپذیریها اشاره خواهیم کرد.

وجودآن عده ازاهل‌اندیشه وقلم که پیش‌ازآن درحوادث مختلف به‌استانبول رفته ودرآنجا مقیم شده بودند، یک‌محیط مناسب برای بحثهای ذوقی وعلمی‌وادبی درمجامع ایرانیان آنجا فراهم کرده بود. این‌را می‌دانیم که نخستین روزنامهٔ فارسی چاپ خارج به‌نام اختردر۱۲۹۲ قمری به‌مدیریت آقامحمدطاهرتبریزی وسردبیری نجفعلی‌خان خویی دراستانبول تأسیس شد وتا ۱۳۰۸ انتشارمی‌یافت. از۱۳۲۶ هم روزنامهٔ شمس به‌مدیریت سیدحسن شمس قزوینی به‌مدت ۱۴ سال تا پایان جنگ جهانی اول وانقراض امپراطوری عثمانی‌منتشرمی‌شد. علی‌اکبردهخدا بعدازتعطیل صوراسرافیل در ایران، چند شماره روزنامهٔ سروش را به‌کمک انجمن سعادت در استانبول‌منتشر کرد. ابوالقاسم لاهوتی وحسن‌مقدم (علی‌نوروز) نویسندهٔ نمایشنامهٔ «جعفرخان از فرنگ آمده»، ۶ شمارهٔ مجلهٔ پارس را به‌فارسی وفرانسه در ۱۳۰۰ شمسی در آنجا منتشر کردند.

سنت حمایت از زبان فارسی‌هم تا دورهٔ آخرین پادشاهان عثمانی ادامه داشت. مثلاً وقتی روزنامهٔ فارسی اختردر۱۲۹۳ قمری تعطیل شده بود، سلطان عبدالحمید دوم سفیرایران را به‌تجدید انتشارآن تشویق می کرد. محسن‌خان معین -

الملك (مشیرالدولهٔ بعدی) سفیر ایران درطی دو گزارش به‌وزارت امورخارجه‌چنین نوشته است:

«عید قربان به‌ملاقات سلطان رفتم، و ازبسته شدن روزنامهٔ اختر اظهار تکدرفرموده، گفتند: حیف‌است دراسلامبول به‌زبان فارسی که اساس زبان ترکی است واعذب‌السنه است روزنامه‌ای نباشد. وخیلی اظهار تمایل به‌انتشارروزنامهٔ فارسی نمودند».

«۲۸ محرم ۱۲۹۴ نظربه‌تشویق سلطان روزنامهٔ اختردوباره دایر شد. نسخهٔ اولش‌را به‌حضور فرستادم، ۵۵ نسخه‌آبونه شدند وپولش را فرستادند. بیست‌نسخه به‌وزارت خارجه وبیست نسخه به‌معارف وده‌نسخه به‌دربار وپنج نسخه به‌شاهزادگان قسمت فرمودند. یك نسخه‌هم علیحده برای خودشان خواستند. گویا خیال دارند یك عطیه مستمراً برای‌آقا محمد طاهر[مدیرروزنامه] بفرستند»[1].

تردیدی نیست که هدف اصلی‌پادشاه بلندپروازتوطئه‌گری مثل عبدالحمید، درکمك به‌انتشار روزنامهٔ فارسی دراستانبول این‌بود که درفرصتهای مناسب برای پیشبرد سیاست خود ازوجودآن استفاده‌کند. اما این‌راهم نباید فراموش‌کرد که‌این پادشاهان درجوانی فارسی خوانده بودند و به‌زبان وادب فارسی علاقه داشتند و مشوق‌تألیف وترجمه به‌این زبان‌بودند. شیخ‌الرئیس ابوالحسن میرزاقاجارمتخلص به‌حیرت (درگذشتهٔ ۱۳۳۶ قمری) که در۱۳۲۷ هنگام جلوس سلطان محمدپنجم در استانبول بوده قصیده‌ای درتبریك جلوس اوساخته است[2].

عبدالمجیدشیروانی ازایرانیان‌آن‌سوی ارس‌هم که مقیم استانبول بوده، رسالهٔ «محاسن‌اخلاق محمدیه» را به‌نام مادر همان پادشاه نوشته است[3]. ازهمین‌نویسنده، کتابهای «گنجینهٔ قواعد فارسیه، چاپ ۱۲۹۹ استانبول» و«نتیجهٔ قواعد فارسیه» برای

۱ــ خان‌ملك ساسانی، یادبودهای سفارت استانبول، ۱۳۴۵، تهران، ص ۲۰۵ــ۲۰۶.

۲ــ فهرست توپقاپوسرای، ص ۲۹۸.

۳ــ همانجا: ص۸۵.

مکاتب ابتدایی وسلطانی چاپ ۱۳۲۹ دردست است.

* * *

تجدد فکری و ادبی در ایران، البته تحت تأثیر آثار متفکران اروپایی مخصوصاً فرانسویان به‌وجود آمده است. اما آشنایی با تجربهٔ ادیبان ترک که پیش ازما این راه را رفته بودند بی‌اثر نبود.

اصول تجددخواهی مطلوب درهردو کشوردراین زمینه‌ها بود: ازنظر فکری توجه به‌ملیت‌خواهی و خردگرایی، درزمینهٔ زبان ساده‌تر کردن آن وکاربرد تعبیرات نغزساده به‌جای لغات مغلق خارجی، درشعر روگردانی ازتقلید گذشتگان و ایجاد سبکهای جدید درخوربیان مفاهیم زندگی جدید، ونیزایجاد انواع جدید ادبی از رمان ونمایشنامه واپرا.

ترکها پیش ازما دراین راه قدم برداشته بودند وتجاربی اندوخته بودند. اما تجربه‌آموختن ازآنان برای ایجاد تجدد مطلوب، به‌نحوی که با سرشت زبان و فرهنگ ملی سازگارباشد وبیگانه ننماید، آسان نبود. ذوق وسواد واستعدادوابتکار می‌خواست وتأمل وتفکر کافی.

درآن روزها عده‌ای بیسواد بیذوق آسانگیربه‌تفنن سطحی، تعبیرات عثمانی را می‌گرفتند ودرنظم ونثرخود به‌کار می‌بردند که چیزمضحك و بیمزه‌ای از آب درمی‌آمد. مجلهٔ کاوه که به‌مدیریت سیدحسن تقی‌زاده دربرلن چاپ می‌شد، دردورهٔ دوم انتشارخود که سیاست راکنارنهاده وبه‌بحثهای ادبی واجتماعی می‌پرداخت، ستونی به‌نام «فارسی خان‌والده[۱]» بازکرد ودرآن این نوع نوشته‌ها را مورد نقد و استهزا قرارداد. واین‌کاری ثمربخش بود.

ازآن تقلیدهای سطحی لفظی که بگذریم، می‌رسیم به‌آثارجوانان با ذوق مستعدی که درآن سالها ایامی‌را دراستانبول گذرانیده وبا شیوه‌های جدید ادبیات عثمانی آشنایی یافته، وبه‌فکرایجاد تجدد ادبی درایران افتاده‌اند، ودرآنجا یا بعداز

۱ــ خان به‌معنی کاروانسرا، «خان‌والده» یعنی کاروانسرای مادرسلطان، محل کارِ بازرگانان وپیشه‌وران ایرانی دراستانبول بود ومسافران ایرانی درحجره‌های آن منزل‌می‌کردند و محوطه‌اش محل اجتماع ایرانیان بود.

بازگشت به‌ایران آثاری پدید آورده‌اند، که اگرچه هیچ یک آثار اصیل ماندگار نبوده، اما به‌هرصورت در آن سالها نخستین نمونه‌های ادبیات جدید ایران شناخته شده و مورد توجه ورغبت خوانندگان قرار گرفته ومقدمات تجدد ادبی درایران را فراهم آورده است.

پیش‌از ذکرنمونه‌ها، این نکتهٔ بدیهی‌راهم نباید از نظردور بداریم که میزان تأثیرپذیری اهل‌قلم با مدت اقامت هریك درمحیط عثمانی،وسن‌وسال‌شاعرو نویسنده درآن سالها ارتباط داشته است. مثلاً شیخ‌الرئیس با اینکه چندین سفربه‌استانبول رفته، اما چون مدت اقامتش کوتاه بوده، ودرسن کمال مسافرت کرده بوده، درشعر او تأثیرمحسوسی دیده نمی‌شود. برعکس، عشقی که درجوانی چندسال دراستانبول گذرانیده بیش‌ازهرشاعرونویسندهٔ ایرانی تحت‌تأثیرقرار گرفته است ودربارهٔ او به‌موقع سخن خواهیم گفت.

اینك ازنخستین وبزرگترین مسافرمان شروع می کنیم، ازحبیب اصفهانی. تحول درآثاراین مرد بزرگ به‌دوسبب چشمگیرنیست. نخست اینکه اوهم درسن کمال به‌استانبول رسیده بوده، دوم اینکه درآن سالها ادب عثمانی هنوزدرآغازراه تجدد بود. با اینهمه‌آزاداندیشیهای او، وروانی وسادگی وشیرینی زبان اودرترجمهٔ حاجی‌بابای اصفهانی دور از کهنگی معمول در نوشته‌های آن‌روز ایران است. در ترجمهٔ منظوم اوازنمایشنامهٔ مولیربه‌نام «گزارش‌مردم گریز»هم تعبیرات عثمانی‌وارد شده است[۱]. کارهای تحقیقی او «دستورسخن» در دستورزبان فارسی ونیزمتنهای بالنسبه ارزندهٔ دیوان‌اطعمهٔ بسحق و دیوان البسهٔ نظام قاری که تصحیح و چاپ کرده وفهرست لغات که برآنها افزوده، حاصل ارتباط او با اروپاییانی که نزد او فارسی‌می‌خواندند، ونیزنشانهٔ تجددی است که درمحیط آن‌روزعثمانی وجود داشته است.

می‌رسیم به‌شاعرو نویسنده ومتفکربزرگ سیاسی واجتماعی‌مان،میرزاآقاخان کرمانی که درمدت ده سال اقامت دراستانبول ضمن آشنایی با تجدد طلبی عثمانیها

۱ــ یحیی آرین‌پور، ازصبا تا نیما، ج ۱ ص۳۳۷ــ۳۳۸.

وتحقیق درآثارمتفکران غربی، پیشروآزاداندیشی وخردورزی وملیت‌گرایی[1] و بیگانه‌ستیزی درتاریخ تحولات فکری ملت ما گردید. سادگی وروانی نوشته‌های اوهم تازگی دارد.

اگرمیرزاآقاخان درایران مانده بود، ادیب صوفی فاضلی می‌شد یا دیوانی آزاده‌ای، و به‌مقامی که رسید نمی‌رسید. درست نظیر آنچه از مولوی نقل کردیم که در فیه مافیه گفته است: «ما اگر در آن ولایت می‌ماندیم، موافق طبع ایشان می‌زیستیم... مثل درس گفتن وتصنیف کتب کردن وتذکیرو وعظ گفتن وزهد وعمل ظاهرورزیدن».

* * *

تأثیرپذیری اصلی‌را درکار گویندگان ونویسندگان‌جوانی می‌بینیم که مقارن با پایان جنگ اول جهانی در استانبول بوده‌اند. درآن سالها جریانات تجددطلبی درادب عثمانی به‌اوج خود رسیده بود. بحثهای داغی درمطبوعات درجریان بود و جوانان پرشورایرانی که به‌آن محیط افتاده بودند ازتأثیرآن بحثها برکنارنماندند.

محمود غنی‌زاده (درگذشتهٔ ۱۳۱۳ شمسی) که پس‌ازاشغال تبریز به‌وسیلهٔ سپاهیان روس به‌استانبول‌رفته بود، درمثنوی معروف «هذیان» خود ازسبکهای‌جدید شعرعثمانی الهام‌گرفته، و شعربسیار لطیفی ساخته[2]، اما چند بیتش به‌علت کاربرد تعبیرات عثمانی‌ازلطف وتأثیرافتاده است.

ابوالقاسم لاهوتی، درمسمط نوروزنامهٔ خود تجددی دارد واندیشه‌های‌ایرانی را با مضامین تازه‌ای بیان‌کرده است[3] این مسمط در دیوان چاپ شدهٔ او در روسیه

۱ـ درسالهای اخیر در این مورد «ملی‌گرایی» به‌معنی ناسیونالیسم معمول شده وآن غلط است. همانطورکه به‌جای حقیقت‌جویی و حقیقت‌پرستی نمی‌توان گفت، حقیقی‌جویی و حقیقی‌پرستی. باترکیب اسم واسم فاعل‌مرخم، صفت فاعلی ساخته می‌شود، وباافزودن «ی» بدان اسم مصدریا حاصل مصدربه‌وجود می‌آید. نظیر: داد، دادگستر، دادگستری. حق، حق‌پرست، حق‌پرستی.

۲ـ بهارگفته است: «درعمرم شعری‌به‌این شیوایی و گیرایی نشنیده بودم وهیچ شعری‌در من چنین اثرنکرده بود». ازصبا تا نیما ج ۲ ص ۳۲۹.

۳ـ یادبودهای سفارت استانبول ص ۱۴۴ـ۱۵۵.

نیست.

لاهوتی ابتدا درژاندارمری که زیر نظر افسران سوئدی تشکیل‌شده بود خدمت می کرد. ژاندارمری یك نیروی ملی مورد علاقهٔ مردم بود، همانطور که نیروی‌قزاق تحت‌نظر افسران روسی مورد بغض ونفرت عمومی بود. لاهوتی محکوم به‌اعدام شده به‌استانبول گریخته بود و گفتیم که در آنجا چند شماره مجلهٔ ادبی پارس‌را منتشر کرد.

بعدازپایان جنگ وهنگام بازگشت مهاجران ایرانی اوهم به‌تبریز آمد و به‌مخبرالسلطنهٔ هدایت والی آذربایجان متوسل شد. نامه‌ای نوشت وضمن آن‌شعری فرستاد که چون درديوانش چاپ نشده آن را دراینجا می آوریم:

«۱۰ صفر ۱۳۴۰

به‌نام مقدس بندگان حضرت اشرف حقیقت وطن‌پرستی آقای حاج‌مخبرالسلطنه دامت شوکته، درنتیجهٔ مسافرت ازاسلامبول‌عرض‌شد:

سراندر کف برای خدمت یار آمدم اینجا
کنم تا شکوه از بیداد اغیار آمدم اینجا

گسستم از جهان دل را و با مهر تو پیوستم
نوازش کن مرا چون من به‌زنهار آمدم اینجا

ستم کرده‌ست بامن چرخ دون ای دادگر داور
دهی تا کیفر چرخ ستمکار آمدم اینجا

فلك بشکسته پا و کنده بال و بسته منقارم
کنی تا چارهٔ این درد بسیار آمدم اینجا

شنیدم عزم خونخواهی ز بدخواه وطن داری
کنم تا خون خود در راهت ایثار آمدم اینجا

زکید دشمنان دربارهٔ ایران خبر گشتم
کنم تا بندگانت را خبردار آمدم اینجا

در این خدمت خطرها بود در راهم ولیکن من
نترسیدم ز بند و محبس و دار آمدم اینجا

مرا در سینه گوهرهاست از گنجینهٔ دانش
تورا دیدم به‌گنج خود خریدار، آمدم اینجا
برای خدمتت پیمان محکم با خدا بستم
بگیر ای نامور دستم که پا دار آمدم اینجا
مرا از ذات تو جز ذات تو نبود تمنایی
نه از بهر جلال و منصب و کار آمدم اینجا
به‌لاهوتی محقق شد که اول مرد ایرانی
نه از روی هوی، باهوش و بیدار آمدم اینجا[1]

لاهوتی با این شعر، به‌دستور والی مجدداً وارد ژاندارمری شد. چهارماه بعد کودتا کرد و والی را که «دادگر داور... اول مرد ایران»ش نامیده و گفته بود که «برای خدمتت پیمان محکم باخدا بستم» بازداشت کرد. اما چهارروز بعد، ازنیرو-های وفادار به‌دولت شکست خورد و به‌روسیه گریخت وبعدها درهمانجا درگذشت.

عارف قزوینی، اگرچه خود مدعی تجددی نیست وشیوهٔ سنتی غزلسرایی را ادامه داده است، اما توجه به‌مضامین وطنی و جوابهایی که به‌روزنامه‌نویسان متعصب عثمانی داده، وتصنیفهایی که در کنسرتهای خود خوانده، نشان از تأثیرات مهاجرت در او دارد.

تأثیر تجدد ادبی عثمانی‌را بیش‌ازهمه درآثار عشقی می‌توان دید. اوجوانی ۲۳ ساله بود که به‌استانبول رسید. ترکی عثمانی راآموخت وتحت تأثیرشعرجدید عثمانی واپراهای عثمانی قرارگرفت. نام «میرزاده» راهم به‌تقلید عرف معمول در آن محیط برخود نهاد. حتی تقدم «میرزاده» بر«عشقی» درنام او، مغایربا روح زبان فارسی وتحت‌تأثیردستورزبان عثمانی است که مثلاً می‌گفتند: کوپریلی‌زاده محمد فؤاد.

عشقی، اگرچه تحصیلات عمیق درزبان وادب فارسی وانس لازم را با شعر کهن نداشت اما ازذوق وقریحه وابتکار وپشتکار بی‌بهره نبود. نوروزی‌نامه و«اپرای رستاخیز شهریاران ایران» را درهمانجا نوشت وکفن سیاه و«ایدآل، یا سه تابلوی

۱ـ خاطرات وخطرات، ص ۳۲۵.

مریم» را بعد از بازگشت به‌ایران سرود.

از جوانانی که از ادبیات عثمانی تأثیر پذیرفته بودند، یکی هم تقی رفعت بود. او در مدارس طرابوزان درس خوانده بود و به‌تدریس در مدرسهٔ ایرانیان در آن شهر اشتغال داشت. در ۱۲۹۵ شمسی به‌ایران بازگشت و به تدریس در مدرسه متوسطهٔ تبریز پرداخت. وقتی هم که عثمانیها تبریز را اشغال کردند، یك روزنامهٔ ترکی به‌نام آذربایجان دایر کرد: بعد از رفتن عثمانیها مجدداً به خیابانی پیوست و بعداز مرگ خیابانی او هم در ۳۳ سالگی خودکشی کرد.

جعفر خامنه‌ای هم در ترکیب بندهای دوبیتی خود از نظر صورت ومعنی و لفظ شدیداً تحت تأثیر تجددگرایان آن دیــار است حتی از آوردن تعبیرات خان والده‌ای «آبده» به‌معنی بنای یادگاری و «انقاض» به‌جای آوار ابا ندارد.

عشقی درنوشته‌های خود، وپیش‌ازاو تقی رفعت درروزنامهٔ تجدد تعبیردهن‌پرکن «انقلاب ادبی» را برای نوآوریهای خود به‌کار برده‌اند. این‌تعبیرهم برگرفته اززبان عثمانی است. در آن زبان انقلاب به‌معنی «تحول» است. آنچه در فارسی انقلاب به‌معنی«شورش عمومی توأم با خونریزی بــرای واژگون کردن حکومت موجود و ایجاد حکومتی‌نو» به‌کار می‌رود درترکی «اختلال» نامیده می‌شود. مثلاً می‌گویند: «اختلال‌کبیر فرانسه».

درایران ادیبانی‌که خود را حافظ ادبیات سنتی می‌دانستند وبا تجدد مخالف بودند، همین تعبیر نامناسب را مقدمهٔ حمله به‌تجدد ادبی قرارمی‌دادند. مثلاً وحید دستگردی درمجلهٔ ارمغان خود ضمن مقالهٔ «انقلاب ادبی، ادیب انقلابی» (اردی‌بهشت ۱۲۹۹ [۱]) با بحث در معنی لغــوی انقلاب آن را در مورد ادبیات بی‌معنی دانست. و مجدداً در مقالات دیگری در زمستان ۱۳۰۳[۲] به انقلاب ادبی تاخت.

۱ـ مجلهٔ ارمغان، سال دوم، شمارهٔ ۴.

۲ـ همانجا، سال‌پنجم شماره‌های ۹ـ۱۲.

این ابیات هم در این باره از ایرج میرزاست :

انقلاب ادبی محکم شد فارسی با عربی توأم شد
در تجدید و تجدد واشد ادبیات شلم شوربا شد
تا شد ازشعر برون وزن وروی یافت کاخ ادبیات نوی
این جوانان که تجدد طلبند راستی دشمن علم و ادبند

این تأثیرات سطحی وزودگذر بود، اثرعمیقی برجای‌نگذاشت. نمونه‌هایی پدیدآمد که ده پانزده سالی مورد علاقه جوانان بود. اینقدر هست که تجربه‌ای بود که نشان‌داد می‌توان جز تقلید گذشتگان‌کارهای تازه‌ای‌هم انجام داد. آفرینش آثار اصیل تازه زمان می‌خواست ومقدماتی می‌خواست. باگذشت زمان مقدماتی فراهم شد. با پیشرفتهای فرهنگی‌ازیك‌سو آشنایی بازبانهای خارجی‌بیشترشدوترجمه‌های آثار خارجی رواج گرفت ، وجوانان تازه جوی ازیك سو با شیوه‌های ادبی جهان آشنا شدند و از دگرسو با شاهکارهای ادب‌کهن فارسی انس یافتند. چنین بود که زبان و ادب فارسی راه صحیح خود را یافت.

اما آیندگان نباید فراموش کنندکه پدران‌شان از این دریچه با ادب جهانی آشنا شدند و از این راه بهٔ سرچشمه‌های اصلی رسیدند و بـا این مقدمات بودکه پایه‌های تجدد ادبی در ایران ریخته شد.

۲۰

فارسی و زبان ترکی امروز ترکیه

با اعلام انقراض امپراطوری عثمانی و تشکیل جمهوریت ترکیه درسال ۱۳۰۲ شمسی، تحول اساسی درفرهنگ آن کشور آغاز گردید. هدف دولت جدید این شد که ترکیه را مادآ و معناً به‌صورت یك کشور نوآیین اروپایی درآورد. این بود که رشته‌های پیوند با فرهنگ شرقی، اندك اندك گسسته شد یاسستی گرفت. برنامه‌های فرهنگی براساس ناسیونالیسم پیشنهادی ضیا گوکالپ[1] تحول یافت.

درسال ۱۳۰۷ شمسی، الفبای لاتینی جای الفبای فارسی را گرفت وچاپ و خرید وفروش کتاب به‌خط قبلی ممنوع یا محدود گردید. تدریس زبان فارسی از برنامه‌های دبستانها ودبیرستانها حذف شد.

در ۱۳۱۱ مؤسسه‌ای به‌نام «انجمن زبان» تشکیل شد و بعداً «بنیاد زبان»[2] نامیده شد که به‌تعبیرما فرهنگستان زبان ترکی است. این بنیاد زدودن واژه‌های فارسی و عربی را از زبان ترکی هدف و برنامهٔ خود قرارداد. دراین‌کار واژه‌های نویافته یا نوساخته‌ای ازریشهٔ ترکی یا اروپایی‌به‌جای واژه‌های موجودگذاشته می‌شود. تغییر الفباهم راه را برای آرایش وپیرایش زبان ترکی گشوده است.

زبان عثمانی درقرون گذشته، واقعاً زبان دشوار و ناهنجاری بود. علاوه

---

۱ – Ziya Gökalp [۱۸۷۶–۱۹۲۴] مرد سیاست و اندیشهٔ ترك.

2 – Dil Kurumu.

برلغات وترکیبات کثیرعربی وفارسی قواعد دستوری آن دوزبان هم درزبان عثمانی ریشه دوانیده بود. امروز فهم متون کهن عثمانی حتی برای بسیاری از محققان ترك هم دشوار است. البته آثار متأخر ساده‌تر بود، و نمونه‌ای از آنها قاموس‌الاعلام شمس‌الدین‌سامی‌است که وجوه اشتراك آن بازبان فارسی به‌درجه‌ایست که هرفارسی‌زبانی کم وبیش آن را می‌فهمد یا تصور می کند که می‌فهمد[۱]، درحالی که علاوه‌بر اینکه مفهوم کلمات درفارسی وترکی باهم‌فرق دارد، تلفظ حروف هم‌متفاوت است. مثلاً درترکی «خ» می‌نوشتند و «ه» یا «ک» تلفظ می کردند: خلق (حالك)، خلیفه (کالفا). «ق» تلفظ «ک» داشت: انقره (آنکارا)، قاضی (کادی). «غ» «گ» تلفظ می‌شد: غازی (گازی).

لزوم نوسازی زبان عثمانی حقیقتی بود که همه ترکها بدان اعتقاد داشتند. اما هرکسی وصول به‌این هدف را از راهی دیگر می‌خواست. اینك بعضیها معتقدند که دراجرای این برنامه تندرویها وشتابکاریها موجب لغزشهایی شده است.

به‌هرحال باکوششهای مستمر بنیادزبان، زبان ترکی به‌سرعت تحول یافت و به‌صورت زبان جدیدی درآمد که منحصراً آن را «زبان‌ترکی» می‌نامند وزبان پیش ازتحول «زبان عثمانی» نامیده می‌شود. حساب این دوبکلی ازهم جداست وبرای هریك لغت‌نامه‌های جداگانه‌ای تنظیم وچاپ کرده‌اند.

به‌موجب قانون‌نانوشته‌ای، کاربرد واژه‌های مصوب جدید دررسانه‌های‌جمعی وکتابهای درسی الزامی است و این، سیرد گرگشت زبان را سرعت می‌بخشد. در نیم قرن اخیر علاوه براینکه با این کوششها زبان ترکی ساده‌تر و خالص‌ترشده،

---

۱ ــ علامه دهخدا به‌آن‌کتاب علاقه واعتقاد داشت وآن را جزومنابع لغت‌نامه برای‌اعلام و اماکن عثمانی قرارداده بود. بعداز وفات‌آن زنده‌یاد، تنظیم‌کنندگان لغت‌نامه در مراجعه بدان راه افراط پیموده‌اند. برخیها بدون اندك‌آشنایی بازبان‌آن مطالبی ازآن نقل‌کرده‌اند. ازآن جمله است مادهٔ «بصره‌کورفزی» درجلد «ب». عثمانیها خلیج‌فارس راکه نام‌آن درهمه زبانها ترجمه‌ای ازخلیج‌فارس یادریای‌پارس است «بصره کورفزی» یعنی‌خلیج بصره می‌نامیدند نظیر اینکه بحرخزردر برخی‌کتب مسالك‌وممالك وجغرافیاهای قدیم، درنسبت به‌شهرهای نزدیك‌بدان «بحرقزوین»، «بحرجرجان»، «بحرآبسکون» هم نامیده شده است.

اصطلاحات لازم درعلوم وفنون گونه گون فراهم گردیده است. بیشتر این اصطلاحات هم از زبانهای اروپایی گرفته شده است.

زبان ترکی جدید، اینك به‌صورت یك زبان کارآ وغنی درآمده، رمان‌نویسی و نمایشنامه‌نویسی درآن پیشرفت مطلوبی یافته وآثارعلمی و تحقیقی در رشته‌های مختلف ودائرةالمعارفهای گونه گون تألیف وچاپ شده است. باتغییرالفبا هم ازیك سو آموزش همگانی گسترش یافته وازتعداد بیسوادان کاسته شده و کتابها وروزنامه‌ها به‌تیراژ زیادی منتشر می‌شود، از دگرسو رغبت خارجیها به‌فرا گرفتن زبان ترکی بیشترشده است.

این نکته هم گفتنی است که دراجرای برنامهٔ پاکسازی زبان، واژه‌های تازی زودتر ازواژه‌های فارسی رانده شدند. زیرا صورت وساختمان الفاظ عربی مخصوصاً مشتقات افعال‌مزیدفیه وترکیباتی ازآن زبان که به‌کثرت درزبان عثمانی معمول‌بود، باروح وسرشت زبان ترکی به‌هیچ گونه سازگارنبود. درصورتی که واژه‌های ساده وزیبای فارسی از نظرساخت و موسیقی در زبان ترکی بیگانه‌نمایی نداشت. نتیجه این شد که بسیاری از کلمات فارسی اگرهم از زبان نوشتاری واداری رانده شدند، درزبان گفتاری برجای ماندند.

در اینجا به‌عنوان نمونه بخشی از واژه‌های مستعمل در ترکی محاوره‌ای امروزرا ازیکی ازآخرین فرهنگهای ترکی‌می آوریم[1]. اینها واژه‌هایی است که با حرف «پ» شروع می‌شود و از فرهنگ ترکی به‌پارسی الغون ـ درخشان نقل می‌شود. دراین نمونه‌برداری فقط واژه‌های سادهٔ اصلی را می آوریم و از ترکیبات و مشتقات صرف‌نظرمی کنیم. از هریك ازاین واژه‌ها مشتقاتی به‌کار می‌رود ونیز با هریك از اینها با افزودن پسوند و پیشوند و فعل و اسم (ترکی) ترکیبات بسیاری ساخته‌اند که نقل آنها صفحات بسیاری را می گرفت وفایده‌ای هم نداشت.

واژه‌های فارسی، گاهی عیناً به‌همان معنی که در فارسی دارد به‌کارمی‌رود، گاهی با تغییر در حروف و حرکات یاپس و پیش شدن حرفها. گاهی هم درمعنی و مفهوم خاصی جدا ازآنچه درفارسی هست.

۱ ــ فرهنگ ترکی به‌پارسی، ابراهیم اولغون ــ جمشید درخشان ۱۳۵۰ بنیاد فرهنگ ایران.

نمونهٔ واژه‌هایی که در ترکی هم عین‌همان معنی‌فارسی خود را دارد اینهاست.
پاپوش (کفش)، پاچه، پادشاه، پارچه (تکه)، پاك، پالان، پایتخت، پایدار، پایه، پدر، پدرشاهی، پراکنده، پرچین، پرده، پروا، پروانه، پری (فرشته)، پریشان، پژمرده، پشیمان، پلاس، پناه، پنجره، پنجگاه (مقامی درموسیقی)، پنجه، پهلوان، پیاده، پیر، پیغمبر...

کلمات زیر با تغییر حروف و حرکات در محاورات ترکی وارد شده است:
پاتلیجان (بادنجان)، پارام پارچا (پاره وپارچه، ریز ریز)، پازار (بازار)، پازی بنت (بازوبند)، پالوذه (پالوده)، پاموك (پنبه)، پانزهیر (پادزهر)، پرشنبه (پنجشنبه) پردخ (پرداخت)، پرگل (پرگار)، پرواز (پروز، حاشیهٔ جامه) پش‌تاختا (پیش‌تخته)، پش - پشه (پشت سرهم)، پشه‌کار (پیشه‌کار)، پشکش (پیشکش)، پلاسپار (پلاس پاره)، پنجی دو (پنج و دو در بازی نزد)، پنجی‌یك (پنج و یك)، پوت (بت)، پوتا (بوتهٔ ذوب فلز)، پولات (پولاد)، پاها (بها، ارزش)، پهریز (پرهیز)، پیرینج (برنج)، پیلاو (پلو) پستانه (پستخانه، ظاهراً این اصطلاح دوباره اززبان عثمانی به‌فارسی برگشته است).

کلمات زیرنمونه‌هایی ازآنهاست که باتغییر معنی ومفهوم در ترکی متداول است: پارا (پاره، پول)، پرنده (معلق)، پس‌پایه (مأمورپست‌پایه)، پشت‌مال (به‌کسر اول، لنگ حمام، مقایسه شود بادستمال)، پشین (پیشین)، پشین‌پا را (بیعانه، پرداخت پیشکی)، پوست (مسند ارشاد)، پوست نشین (شیخ خانقاه)، پول (تمبرپست)، پیاز (نوعی غذا ازلوبیا و پیاز)، پیشمانیه (پشمك)، پیشدار (رهبر، پیشوا).

اینها نمونه‌هایی است که ازحرف «پ» یك‌فرهنگ نقل‌گردید. در گفتگوهای روزانه لحظه به‌لحظه کلمات زیربه گوش‌می‌رسد: برادر، چابك، چالاك، چاره، زیرا شاید، مگر، گویا، گرچه...

برای بسیاری از مفاهیم که اینك ما در زبان فارسی کلمات زمخت عربی یا اصطلاحات بیگانه‌روی اروپایی به‌کار می‌بریم، در آنجا واژه‌های نغزونژادهٔ فارسی ازیادگارهای پیش‌از مغول برسرزبانهاست. چون: استره (تیغ‌سلمانی، تیغ‌ژیلت)، آویز (لوستر)، بند (سدآب)، یگانه (منحصربه‌فرد)، شاهانه (عالی)، نادیده (عدیم -

النظیر)، درحال (فوراً، الان)، چشمه (سقاخانه)، گل (گل‌سرخ).

اصطلاح «شکرآویز» دربیتی ازقصاید حافظ جزو مشکلاتی بودکه مرحوم علامه قزوینی هم درتحقیق معنی‌آن تردیدکرده است، دراین بیت:

تورا رسد شکرآویزخواجگی‌گه جود   که آستین به کریمان عالم افشانی

اما این‌کلمه در زبان عامهٔ مردم‌آن دیار هنوز زنده است و به‌معنی دنبالهٔ آویزان عمامه است‌که طول‌آن نشانهٔ تشخص صاحبش بوده است.

اصطلاحات موسیقی از سازها و مقامها هم فارسی است: سه‌گاه، چهارگاه، پنجگاه، نوروز، اصفهان، بیات اصفهان، خسروانی، نهاوند، ساقی‌نامه، پرده، مقام... همچنین: ساز، چنگ، نی، نای، نی داوود، نای منصوری، شاه‌نای، بربط، عود، دف، سرنا. ونیز: گفته (تصنیف)، گفته‌کار (تصنیف ساز)، بسته (آهنگ)، بسته‌کار (آهنگ‌ساز).

وجود صدها کلمهٔ فارسی مربوط به‌ساز وآواز می‌رساندکه اولاً موسیقی ایرانی نیز ریشه‌های اصیلی در متصرفات عثمانی دارد. ثانیاً معلوم می‌شودکه در سیصدسال‌اخیر به‌علت فترتی‌که درموسیقی ایران حاصل‌شده بسیاری از اصطلاحات در ایران فراموش شده است. اما چون درآنجا ظاهراً به‌دنبالهٔ سنتی‌که از دورهٔ بیزانس مانده، موسیقی‌کمتر درتحت فشار و تضییق متعصبان بوده، اصطلاحات اصیل وکهن موسیقی ره‌آورد هنرمندان ایرانی برجای مانده است و در تدوین فرهنگ موسیقی ایرانی ازاین منبع غنی غافل نباید بود.

***

آنچه از حرف «پ» فرهنگ‌کوچك اولغون نقل‌کردیم، حداقل واژه‌های فارسی است‌که در ترکی امروز معادلی ندارد. بد نیست‌کلماتی را هم‌که درآن فرهنگ نیست از قاموس ترکی[1] نقل‌کنیم (به‌جای این واژه‌ها بنیاد زبان معادلهایی برگزیده است):

پابند، پای‌بند (ترکیبات: پابرجای، پا برهنه، پا بسته، برپا، پانهاده)، پاداش،

---

۱ ــ قاموس ترکی تألیف شمس‌الدین سامی، ۱۳۱۷ قمری ــ استانبول.

پادشاهانه، پادشاهی، پارسا، پارسال، پاره (نوعی پول عثمانی از اجزاء غروش)، پازوند(پاسبان)، پاسبان، پالاندوز، پالهنگ، پایان، پای‌انداز، پای‌زن (مجرم‌بندبه‌پای)، پامال، پایمال، پاینده، پخته، پختی (مایع غلیظ)، پدرانه، پدرود، پذیر (ختام پذیر، اصلاح‌پذیر، تربیه‌پذیر)، پذیرا، پر، پران، پرتاب، پرتاو، پرتو، پرتوافشان، پرتو - انداز، پرتوسوز، پرخاش، پرخاشجو، پرداخته، پرداز (مصلحت پرداز، اصطلاح - پرداز، کارپرداز)، پرست (خداپرست، آتش‌پرست، بت‌پرست، می‌پرست، اقبال - پرست)، پرستار، پرستش، پرستشکار، پرستشکارانه، پرستشکاری، پرسش، پرسنگ (= پارسنگ)، پرکار (= پرگار)، پرگاله (پاره پاره)، پرنده، پرنده‌باز، پرنیان، پرور (بنده‌پرور، معارف‌پرور، مراحم‌پرور)، پروردگار، پرورده، پرورش، پرورش - یاب، پروین، پرهیز، پرهیزکار، پریشان‌حال، پس (= حالا)، پس (= عقب)، پست، پستان، پسر، پسمانده، پسند (خودپسند، مشکل پسند، عوام پسند)، پسندانه (عوام - پسندانه)، پسندیده، پشت، پشرو (= پیشرو)، پشگیر (= پیشگیر)، پشم، پشمینه، پشنگ (پیشاهنگ)، پشه، پشیز، پلاس، پلته (پالوده)، پلنگ، پلید، پناهگاه، پناهی، پنبه، پنبه‌زار، پنجه، پند، پندار، پندنامه، پنگان، پنهان، پنیر، پود، پورتقالی، پوزش، پوزینه، (= بوزینه) پوش، پوسه (بوس، بوسه) پوش (خرقه‌پوش، سیه‌پوش، سر - پوش، پاپوش، عیب پوش)، پوشش، پوشیده، پویان، په‌په (= به‌به) پهن، پهنا، پهنگیر، پی (= پای) پیاپی، پیاله، پیام، پیچ، پیچاپیچ، پیچش، پیچیده، پیدا، پی - درپی، پیرا (بلاغت پیرا)، پیراسته، پیرامن، پیرانه، پیراهن، پیرایش، پیره‌زن، پیش، پیشانی، پیش تخته، پیشدار، پیشرو، پیشقدم، پیشکار، پیشگاه، پیشکش، پیشگیر، پیشوا، پیشه (شقاوت پیشه، پیشه‌کار)، پیشین، پیغام، پیغوله، پیك، پیکار، پیگیر، پیل، پیلتن، پیما (بادپیما) پیمان، پیمانه، پیوست (دست کرم پیوست) پیوسته، پیوند.

نامهای خاص امروزی

به‌موجب قانونی نام خانوادگی هریك از اتباع ترکیه منحصراً باید ازریشهٔ زبان ترکی باشد. دراجرای این‌قانون خانواده‌های کهنی که به‌نام یکی ازپدران خود باپسوند «زاده» شهرت داشتند مجبور شدندآن پسوند را به «اوغلو» برگردانند.

نسبت «زاده» ازهمان آغاز دورهٔ عثمانی به‌جای «ابن» عربی معمول شده بود وعده‌ای از رجال و دانشمندان را بدان عنوان می‌شناسیم و دراین کتاب از عده‌ای چون قاضی‌زادهٔ رومی و کمال‌پاشازاده نام برده‌ایم. انتخاب این‌عنوان ابتدا ازطرف خود خانواده‌ها و اشخاص نبود، بلکه مردم فرزندان دانشمندان و شخصیتهای بزرگ یك شهریا کشور را به‌نام آنها می‌خواندند. بعدها دراواخر دورهٔ عثمانی کاربرد این نسبت رواج بیشتری یافت و نویسندگان در روزنامه‌ها نام و شهرت خود را بدان صورت آوردند.

مقارن با جنگ اول جهانی که عده‌ای از ایرانیان به‌استانبول مهاجرت کرده بودند آنها هم خود را بدان صورت معرفی کردند. چون: صادق رضازاده شفق، محمود غنی‌زادهٔ سلماسی، میرزادهٔ عشقی. هنگامی هم که با تصویب قانون سجل احوال درایران هم هرکسی یك‌نام‌خانوادگی برای‌خود برمی گزید، کسانی نام پدر یا یکی از نیاکان خود را با افزودن «پور» به‌اول یا «زاده» به‌آخر آن نام خانوادگی خود قرار دادند.

گفتیم درترکیه نام خانوادگی هرکسی باید ریشهٔ ترکی داشته باشد، اما در مورد اسم کوچك چنین قیدوبندی نیست. خانواده‌ها نامهایی راکه در گذشته معمول بوده برای فرزندان خود انتخاب می‌کنند. بیشتراین‌نامها هم فارسی است. دراینجا نمونه‌هایی ازنامهای معمول برای زنان ودختران را می‌آوریم:

آزاده، آرزو ،آفتاب، ارجمند، امید، بنفشه (منکشه)، بهار، نوبهار، جانان، خندان، دریا، زرین، ژاله، شادمان، شایسته، شیرین، غنچه، فروزان، کامران، گل، گلی، گلبن، گلبهار، گلرخ، گلرو، گلشن، گلگون، لاله،مژده، مژگان، مهتاب، نازان، ناهید، نرگس، نسرین، نهال، نیلگون، نیلوفر.

***

خوانندگان عزیزتااینجا باپیشینهٔ نهصدسالهٔ زبان وادب فارسی‌درسرزمینهایی که یك روز دیار روم وبعداً امپراطوری عثمانی نامیده می‌شد و امروزترکیه نام دارد آشناتر شدند. دیدیم که زبان فارسی قرنها زبان رسمی وسپس‌تر زبان دوم آن دیار

بود واینك هم آثار آن درزبان وفرهنگ عامهٔ مردم باقی‌مانده، است، اما تقویت زبان ملی موجب محدودتر شدن دامنهٔ آن شده ومی‌شود.

طبیعی است که محدودتر شدن زبان فارسی به‌هیچ وجه نباید حمل بر بیمهری به‌ایران و ایرانیان شود. تقویت زبان ملی وظیفهٔ هرحکومت در هر کشوری است. همچنانکه درهر کشور اروپایی برای تقویت زبان ملی آن کشور، زبان لاتین پس‌زده شد. در ایران پیشرفت زبان فارسی زبان عربی را عقب راند در هند و پاکستان که در گذشتهٔ نزدیك زبان انگلیسی به‌صورت زبان رسمی درآمده بود امروز با تقویت زبانهای محلی‌وملی دامنهٔ آن برچیده می‌شود. اما همان‌طور که در کشورهای اروپایی زبان لاتین درشعبی ازمدارس تدریس می‌شود، وما دردانشکده‌های ادبیات خود به‌تدریس و تحقیق زبان عربی نیازمندیم، محققان ترك هم از آشنایی با زبان فارسی گزیری ندارند.

گذشتهٔ ترکها بازبان فارسی درآمیخته است، وبدون آشنایی بازبان فارسی و منابعی که به‌این زبان موجود است تحقیق در زبان وتاریخ و فرهنگ آن ملت میسر نیست. از اینجاست که بعداز حذف فارسی از برنامهٔ دبستانها ودبیرستانها، کرسیها و بخشهای تدریس زبان فارسی در دانشکده‌های ادبیات تأسیس گردید. و استادان دانشمندی به‌تحقیق درزبان وادب فارسی وتدریس آن پرداختند.

به‌همت این استادان، درهفتادسال اخیر کتابها ومقاله‌های ارزنده‌ای درزمینه‌های مرتبط باایران تألیف ومنتشر گردید ونیزتعداد قابل ملاحظه‌ای ازمتون تاریخی وادبی‌فارسی به‌چاپ رسید که جای‌جای درمتن بدانها اشاره شده ودرفهرست منابع در پایان‌کتاب مشخصات آنها را می‌آوریم. دراینجا از یك‌کار عظیم و ارزنده باید نام ببرم وآن دائرةالمعارف اسلام[1] (ترجمه وتألیف وتکمیل‌وتعدیل) متن چاپ‌لیدن است که به‌سرپرستی دانشکده ادبیات دانشگاه استانبول از ۱۹۴۰ تا ۱۹۸۶ در ۱۳ جلد وبیش‌از ۱۱/۵۰۰ صفحه چاپ شده است. درمقالات مربوط به‌ایران دراین اثر عظیم، از برخی خطاهای عمدی ناشی از تعصب در زمینهٔ جغرافیا وتاریخ ایران که بگذریم، تحقیقات ارزنده‌ای موجود است.

1 — Islam Ansiklopedisi.

نخستین نسل استادان بزرگ دردانشگاههای استانبول و آنکارا، محمد فؤاد کوپرولو، اسماعیل حقی اوزون چارشیلی، و نجاتی لوغال بودند. از دومین نسل این دانشمندان که تدریس و تحقیق‌شان بازبان فارسی ومسائل تاریخی مربوط به‌ایران ارتباط داشت، و من درطی پنج سال اقامت خود در ترکیه از فیض دیدارشان برخورداریها داشته‌ام دراینجا باذوق و لذت نام می‌برم و خاطرات خوش گذشته را تجدید می کنم: فریدون نافذاوزلوق، عثمان‌توران، احمدآتش، عبدالباقی گلپنارلی، عابدین‌اتیل، آیدین صاییلی، ملیحه انبارجی‌اوغلو، عدنان صادق ارزی، عبدالقادر قراخان، تحسین‌یازیجی، خلیل‌اینالجیق، مجمدآلتای کویمن، نشأت چغتای، فاروق سومر، شرف‌الدین توران، محمداوندر، ابراهیم‌اولگون، عصمت پارماق سزاوغلو، مژگان جمهور، رشدی شارداغ.

روز وصل دوستداران یادباد　　　یاد بادآن روزگاران، یاد باد

شاگردان این بزرگان استادان امروز هستندکه برخی ازآنان طبق برنامهٔ دعوت از دانشجویان خارجی در دانشگاه تهران نیزمشغول تحصیل بوده‌اند. ازآن جمله‌اند: علی‌الپ اصلان، عبدالرحمن ناجی توقماق، سعدالدین قوجا ترك.

سخن‌را بانام ویادآن عزیزان به‌پایان می‌برم و آرامش‌وشادی برای روانهای پاك رفتگان وطول عمر توأم باسعادت وتوفیق برای استادان امروزآرزو می کنم.

برگزیدهٔ منابع

آقسرایی، محمودبن محمد: مسامرة‌الاخبار، باتصحیح ومقدمهٔ عثمان توران، ۱۹۴۳، انقره.

ابن بطوطه: سفرنامه، ترجمهٔ دکترمحمد علی‌موحد، بنگاه ترجمه ونشر کتاب، ۱۳۳۷ تهران.

ابن بی‌بی، حسین‌بن محمدالجعفری الرغدی: الاوامرالعلائیه‌فی‌الامورالعلائیه، چاپ عکسی از دستنویس مورخ ۶۷۹ کتابخانهٔ ایاصوفیه، ۱۹۵۶، آنکارا.

ابن بی‌بی: مختصر سلجوقنامه، چاپ هوتسما، ۱۹۰۲، لیدن. تجدید چاپ افست دکترمحمدجواد مشکور درمجموعهٔ اخبار سلاجقهٔ روم.

ابوبکربن زکی قونیوی: روضة‌الکتاب، باتصحیح و مقدمهٔ علی‌سویم، انجمن تاریخ ترك، آنکارا، ۱۹۷۲.

ارموی، سراج‌الدین محمود: لطائف‌الحکمه، به تصحیح دکترغلامحسین یوسفی، ۱۳۵۱، بنیاد فرهنگ ایران، تهران.

استرابادی، عزیز: بزم ورزم، باتصحیح ومقدمهٔ فؤادکوپرولو، ۱۹۲۸، استانبول.

اسکندربیگ منشی: عالم‌آرای عباسی، چاپ امیرکبیر، ۲ جلد، با مقدمه و فهرستها از ایرج افشار، ۱۳۳۴ ـ ۱۳۳۵، تهران.

افلاکی، شمس‌الدین احمد: مناقب‌العارفین، به‌کوشش تحسین یازیجی، انتشارات انجمن تاریخ ترك، ۲ جلد، ۱۹۵۹ و ۱۹۶۱، آنکارا.

اقبال آشتیانی، عباس: تاریخ مغول، چاپ دوم، ۱۳۴۱.

انصاری، خواجه عبدالله: رسائل، به تصحیح سلطان حسین تابندهٔ گنابادی، ارمغان ۱۳۱۹.

اولغون، ابراهیم و درخشان، جمشید: فرهنگ ترکی به‌پارسی. بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۰.

برگل: ادبیات فارسی برمبنای تألیف استوری، ترجمهٔ یحیی آرین‌پور و دیگران،

۲ جلد، مؤسسه مطالعات وتحقیقات فرهنگی، ۱۲۶۲.
بلعمی، ابوعلی محمد: ترجمهٔ تاریخ طبری. چاپ عکسی از دستنویس مورخ ۶۸۵ آستان قدس، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵.
بوگدانوویچ: «ادبیات فارسی دریوگوسلاوی»، راهنمای کتاب، سال پنجم، بهمن واسفند ۱۳۴۱، ص ۹۸۲ — ۹۹۰.
بوگدانوویچ، دکتردیان: «نویسندگان و شعرای فارسی گوی یوگوسلاوی»، مجلهٔ وحید ج ۱، شمارهٔ۸، مرداد ۱۳۴۳ص ۶۰ — ۶۷. شمارهٔ۹، شهریور۱۳۴۳ ص ۲۶—۳۴.
بهاء ولد: معارف، بدیع‌الزمان فروزانفر. از انتشارات اداره‌کل انطباعات وزارت فرهنگ، ۲ جلد، ۱۳۳۳ و ۱۳۳۸.
بیغمی، مولانامحمد: داراب‌نامه، به‌تصحیح دکترذبیح‌الله صفا، ۲ جلد، بنگاه ترجمه ونشر کتاب، ۱۳۳۹ و ۱۳۴۱، تهران.
تاجی‌زاده، سعدی چلبی: منشآت. به اهتمام نجاتی‌لوغال وعدنان ارزی، استانبول، ۱۹۵۶.
تاریخ‌آل سلجوق درآناطولی: چاپ عکسی از نسخهٔ یگانهٔ‌کتابخانهٔ ملی پاریس، فریدون نافذ اوزلوق، ۱۹۵۲، آنکارا.
تربیت، محمدعلی: دانشمندان آذربایجان، ۱۳۱۴، تهران.
تقاریرالمناصب: با تصحیح و مقدمهٔ عثمان توران از نسخهٔ یگانه شماره ۳۱۷۳ ماربورگ، ۱۹۵۸، آنکارا.
جلال‌الدین‌محمدبلخی، مولوی: فیه‌مافیه، باتصحیح و مقدمهٔ بدیع‌الزمان فروزانفر، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۰.
جم سلطان: دیوان، نسخهٔ ماشین شدهٔ پایان‌نامهٔ دکتری عبدالرحمان ناجی طوقماق، خرداد ۱۳۵۵.
حاجی خلیفه،کاتب چلبی: کشف‌الظنون، چاپ فلوگل ۱۸۳۵ — ۱۸۵۸.
حامدی اصفهانی: دیوان: چاپ عکسی، ۱۹۴۹، استانبول.
حکمت، علی‌اصغر: جامی، ۱۳۲۰.
حمدالله مستوفی: تاریخ گزیده، چاپ دکترعبدالحسین نوایی، ۱۳۳۹، تهران.
خان ملك ساسانی: یادبودهای سفراستانبول، ۱۳۴۵، تهران.
خطیب شیرازی: مناقب جمال‌الدین‌ساوی، به‌تصحیح تحسین‌یازیجی. انقره، ۱۹۷۲.
: قلندرنامه به‌تصحیح حمید زرین‌کوب، ۱۹۶۲، انتشارات توس، تهران.
خویی، حسن‌بن عبدالمؤمن:رسوم‌الرسائل ونجوم‌الفضائل، (قسمتی ازکتاب است) چاپ عدنان ارزی، آنکارا.
خویی، حسن‌بن عبدالمؤمن: غنیة‌الکاتب ومنیة‌الطالب، چاپ عدنان ارزی، ۱۹۶۳،

آنکارا.

دانش‌پژوه، محمدتقی: فهرست میکروفیلمهای کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، جلد اول ۱۳۴۸، جلد دوم ۱۳۵۳.

دنیسری، شمس‌الدین محمد: نوادرالتبادر لتحفة‌البهادر، به‌کوشش دانش‌پژوه-افشار، ۱۳۵۰، بنیاد فرهنگ ایران.

راوندی، نجم‌الدین ابوبکر محمدبن علی: راحة‌الصدور، چاپ ۱۳۳۳ تهران، (افست ازچاپ ۱۹۲۱ لیدن) به‌تصحیح محمد اقبال.

ریاحی، محمد امین: مقدمه‌بر مرصادالعباد نجم‌رازی، بنگاه‌ترجمه ونشر کتاب، ۱۳۵۲، تهران.

ریاحی، محمد امین: مقدمه بر برگزیدهٔ مرصاد، چاپ توس، ۱۳۶۱.

ریاحی، محمد امین: سفارتنامه‌های ایران، چاپ توس، ۱۳۶۸، تهران.

ریاحی، محمد امین: «تفلیسی، پیشاهنگ فارسی‌نویسان روم»، مجلهٔ آینده، سال‌هفتم، ۱۳۶۰.

سام میرزا: تحفهٔ سامی، چاپ ارمغان ۱۳۱۴، وچاپ همایون فرخ.

سیف فرغانی: دیوان، با تصحیح‌ومقدمهٔ دکترذبیح‌الله صفا، چاپ‌دوم، ۱۳۶۴، تهران.

شاهنامه‌شناسی: مجموعهٔ گفتارهای نخستین‌مجمع علمی بحث‌دربارهٔ شاهنامه، دراستان هرمزگان، آبان ۱۳۵۶، ازانتشارات بنیاد شاهنامهٔ فردوسی، تهران، ۱۳۵۷.

شروانی، جمال خلیل: نزهة‌المجالس، با تصحیح ومقدمه وحواشی وتحقیق زندگی گویندگان، ازدکترمحمد امین ریاحی، ۱۳۶۶، تهران.

شمس تبریزی: مقالات، چاپ احمد خوشنویس (عماد)، تهران ۱۳۴۹.

صادقی‌کتابدار: مجمع‌الخواص، ترجمهٔ عبدالرسول‌خیام‌پور، ۱۳۲۷، تبریز.

صفا، دکترذبیح‌الله: تاریخ ادبیات درایران، جلد ۳.

صفا، دکترذبیح‌الله: حماسه‌سرایی درایران، ۱۳۳۳، تهران.

طرسوسی، ابوطاهر محمد: داراب‌نامه، به‌کوشش دکتر ذبیح‌الله صفا، بنگاه ترجمه ونشر کتاب، ۲ جلد، ۱۳۳۹، ۱۳۴۶.

عارف چلبی: رباعیات، چاپ فریدون نافذ اوزلوق، ۱۹۴۹، استانبول.

عبید زاکانی: دیوان، به‌تصحیح عباس اقبال، چاپ ارمغان، ۱۳۲۱.

عراقی، فخرالدین: کلیات، به‌تصحیح سعید نفیسی، ۱۳۳۵.

فخرالدین علی: رشحات عین‌الحیات، تصحیح علی‌اصغرمعینیان، ۲۵۳۶، تهران.

فروزانفر، بدیع‌الزمان: شرح احوال ونقد وتحلیل آثار... عطار، انجمن آثار ملی، ۱۳۳۹-۱۳۴۰، تهران.

فروزانفر، بدیع‌الزمان: مناقب اوحدالدین‌کرمانی (تصحیح) ۱۳۴۷، بنگاه ترجمه ونشر کتاب.

فریدون بن احمد سپهسالار: رساله، تصحیح سعید نفیسی، ۱۳۲۵، تهران.
فریدون بیگ: منشآت السلاطین، ۲ جلد، چاپ ۱۲۷۴، استانبول.
فضولی بغدادی، محمدسلیمان: دیوان، به‌کوشش‌حسیبه مازی‌اوغلو، ۱۹۶۲، آنکارا.
فلسفی، نصرالله: «جنگ‌چالدران»، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات[تهران]، سال‌اول۱۳۳۲، شمارهٔ ۲.
قاضی احمدقمی : خلاصة التواریخ، به‌تصحیح‌دکتراحسان‌اشراقی،ازانتشارات‌دانشگاه تهران، ۲ جلد، ۱۳۵۹ و۱۳۶۳.
قانعی طوسی: کلیله و دمنهٔ منظوم، به‌تصحیح ماگالی‌تودوا ، ۱۳۵۸، بنیاد فـرهنگ ایران.
قبولی: دیوان، چاپ عکسی، ۱۹۴۸، استانبول.
قزوینی، حکیم شاه محمد: ترجمهٔ مجالس‌النفائس، به‌اهتمام علی‌اصغرحکمت،چاپ دوم، ۱۳۶۳، تهران.
قزوینی، محمد: مقدمه برالتوسل الی‌الترسل، چاپ احمدبهمنیار، ۱۳۱۵، تهران.
گاچین معانی، احمد: توضیحات برفتوت‌نامه، فرهنگ ایران زمین، سال ۱۱.
گلشنی، دکترعبدالکریم: فرهنگ ایران درقلمروترکان، شیراز، ۱۳۵۴.
گلپنارلی، عبدالباقی: مولویه بعدازمولانا، ترجمهٔ دکتر توفیق سبحانی، ۱۳۶۶، از انتشارات کیهان.
لامعی جرجانی: دیوان، گردآوردهٔ سعید نفیسی، ۱۳۱۹.
مجموعه منشات: ازقرن‌هفتم، جزء مجموعهٔ‌کتابهای مرحوم حسین نخجوانی،(معرفی شده درفهرست‌کتابخانهٔ ملی تبریز ج ۱ ص ۱۲۱–۱۲۲).
منزوی، احمد: فهرست نسخه‌های خطی فارسی، موسسهٔ فرهنگی منطقـه‌ای، ۶ جلد، جلد اول ۱۳۴۸.
ناصرخسرو: سفرنامه، به‌تصحیح دکترمحمد دبیرسیاقی، ۱۳۳۵، تهران.
نجم رازی: مرموزات اسدی،به‌تصحیح‌دکترمحمدرضا شفیعی‌کدکنی،تهران،۱۳۵۲.
نصرآبادی، میرزا محمد طاهر: تذکرهٔ نصرآبادی، چاپ ارمغان، ۱۳۱۷.
نظامی‌گنجه‌ای: مخزن‌الاسرار، چاپ ارمغان، ۱۳۱۳.
نفیسی، سعید: تاریخ نظم ونثر در ایران ودرزبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری، ۲ جلد، ۱۳۴۴، تهران.
نفیسی، سعید: فتوت‌نامه (تصحیح)، فرهنگ ایران زمین، سال ۱۰.

اهم منابع ترکی

Ateş, Ahmed. Hicri VI-VIII (XII. -XIV.) asırlarda Anadolu'da farsça eserler, türkiyat mecmuasi, cilt VII - VIII, cüz 11, 1945,

Istanbul s.94 - 135.

Fuad Köprülü Armaani, Istanbul 1953.

Gölpinarli, Abdulbâki: Islam ve Türk illerinde Futuvvet Teşkilâti ve Kaynakları, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuasi, 11 ici cilt, Ekim 1949 - Temmuz 1950, No. 1-4 s. 1-354.

Gölpınarlı, Addulbâki: Mevlana Müzesi Yazmalar Kataloğu, Ankara, I. 1967, II. 1971. III. 1972.

İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığının Krarı üzerine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde kurulan bir heyet tarafından Leyden tab'i esas tutularak telif, tâdil, İkmal ve terc-üme, sureti ile neşredilmiştir 1. cilt 1950, 13. cilt 1986, İstanbul.

Karatay, Fehmi Edhem: Topkapi sarayı Müzesi Kütüphanesi farsça yazmalar kataloğu, İstanbul, 1961.

Karatay, Fehmi Edhem; İstanuul Üniversitesi kütüphanesi farsça basmalar kataloğu. 1949 İstanbul.

Turan, Osman; Selçuklular tarihi ve Türk-Islam medeniyeti, Ankara 1965.

Turan, Osman: Selçuk Türkiyesinde din tarihine dair bir kaynak. Fuad köprülü Armağani, Istanbul 1953.

Turan, Şerafettin: Şehzade Bayezid Vak'asi, Ankara 1961.

Türk Arkeoloji Dergisi, No. XIV. 1-2 1965.

Türkiye'de basılmiş farsça eserler .... Bibliografyasi, Milli Kütüphane, Anakar, 1971.

اسماعیل حبیب: تورك تجدد ادبیاتی تاریخی، استانبول، ۱۳۴۰ قمری.

اولیا چلبی: سیاحت نامه، (۱۰ جلد) ۱۳۱۴ قمری، استانبول.

شمس الدین سامی: قاموس الاعلام (نامهای تاریخی و جغرافیایی) ۶ جلد، استانبول، جلد اول ۱۳۰۶، جلد ششم ۱۳۱۶ قمری.

شمس الدین سامی: قاموس ترکی، ۱۳۱۷ قمری، استانبول.

فهرست
نامهای کسان
وخاندانها، تیره‌ها، اقوام

آ

آتاترک ۲۳۵
آتش،احمد ۲۴، ۲۶،۲۹، ۳۰،۴۲،۴۳،
۵۹،۷۸،۱۰۶،۱۳۸،۱۳۹،۲۷۱
آرین‌پور، یحیی ۱۳۸، ۲۵۶، ۲۷۳،
آصف بن برخیا ۶۶
آقسرایی، جمال‌الدین محمد ۲۵،۱۳۶
آقسرایی،کریم‌الدین‌محمودبن‌محمد ۹،
۸۶،۸۸،۸۹، ۹۵،۱۰۵،۱۱۰،۱۱۷ –
۱۱۸، ۲۷۳
آق‌قویونلو ۲۰۵
آلان ۱۱۲
آل آیدین ۲۸
آل‌سلجوق ۵۹

الف

اباقا(ایلخان) ۷۷،۷۸،۸۶،۱۰۸،۱۲۵
ابراهیم بگ قرامان،تاج‌الدین ۲۱۰
شیخ ابراهیم بن‌حسین تنوری سیواسی
۱۶۸
ابراهیم بن‌حسین‌قرصی(قارصی) ۲۵
ابراهیم بن محمود ۱۹۸
ابراهیم مسکین ۲۱۵
ابراهیم پاشا وزیر ۱۴۶،۱۸۶
ابن‌اثیر ۳۳
ابن‌الازرق ۴
ابن‌بطوطه ۱۳،۷۶،۲۷۳
ابن بی‌بی ۹،۱۱،۲۳، ۳۴،۳۵، ۳۸،
۴۱،۴۵،۴۷–۴۹،۵۷–۵۹،۶۲، ۶۵–
۷۲، ۸۳، ۸۴، ۸۸، ۹۲، ۱۱۰،۱۱۷،
۱۲۵،۱۲۶،۲۴۹،۲۷۳
ابن‌خلکان ۱۷۲
ابن‌عربی ۱۰۷،۱۰۸،۱۲۲
ابن‌فارض ۱۲۲
ابوبکر بن‌زکی قونیوی ۸۸،۸۹،۱۲۷،
۱۲۸،۲۷۳
ابوبکر تهرانی ۱۷۸
ابوحنیفه عبدالکریم بن ابوبکر ۴۲
ابوسعید ایلخان ۱۳۹
ابوطالب وزیر ارتنا ۱۳۹
ابوالفتح‌ملکشاه‌بن‌محمدسلدوقی ۳۶
ابوالفضل منشی‌شیرازی ۱۹۸
ابوالفضل احمدبن ولی‌الدین ۱۴۵

اتابکان فارس ۵۸
اتیل، عابدین ۲۷۱
احسان حمامی‌زاده ۲۲۰
احمدبن‌ابراهیم ۱۱
احمدپاشا ۲۲۵،۱۷۲
احمد حاتم‌افندی ۱۹۹
احمد خوشنویس (عماد) ۲۷۵
احمدخیاط ۲۲۰
احمد رومی ۱۶۰،۱۳۹
احمد فیضی [تبریزی] ۲۴۷،۲۴۶،
۲۵۲،۲۵۰
احمدگلشهری ۱۴۰
احمدمدحت ۲۵۰
احمدنیکده‌ای (قاضی...) ۱۳۹
احمدی‌گرمیانی ۲۱۵
اخی احمد ۱۸
اخی‌ها ۱۲
ادایی‌شیرازی ۱۷۶،۱۴۵
ادریس‌بدلیسی ۱۷۶
ارتقیان ۳۵،۳۳
ارتنا ۱۳۹
ارتیلان، اسماعیل حکمت ۲۲۶،۱۵۰
ارزنجانی، نظام‌الدین‌احمد ۶۵،۱۱
ارزی، عدنـان ۱۱۷، ۱۲۰، ۱۲۱،
۲۷۴،۲۷۱،۲۰۳
ارغوان خاتون ۱۱۲
ارمنیان ۲، ۳، ۹، ۱۰، ۱۹، ۸۲، ۱۳۰،
زبان ارمنی ۲۳
ارموی، سراج‌الدین محمود ۱۲۳،
۱۲۶، ۲۷۳
ازبکان ۱۶۹
استودی ۱۳۸، ۱۶۰، ۲۲۲
اسحاق‌بن‌محمدبن عمرشروانی ۳۵
اسکندر (مقدونی) ۱۳۰، ۲۲۷
اسکندر بیگ (قهرمان‌ملی‌آلبانی) ۲۳۲
اسکندر بیگ منشی ۲۷۳
اسماعیل (گویندهٔ فتوحـات سلیمانی)
۱۴۵
اسماعیل‌حبیب ۲۲۶، ۲۴۸
اسماعیل‌حقی‌بروسوی ۲۱۷
اشراقی، دکتراحسان ۲۷۶
اشرف افغان ۲۰۰
افراسیاب ۱۴۴
افشار، ایرج ۱۲۹، ۱۸۳، ۲۵۲، ۲۷۳،
۲۷۵
افغانها ۲۰۰
افلاکی، شمس‌الدین احمد ۹، ۱۱،
۱۷، ۶۷، ۷۸، ۹۱، ۹۴، ۹۵، ۱۰۲، ۲۷۳
افلاطون ۱۳۶
اقبال، محمد ۲۷۵
اقبال‌آشتیانی، عبـاس ۱۵، ۷۷، ۷۸،
۱۲۴، ۲۷۳، ۲۷۵
اکرم رجایی‌زاده ۲۴۸
الب‌ارسلان سلجوقی ۴، ۵، ۲۲، ۳۳
الب‌اصلان، علی ۲۷۱
البی‌بن تیمورتاش‌بن ایلغازی ۳۵
الغون (اولگون)، ابراهیم ۱۴۸، ۲۱۶،
۲۶۵، ۲۶۷، ۲۷۱، ۲۷۳
القاص‌میرزا ۱۴۶
امیربن خضرمالی قرمانی ۱۴۰
امیرخیزی، اسماعیل ۲۵۳
امیرنظام گروسی ۲۴۵
امین احمد رازی ۷۲
امین‌الدین‌میکائیل نایب‌السلطنه ۸۰
امینی سمرقندی ۱۷۴
انبارجی‌اوغلو، ملیحه ۲۷۱

انصاری، خواجه‌عبدالله ۲۷۳
انقروی، اسماعیل ۲۱۶
انوری ۱۴۴
اوحدالدین کرمانی ۱۰۵، ۱۰۷
اورخان ۱۳۳
اوزون‌چارشیلی، اسماعیل‌حقی ۲۷۱
اوزون‌حسن آق‌قویونلو ۲۰۵
اوکتای قاآن ۵۸
اولثاریوس ۱۵
اولجایتو ۱۰۰، ۱۳۳
اولیاچلبی ۲۲۷
اوندر، محمد ۳۸، ۲۷۱
اهل فتوت ۲، ۱۲
ایرانیان ۶، ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۴، ۱۷، ۳۲، ۱۳۴، ۱۳۹، ۱۷۹
ایرج‌میرزا ۲۳۴، ۲۶۰
ایلخانان ۶، ۳۲، **۷۵**–۷۷، ۸۶، ۸۷، ۹۱، ۹۴، ۱۰۵، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۲۸، ۱۳۳
اینالجق، خلیل ۱۴۴، ۲۷۱

ب

باباطاهرهمدانی ۱۴
باطنیان ۱۲، ۱۱۹
بایجو ۷۵
بایزید اول (= ایلدرم) ۱۴۱
بایزید دوم (سلطان...) ۱۰۳، ۱۴۵، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۵۶، ۱۶۱، **۱۶۳—۱۶۸**، ۱۷۶، ۱۷۷، ۲۰۵، ۲۱۱، ۲۱۲
بایزید (شاهزاده...) **۱۸۲**
بدرالدین تبریزی معمار ۱۱
بدرالدین یحیی [گرکانی] ۱۲۶، ۱۲۷
بدرالدین نخشبی‌رومی ۱۲۷
بدیع‌الزمان میرزا ۱۸۰
بدیع انگوریه‌ای **۴۳**، ۴۴
براون، ادوارد ۱۳۵
بردعی‌زاده ۱۷۳!
برگل ۱۳۸، ۱۶۰، ۲۲۲، ۲۷۳
برهان‌الدین (قاضی...) ۱۳۶
برهان محقق ترمذی ۶۷، ۹۸، ۱۰۲
بصیری‌خراسانی (= بصیری‌چلبی، بصیری عجمی) **۱۷۷**
بکتاشیان ۲، ۱۰۳، ۱۳۵
بلعمی، ابوعلی‌محمد ۲۷۴
بنی‌امیه ۲۳۴
بواطنه ۳
بوگدانوویچ، دیان ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۷۴
بوگومیل‌ها ۱، ۲۳۵
بهار، ملک‌الشعرا ۲۲۲، ۲۵۷
بهاءالدین زکریامولتانی ۱۰۷
بهاءالدین‌محمد (ملک‌السواحل) ۸۰
بهاءالدین محمدبغدادی ۱۲۷
بهاءولد (= بهاءالدین محمد بلخی) ۵۷، ۹۲، ۹۳، ۹۸، ۹۹، ۱۰۲، ۲۷۴
بهرامشاه، فخرالدین ۴، ۳۲، ۳۳، ۳۵
بهمنیار، احمد ۷۲، ۱۲۷، ۲۷۶
بیبرس (ملک‌ظاهر...) ۷۷
بیغمی. مولانا محمد ۱۳۱، ۲۷۴

پ

پارسها ۱
پارماق سزاوغلو، عصمت ۲۷۱
پاول‌هرن ۱۷۰
پروانهٔ روم = پروانهٔ دیلمی (معین‌الدین سلیمان‌بن علی) **۷۶–۷۹**، ۸۳، ۸۶،

۱۰۵، ۱۰۸-۱۱۲، ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۲۶
پروانه‌زادگان ۷۷، ۱۱۲
پسیخانیان ۱۳۵
پلاس‌پوشان ۱۶ ← قلندران

ت

تاتار ۸۲، ۱۳۳
تاتارهای کریمه ۱۸۵
تاجی‌زاده سعدی چلبی ۲۰۷، ۲۷۴
تاج‌الدین خلاطی ۳، ۷۴
تاجیکان ۸۳، ۲۰۷، ۲۰۸
تازیان ۲، ۳، ۴
تبراییان ۱۸۳
تتار ۱۱۲
تربیت، محمدعلی ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۹۸، ۲۵۲، ۲۷۴
ترکمنها، ترکمانان ۶، ۹، ۲۳، ۱۲۰، ۱۳۳، ۸۷-۸۸، ۸۹
ترکمانان ایوایی ۱۲۴
ترکمانان قرامان ۱۲۵
تشنر آلمانی ۱۰۶
تفلیسی، کمال‌الدین حبیش ۲۷، ۳۹-۴۰،
تقی‌الدین کاشی ۶۹
تقی رفعت ۲۶۰
تقی‌زاده، سیدحسن ۲۵۲، ۲۵۵
تگین ۵
تودوا، ماگالی ۶۰، ۲۷۶
توران، شرف‌الدین ۱۸۲، ۲۷۱
توران، عثمان ۴، ۶، ۷، ۴۰، ۸۹، ۱۱۱، ۱۱۸-۱۲۰، ۱۲۷، ۱۲۸، ۲۷۱، ۲۷۳، ۲۷۴
توفیق فکرت ۲۴۹
تیمورلنگ ۱۴۱
تیموریان ۱۶۰

ج

جامی ۱۰۷، ۱۴۹، ۱۶۳-۱۶۵، ۱۷۷، ۲۱۷، ۲۱۹
جعفر خامنه‌ای ۲۶۰
جعفر طغرایی (امیر...) ۱۶۱
جلال‌الدین خوارزمشاه ۶، ۵۸، ۸۲، ۱۱۷، ۱۲۵، ۲۳۰
جلال‌الدین قراطای ۲۴، ۲۸
جلال‌الدین ورکانی ۶۷-۶۹
جلال دوانی ۱۷۲، ۱۷۶
جلال‌عمر بگ ۱۳۸
جم ۴۶، ۱۹۵
جم‌سلطان ۱۶۱، ۱۶۵-۱۶۷، ۱۸۲، ۲۰۵، ۲۷۴
جمال‌الدین ساوجی قلندر ۱۶
جمالی بن حسن شوشتری ۱۴۷
جمری ۸۷، ۸۸-۸۹
جمشید ۵۱، ۲۲۷
جمهور، مژگان ۲۴۲، ۲۷۱
جرانمردان ۲، ۱۲، ۷۶
جولقیان (= قلندران) ۱۲، ۱۴، ۱۶، ۲۱، ۷۶، ۱۰۸، ۱۱۸، ۱۱۹
جهانشاه قراقویونلو ۱۶۰

چ

چغتای، نشأت ۲۷۱

ح

حاجی بکتاش ولی خراسانی ۷۶، ۱۳۵، ۲۰۱

حاجی خلیفه، کاتب چلبی ۱۲۲، ۲۰۲، ۲۲۱، ۲۷۴
حافظ ۱۵، ۱۸۷، ۲۰۱، ۲۶۷
حامدی اصفهانی **۱۵۰-۱۵۶**، ۲۳۶، ۲۷۴
حبیبی برکشادی **۱۷۶**
حروفیان ۱۰۳، **۱۳۴-۱۳۵**، ۱۵۰
حسام الدین چلبی ۹۴، ۹۹، ۱۰۲
حسام الدین علی بن فضل الله سالار ۴۹
حسن اخلاطی **۱۴۰**
حسن بن پیروز مراغه‌ای ۱۱
حسن بن عبدالمؤمن خویی ۱۱۸، **۱۲۰**، ۲۷۴
حسن چلبی، حسن بن محمد شاه فناری ۱۴۷، ۱۶۱
امیرحسن سیواسی ۱۳۹
حسن مقدم (علی نوروز) ۲۵۳
حسین خطایی منجم ۱۶۸
حسین دانش اصفهانی ۲۲۰، **۲۴۶**، ۲۵۲
حسین نخجوانی ۹، ۶۷، ۱۲۷، ۱۴۷، ۲۷۶
حقی اسکداری ۲۲۷
حکمت، علی اصغر ۱۴۵، ۱۴۹، ۱۶۴، ۱۷۱، ۲۷۴، ۲۷۶
حکیم شاه محمد قزوینی **۱۷۱-۱۷۴**، ۲۷۶
حلاج، حسین بن منصور ۷۰
حلیمی شروانی ۱۹۸
حمدالله مستوفی ۱۰۸، ۲۷۴
حمید انگوری **۱۴۰**
حمید مخلصی بخاری کاتب ۱۲۳

خ

خانم (= احمد بن عثمان) ۲۱۵
خاقانی ۱۵، ۱۰۹، ۱۱۷، ۲۰۲
خان ملك ساسانی ۹۶، ۲۵۲، ۲۵۴، ۲۷۴
خراسانیان ۸۴–۸۷
خرم دینان ۲، ۳۰، ۱۶، ۱۱۹، ۱۳۵
خرمشاه بن مجید اخلاطی ۱۱
خسرو ۱۹۱
خسروشاهی، دکتر رضا ۲۰۱
خضر بن مصلح الدین ارزنجانی ۲۱۸
خطایی (خطایی) الحسینی جیلانی منجم ۲۱۲
خطیب رستم مولوی **۲۱۴**
خطیب فارسی ۱۶، ۲۷۴
خلافت عباسی ۲۱، ۲۳، ۱۱۹، ۱۳۵
خوارزمشاهان ۶، ۶۰
خوارزمیه ۸۲
خیابانی، شیخ محمد ۲۶۰
خیالی بردعی، گلشنی زاده ۱۷۵
خیام ۵۷، ۲۱۹، **۲۲۰**
خیام پور، عبدالرسول ۲۷۵
خیرالله افندی ۲۴۹
خیرالدین خلیل بن ابراهیم ۱۶۱

د

دارا ۸۵، ۲۲۷
داعی، احمد بن ابراهیم **۱۴۰**
دانش پژوه، محمدتقی ۴۹، ۷۸، ۱۲۹، ۲۷۵
دانشمندیان ۳۳
داوود منگوجکی، علاءالدین ۱۰، ۳۰، ۳۱، ۳۵
دخترسالار **۴۹ - ۵۶**، ۶۱، ۱۳۳، ۲۰۲

درخشان، جمشید ۲۷۳،۲۶۵،۲۱۶
درویش‌پاشا ۲۳۶،۱۹۹
دنیسری، محمدبن امین‌الدین ۱۲۹، ۲۷۵
دولت‌آبادی،حاجی‌میرزا یحیی ۲۵۲
دیلمیان ۶۶

ر

رابعهٔ عدویه ۲۰،۱۹
راوندی، محمدبن‌علی ۴۷، ۲۴۹، ۲۷۵
رستم بن سالاربن‌محمدبن سالار ۳۶
رشید پاشا صدراعظم ۲۴۰
رشید وطواط ۲۱۵
رضا توفیق ۲۴۶،۲۲۰
رضازادهٔ شفق ۲۶۹،۲۵۳
رکن‌الدین‌سلیمان دوم ۴۸،۴۲، ۵۰، ۶۲
رکن‌الدین قلج ارسلان ۱۰۶
رکن‌الدین‌مسعود دوم ۷۷
روحی کرمانی ۲۳۴
روسها ۲۵۷،۲۵۳،۲۵۲،۲۳۹
رومانوس دیوجانس ۴
رومیان ۱، ۴، ۹،۵، ۸۲–۸۵، ۱۱۲، ۲۳۹،۱۳۰

ز

زامباور ۳۶
زاهدبن‌علی ۲۱۷
زردشتیان ۲
زریاب خویی، دکترعباس ۲۲۰
زرین کوب، دکتر حمید ۱۶،۱۴، ۲۷۴
زلیخا ۲۰

س

سادات‌کوه سرخ ۱۱۷
ساسانیان ۳، ۱۲، ۳۷، ۳۹، ۱۳۰، ۱۴۴
سالار خراسان ۴
سامانیان ۳۷، ۱۱۹، ۱۴۴
سام‌میرزا ۲۷۵
سبحانی، دکترتوفیق ۱۴۷،۱۴۶
سپهسالار، میرزا حسین‌خان (مشیرالدوله) ۲۴۱
سدید طبیب قزوینی ۱۷۷
سراج‌الدین ← ارموی
سربداران ۱۲
سروری، مصلح‌الدین مصطفی ۱۹۸، ۲۱۷،۲۱۶
سعدالدین (خواجه...) ۱۹۹
سعدالدین ابی‌بکرمستوفی اردبیلی ۸۰
سعدالدین مسعود ۱۱۱
سعدی ۱۵، ۹۲، ۹۵، ۱۰۹، ۲۳۶
سعید فرغانی، محمدبن احمد ۱۲۲، ۱۲۳
سقراط ۱۳۶
سلجوقیان ۱، ۳، ۴، ۶، ۲۳، ۲۹
سلجوقیان روم ۶، ۹، ۱۳، ۲۳، ۲۶، ۳۲، ۳۳، ۳۷–۳۹، ۴۷، ۵۰، ۶۰–۶۲، ۷۰، ۷۵، ۸۳، ۸۹، ۹۵، ۱۰۲، ۱۰۹، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۳۰، ۱۳۳، ۱۳۶، ۱۳۹، ۱۴۴، ۲۰۲
سلدوقیان ۳۶،۳۳
سلطان حسین بایقرا ۲۱۱،۱۸۰
سلطان‌ولد ۹۳، ۹۹–۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲

سلطانی گردفرامرزی ۱۰۰
سلمان ساوه‌ای ۲۰۱
سلمان منجم‌باشی ۲۱۲
سلیم اول (سلطان...) ۱۰۳، ۱۴۵، ۱۵۱، **۱۶۹-۱۷۸**، ۱۷۹ - ۱۸۱، ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۰۴، ۲۱۲، ۲۱۴، ۲۱۸، ۲۲۱، ۲۳۰
سلیم دوم (سلطان...) ۱۴۴، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۸۵، ۲۰۷
سلیم سوم (سلطان...) ۱۰۳، **۱۹۹**، ۲۰۰، **۲۳۹-۲۴۰**
سلیم (شهزاده...) ۱۴۵
سلیمان اول (سلطان...) ۱۰۳، ۱۴۴ - ۱۴۶، ۱۷۲، ۱۷۴، ۱۸۰، **۱۸۱**، ۱۸۲، ۱۹۶، ۱۹۸، ۲۰۷
سلیمان سلجوقی ۳۳
سودی ۲۱۷، ۲۳۲
سومر، فاروق ۲۷۱
سویم، علی ۷۹، ۸۹، ۱۲۷، ۲۷۳
سهروردیه ۱۰۷
سیف فرغانی ۲۸، ۷۶، ۸۴، ۹۵، ۱۰۵، **۱۰۹-۱۱۱**، ۲۷۵
سیف‌الدین ابوالمظفرشاهنشاه ۱۱

ش

شادگلدی ۱۳۸
شارداغ، رشدی ۲۲۰، ۲۷۱
شانی‌تکلو ۱۸۷
شاه اسماعیل صفوی ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۳، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۸۶، ۲۰۴، ۲۰۶، ۲۲۲
شاه اسماعیل دوم ۱۸۳، ۱۸۶
شاه طهماسب ۱۸۲، ۱۸۶، ۱۹۶، ۲۰۷، ۲۰۸
شاه محمود تهرانی **۱۷۸**
شاهدی قونیوی، ابراهیم دده **۲۱۵**، ۲۱۶، ۲۳۲
شرف‌الدین خزانه‌دار ۲۰
شرف‌الدین بدلیسی **۱۸۵**
شرف‌الدین علی‌بن‌طراد زینبی‌وزیر ۳۹
شرف‌الدین مسعودبن خطیر ۸۱
شرف‌الدین هارون جوینی ۷۸
شروای گرای ۱۹۸
شروانی، جمال خلیل ۲۷۵
شریف جرجانی (میرسید...) ۱۳۵، ۱۸۳، ۲۰۱
شریفی‌شیرازی، میرزا مخدوم **۱۸۳**
شعوری (= حسن حلبی) **۲۱۴**
شفیعی‌کدکنی، دکترمحمدرضا ۳۱، ۲۷۶
شکرالله رومی **۱۶۰**
شمس‌الدین چلبی (= امیرعابد) ۱۰۲
شمس‌الدین بردعی **۱۷۳**
شمس‌الدین جوینی، صاحبدیوان ۶۶، ۷۲، ۷۸، ۸۹، ۱۱۰
شمس‌الدین جهرمی **۱۷۸**
شمس‌الدین حمزهٔ طغرایی **۶۶**
شمس‌الدین خاص‌اغز ۱۱، ۸۳
شمس‌الدین سامی **۲۳۲**، ۲۳۳، ۲۵۰، ۲۶۴، ۲۶۷
شمس‌الدین قاضی‌احمد ۲۰۶
شمس‌الدین‌محمداصفهانی‌وزیر ۱۹، ۲۷، **۶۶-۷۲**، ۱۳۳
شمس‌الدین محمد لطیفی ۱۷۳
شمس تبریزی ۹۳، ۹۴، ۹۸، ۱۰۲، ۲۷۵
شمس طبسی ۶۳
شمس قزوینی، سیدحسن ۲۵۳
شمس قیس رازی ۵۸

شمس‌الدین (سید...) ۲۱۰، ۲۱۱
شمعی ۲۱۷، ۲۱۸
شهاب‌الدین عمر سهروردی ۳۰، ۵۹، ۹۲
شهاب‌الدین یحیی سهروردی مقتول ۴۱، ۷۳
شیخ‌الرئیس ابوالحسن میرزا ۲۵۴، ۲۵۶
شیخی ۲۰۱
شیرین ۱۸۹–۱۹۱

ص

صائب تبریزی ۵۸
صاحب بن عباد ۶۶
صادقی کتابدار ۲۷۵
صاری عبدالله افندی ۲۱۱، ۲۱۷
صالح بن جلال ۲۲۱
صاییلی، آیدین ۲۷۱
صباح‌الدین ایوب اوغلو ۲۲۰
صباحیان ۱۳۵
صدرالدین ۱۴۷
صدرالدین درگزینی ۲۰۰
صدرالدین قونیوی ۴۵، ۱۰۸، ۱۲۲، ۱۲۳
صفا، دکتر ذبیح‌الله ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۴۶، ۱۴۷، ۲۲۱، ۲۷۴، ۲۷۵
صفوتی بردعی ۱۷۶
صفویه ۱۳۵، ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۵، ۲۰۰
صلاح‌الدین فریدون زرکوب ۹۴، ۱۰۲

ض

ضیاءالدین محمود بن خطیر ۸۱
ضیاء پاشا ۲۴۸
ضیا شگون ۲۱۵
ضیا گوکالپ ۲۶۳

ط

طاوس چنگی ۲۰
طرسوسی، ابوطاهر محمد ۱۲۹، ۲۷۵
طغرل بن ارسلان سلجوقی ۴۷

ظ

ضحاك تازی ۲۳۲
ظریفی چلبی، حسن ۲۱۶
ظهیرالدین ایلی پروانه ۴۹
ظهیر فاریابی ۴۸، ۵۰، ۶۱

ع

عارف چلبی ۱۶، ۱۰۰، ۱۰۳، ۲۷۵
عارف عتیق ۱۲۴
عارف صدقی ارزرومی ۲۳۶
عارف عجمی، فتح‌الله ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶
عارف قزوینی ۲۵۳، ۲۵۹
عالی (مورخ) ۱۴۸
عباس میرزا نایب‌السلطنه ۲۱۹، ۲۳۹
عباسیان ۳، ۳۹، ۱۴۴
عبدالحق حامد ۲۴۸، ۲۴۹
عبدالحمید دوم (سلطان...) ۱۴۷، ۲۵۲–۲۵۴
عبدالعزیز (سلطان...) ۲۴۸
عبدالعزیز بن کمال‌الدین ۱۶۱
عبدالقادر مراغی ۱۶۱
عبدالقادر گیلانی ۲۰۰
عبدالکریم بن سنان، حیاتی منجم ۲۱۲
عبدالکریم کشمیری ۱۴۴
عبداللطیف افلاطون شروانی ۱۹۷

عبدالله جودت ۲۲۰
عبدالله شبستری **۱۷۴-۱۷۵**
عبدالله طالبی زنجانی **۱۹۷**
عبدالله غباری **۱۴۶**
عبدالمجید (سلطان...) ۲۴۰
عبدالمجید سیواسی ۲۱۷
عبدالمجید شیروانی **۲۵۴**
عبدالوهاب همدانی ۱۰۲
عبداللهحسنو (=عبدل‌بیگ) ۲۳۲
عبدی تبریزی **۱۸۴**
عبید زاکانی ۱۴، ۱۵، ۲۷۵
عثمان (جدآل عثمان) ۱۳۳
عثمان‌پاشا ۱۲۷
عجم ۱۵۰
عراقی، فخرالدین ۱۵، ۲۸، ۷۶، ۱۰۵، **۱۰۷**، ۱۰۸، ۱۲۲، ۲۷۵
عزیز استرابادی **۱۳۶**، ۲۷۳
عشقی همدانی ۲۵۳، ۲۵۶، **۲۵۹-۲۶۰**، **۲۶۹**
عصمت بخاری ۱۶۳
عطاءالله کرمانی (خواجه...) ۱۴۹
عطار نیشابوری ۱۴، ۱۵
عطاءملك جوینی ۱۱۶
علاءالدین ثریانوس ۱۸
علاءالدین منصور شیرازی **۱۴۴**، **۱۴۷**
علم‌الدین قیصر ۱۸
علویها ۲، ۲۳۴
علی‌اختیار خراسانی ۳۵
علی‌بن احمدکاتب ۳۶
علی‌بن‌شریف حسینی ۳۵
علی‌بن‌ملوك منشی ۱۶۰
علی‌بیگ قرامان ۲۰۵
علی‌پاشا وزیر ۱۶۱
علی چلبی ۲۲۹، ۲۳۰
علی‌حیدر ۲۵۰
علی قوشجی (ملا...) **۱۶۰**
علی‌گرجی بکتاشی ۲۱۵
علی‌اکبرخطایی **۱۷۶**
علیشیرنوایی ۱۷۱، ۱۷۷
علی‌الاعلی ۱۳۵
عنصری ۲۲۱
عوفی ۵۸، ۲۴۹
عیاران ۱۲
عیانی شیرازی **۱۷۷**
عیسی‌بیگ (حاکم آیدین) ۲۵، ۲۸

غ

غازان ۷۶، ۱۱۰
غازی‌گرای تاتار **۱۸۵**
غالب اسقوفچه‌لی ۲۴۸
غزها ۱۰۹
غزنویان ۳۷
غنی‌زادهٔ سلماسی، محمود ۲۳۴، **۲۵۷**، **۲۶۹**
غیاث‌الدین اصفهانی ۱۵۶، ۱۶۸
غیاث‌الدین سیاوش ۸۷

ف

فتیان ۱۳
فتح‌الله (شیخ...) **۱۷۶**
فتح‌الله کاتب **۱۷۳**
فخرخلخالی **۱۷۷**
فخررازی ۲۵، ۱۳۸
فخرالدین عجمی ۱۳۵

فخرالدین علی ۱۴۹، ۲۷۵
فخرالدین علی وزیر ۸۱
فخری گرگانی ۱۲۶
فرخی **۱۷۴**
فرخ یسار ۱۵۶
فردوسی **۳۴**، ۶۲، ۱۴۸، ۱۸۲
فردوسی طویل ۱۴۷
فرمانفرمائیان، حافظ ۲۵۲
فروزانفر، بدیع الزمان ۱۴، ۱۵، ۲۱، ۵۹، ۶۷، ۹۱، ۹۹، ۲۷۴، ۲۷۵
فرهاد ۱۸۹–۱۹۳
فریدون ۲۰۲
فریدون بن احمد سپهسالار **۱۰۱**، ۲۷۶
فریدون بیگ ۱۸۱، ۲۰۳، ۲۷۶
فریدون فاضل تولبندچی ۲۵۰
فریدون نافذاوزلوق ۱۰۰، ۱۳۹، ۲۷۱، ۲۷۴
فریگیاییها ۱۰، ۴۲
فضل‌الله استرآبادی ۱۳۴، ۱۳۵
فضلی پسر فضولی **۱۸۷**
فضولی بغدادی ۱۸۵، **۱۸۶**، **۱۹۵**، ۲۲۶، ۲۷۶
فضل‌الله بن ابراهیم خلاطی ۳
فکت ۲۲۹
فلسفی، نصرالله ۱۸۰، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۷۶
فلوگل ۲۰۲، ۲۲۹، ۲۷۴
فوزی موستاری **۱۹۹**، ۲۳۷
فیض‌الله ساجد ۲۲۰

ق

قاجار ۱۲۴
قاضی احمد قمی ۲۷۶
قاضی زادهٔ اردبیلی ۱۷۲
قاضی زادهٔ رومی ۱۶۸، ۲۶۹
قاضی زادهٔ مفتی ۱۹۸
قانعی طوسی ۲۸، ۶۰، ۲۷۶
قایی ۱۳۳
قبولی ۱۵۰، **۱۵۶**، **۱۶۰**، ۲۷۶
قراخان، عبدالقادر ۲۷۱
قراطای، فهمی ادهم ۱۸۲
قریب، میرزا عبدالعظیم خان ۲۴۶
قزلباشهای روم ۲، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۹
قزوینی، محمد ۷۲، ۱۲۷، ۲۶۷، ۲۷۶
قطب‌الدین حیدر زاوه‌ای ۱۵
قطب‌الدین رازی ۱۲۶، ۱۳۶
قطب‌الدین شیرازی ۲۵، ۱۱۸، ۱۲۱
قطب‌الدین ملکشاه ۴۰، ۴۸
قلج ارسلان دوم، عزالدین ۳۳، ۳۷، ۴۰، ۴۱، ۴۵
قلج ارسلان چهارم ۱۲۴
قلندران ۱۲، **۱۴–۱۶**، ۲۱، ۷۶، ۱۰۳، ۱۰۸ ونیز ← جولقیان
قوام‌الدین یوسف رومی ۱۶۸
قوجا ترک، سعدالدین ۲۷۱

ک

کاتارها ۱
کاتبی نیشابوری ۱۶۳
کاشفی **۱۴۴**
کاووس ۱۷۴
کردها ۳، ۹، ۱۸۶
کرمانی شاعر ۲۰۰
کریم خان زند ۲۲۶
کسروی تبریزی ۲۶۰
کمال‌الدین برغلوی ۲۶
کمال‌الدین سمنانی ۱۱۷

کمال پاشا زاده **۱۹۶**،۲۶۹
کمال‌کامیار **۷۲**
کوپرولو، محمد فؤاد ۷۸،۱۳۶،۱۸۷،
۲۷۱،۲۷۳
کویمن، محمدآلتای ۲۷۱
کیخسرو اول سلجوقی، سلطان‌غیاث‌الدین
۳۸،**۴۵**،۴۷،۴۸،۶۲،۱۰۷،۱۲۲
کیخسرودوم سلجوقی، سلطان غیاث‌الدین
۶۰،۷۵–۷۷،۱۲۵،۱۲۶،۱۲۹
کیخسروسوم سلجوقی، سلطان غیاث‌الدین
۹،۷۷،۸۸،۹۴،۱۱۶
کیقباد اول سلجوقی، سلطان علاء الدین
۶، ۲۶،۲۷،۲۹،۳۰،۳۲،۳۵،۳۸،۴۹،
۵۷–۶۰، ۶۱، ۶۵، ۷۲،۷۵،۷۶،۸۲،
۹۱،۹۲،۱۱۷،۱۱۹،۱۳۳
کیقباد دوم، سلطان علاءالدین ۷۶
کیقباد چهارم، علاءالدین ۱۳۹
کیکاوس اول، سلطان عزالدین ۱۳،
۴۹، ۶۱، ۶۳، ۶۵، ۶۷، ۱۱۲،۱۱۹،
۱۲۳
کیکاوس دوم، سلطان عزالدین ۶۰،۶۲،
۶۶،۶۷،۸۷،۱۰۵،۱۲۴

گ

گرجی ۵،۳
گلپنارلی ۲،۱۲،۱۳،۹۱،۱۰۰،۱۰۶،
۲۰۲،۲۱۶،۲۱۷،۲۲۰،۲۷۱،۲۷۶
گلچین معانی، احمد ۱۰۶،۲۶۷
گلشنی، دکترعبدالکریم ۲۳۳،۲۶۷
گلشنی بردعی **۱۷۵**
گنج عثمان، محمد نوری ۲۲۰
گنجه‌لی، علی ۲۴۲
گیودانشمندی، تاج‌الدین ۸۱

ل

لامعی بروسوی ۲۱۷،**۲۱۹**،۲۲۱
لامعی جرجانی **۵**، ۲۷۶
لاهوتی‌کرمانشاهی ۲۵۳،**۲۵۷–۲۵۹**
لئالی ۱۵۰
لطف‌الله بن یوسف حلیمی **۲۱۴**
لطیفی ۱۴۸
لطیفی اردبیلی **۱۷۲**
لقمان‌بن حسین آشوری ارموی **۱۴۴**،
۱۴۶،۱۴۷
لوغال، نجاتی ۱۱۶،۲۰۳،۲۲۰،۲۷۱،
۲۷۴
لیلی ۱۵۷

م

مازی اوغلو، حسیبه ۱۸۶،۲۷۶
مالك دیلمی ۲۰۸
مانی شاعر ۲۲۷
مانویان ۱،۳
مجدالدین ابی‌بکر **۶۵**
مجدالدین اسحاق قونیوی **۴۵**،۴۶،
۱۲۲
مجدالدین محمد ترجمان ۱۱۷
مجرم، شیخ عبدالسلام ۲۰۰
مجنون ۱۵۷
مجیربیلقانی ۱۶۳
محبی (= سلیمان اول) **۱۸۱**
محسن خان معین‌الملك (مشیرالدوله)
۲۵۳
محمد اول (سلطان...) ۱۴۰،۲۰۱
محمد دوم (سلطان...) (= فاتح) ۳۶،
۱۰۳،۱۳۴،۱۴۳،**۱۴۹–۱۶۰**،۱۶۳،

۱۶۵، ۲۰۵، ۲۰۹، ۲۱۲، ۲۲۵
محمد پنجم (سلطان...) ۲۵۴
محمد سوم (سلطان...) ۲۲۷
محمد بن بدرجاجرمی ۴۳
محمد بن سلیمان برسوی ۱۶۸
محمدبن محمدبن محمود خطیب ۱۶، ۱۱۸-۱۱۹
محمدبن مراد (شاهزاده...) ۱۴۷، ۱۹۹
محمدبن میرعلی برکلی ۱۸۶، ۲۱۴
محمدبن ولی کاتب القروی ۱۴۰
محمد خدابندهٔ صفوی ۱۸۳
محمد یحیی (امام...) ۱۱۷
محمد اصفهانی (استاد... معمار) ۱۲
محمد بردعی ۱۷۳
محمد پاشا ۱۹۷، ۲۲۷
محمد قرامان ۷۸، ۸۷، ۸۸
محمدامین بن‌خلیل قونیوی ۱۶۰
محمد پیرپاشا ۲۱۵
محمد توفیق همدانی ۲۵۲
محمد رضا پاشا تبریزی ۱۸۴
محمد طاهر تبریزی ۲۴۶، ۲۵۳، ۲۵۴
محمدعلی‌میرزا ۲۵۲
محمدنعیم‌فراشری ۲۴۷
محمود دوم (سلطان...) ۲۴۰
محمود افغان ۲۲۳
محمود انگوریه‌ای (حکیم...) ۴۵
محمود پسیخانی گیلانی ۱۳۵
محمود شبستری ۱۷۴
محمود غزنوی ۳۴، ۲۲۲
محمودپاشاصدراعظم ۲۳۶
محمود بن‌پیرکرد بن‌امیرشروانی ۱۶۱
محمودبن محمد.قاضی‌زادهٔ رومی ۱۶۸
محمودبن محمد دلشاد شروانی ۱۴۰
محمود بن مظفرالدین ۱۱۸
محمودبن یولق ارسلان ۱۲۰
محیوی انگوریه‌ای ۴۴، ۴۵
محیی حصاری ۱۴۰
محیی‌الدین عبدالعزیز ۱۴۰
محیی‌الدین قزوینی ۱۹۸
محیی الدین مسعود شاه ۲۷، ۴۱—۴۲، ۴۴، ۴۸
مخبرالسلطنهٔ هدایت ۲۵۸
مراد اول (سلطان...) ۱۵۰، ۲۰۵
مراد دوم (سلطان...) ۱۴۵، ۱۶۰، ۲۰۱
مراد سوم(سلطان...) ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۸۵، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۲۰
مراد چهارم (سلطان...) ۲۰۱
مراد بخاری ۲۱۷
مرزبان بن رستم (اسپهبد...) ۶۲
مرشد عجم ۲۰۷
مرشد یسوی ۱۹۸
مروانیان ۴
مریم چلبی ۱۶۸
مزدا پرستان ۲
مزدکیان ۳، ۱۶، ۱۱۹، ۱۳۵
مسافربن ناصرملطوی ۱۳۸
مسعود بن حکیم‌الدین حسنی ۱۶۱
مصطفی بن یوسف موستاری ۲۱۵
مصطفی چلبی ۱۹۸
مصطفی چهارم (سلطان...) ۲۴۰
مصطفی گلیبولی لی ۱۹۸
مصلح‌الدین لاری ۱۸۵
مظفرالدین علی ۱۷۶
مظفرالدین‌مسعودبن‌یولق ارسلان ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۱
معاضدالسلطنه ابوالحسن پیرنیا ۲۵۲

معالی طوسی **۱۴۵**
معزی ۱۵
مغان ۱۴
مغول ۶، ۲۷-۳۰، ۵۸، ۶۰، ۷۰، ۷۵-۷۷، ۷۹، ۸۷، ۹۲، ۱۰۶، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۹، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۳۳، ۲۲۱، ۲۲۳
مکی خاکی **۱۹۷**
ملا زاده ۱۷۳
ملامتیان ۱۲، ۱۴
ملطیوی، محمدبن غازی **۲۷، ۲۹، ۶۲**
ملکشاه سلجوقی ۵، ۳۳
ممالیک مصر ۶، ۵۸
منزوی، احمد ۱۲۱، ۱۳۹، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۷۶
منزوی، علینقی ۲۱۴
منگوجکیان ۳۳
موحد، دکتر محمدعلی ۱۳، ۹۹، ۲۷۳
مولوی ۱۰، ۱۱، ۱۶-۲۱، ۲۸، ۲۹، ۵۷، ۶۰، ۶۷، ۷۸، ۸۴، ۸۷، **۹۱-۹۵**، ۱۰۵، ۱۱۰، ۱۲۲، ۱۲۵، ۱۲۶، ۲۰۲، ۲۱۶، ۲۲۲، ۲۲۷، ۲۵۷، ۲۷۴
مولویه ۲، **۹۱-۱۰۳**، ۱۳۴، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۶۱، ۲۰۱، ۲۱۵، ۲۱۷، ۲۴۵
مولیر ۲۵۰
مهدوی، دکتر یحیی ۷۸
مهذب الدین علی دیلمی ۷۶
مهذب قیصریه‌ای ۱۱، **۸۴-۸۶**
مهرپرستان ۲۰۱
مهستی گنجه‌ای **۴۳**
میرزا آقاخان کرمانی ۲۳۴، ۲۵۲، **۲۵۶**، ۲۵۷
میرزا تقی‌خان امیرکبیر ۲۴۱
میرزا حبیب اصفهانی ۲۳۴، **۲۴۵**، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۵۰-۲۵۲، **۲۵۶**

ن

ناجی توقماق، عبدالرحمان **۱۶۶**، ۲۷۱
ناجی کرمانی **۱۷۳**
نادرشاه ۲۵۱
ناصرخلیفهٔ عباسی ۱۳
ناصرالدین برکیارق **۴۱**
ناصرالدین حسین جعفری رغدی **۱۱۷**
ناصرالدین شاه **۲۱۹**، ۲۵۱، ۲۵۲
ناصرالدین محدث ۱۲۲
ناصرخسرو ۲، ۲۷۶
ناصری سیواسی **۱۰۶**
نامق کمال ۲۴۸
نجفعلی خان خویی ۲۵۳
نجم رازی (دایه) ۱۰، ۲۸، ۲۹، **۳۰-۳۱**، ۳۵، ۵۷-۶۰، ۸۷، ۹۲، ۲۷۵، ۲۷۶
ندایی کاشغری ۱۹۹
نرگسی، محمد ۲۳۷
نسیمی شیرازی، عمادالدین **۱۳۴**
نصرآبادی، میرزا محمد طاهر ۲۷۶
نصیر طوسی (خواجه...) ۱۲۲
نصیرالدین سجستانی **۱۲۸**
نظام الدین احمد ارزنجانی **۶۲**
نظام الدین خورشید **۱۰۵**
نظام السلطنهٔ مافی **۲۵۳**
نظام الملک (خواجه...) ۱۱۹
نظامی گنجه‌ای ۳۳، **۳۴-۳۵**، ۱۶۴، ۲۷۶
نعمة‌الله بن محمود نخجوانی **۱۶۷**
نعمة‌الله بن احمد روشنی زاده **۲۱۵**
نعیم فراشری **۲۳۲، ۲۳۳**
نفعی ارز رومی **۲۰۱**، ۲۲۶، ۲۲۷
نفیسی، سعید ۵، ۱۰۲، ۱۰۶، ۱۰۸، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۴۰، ۱۶۸، ۱۷۲، ۱۷۳،

۱۸۳، ۱۸۶، ۱۹۸، ۲۱۴، ۲۲۱، ۲۷۶
نقطویان ۱۳۵
نوایی، دکتر عبدالحسین ۱۰۸، ۲۷۴
نورالدین حمزه منجم ۲۱۲

و

واقف خلخالی **۱۸۴**
وحید دستگردی ۲۶۰
ودودی، یونس ۱۲۷
ولد چلبی ایزبوداق ۲۴۵
وهبی سنبل زاده **۲۱۵**، ۲۲۶
ویلهلم امپراطور آلمان ۱۷۰

ه

هخامنشیان ۱، ۱۳۰
همام تبریزی ۷۸، ۱۰۹، ۱۱۰
همایی، جلال ۱۰۰
هوتسما ۴۷
هیپی‌ها ۱۴
هیتی‌ها ۱۰، ۴۲

ی

یازیجی، تحسین ۱، ۱۱، ۱۶، ۱۰۲، ۲۷۱، ۲۷۳، ۲۷۴
یعقوب آق قویونلو ۱۷۶
یعقوب لیث ۱۲
ینی چریهای بکتاشی ۱۰۳
یوسف بن‌محمد نوری ۲۵
یوسف بن عمر ساعاتی ۲۱۲
یوسف همدانی (خواجه...) ۱۰۷
یوسفی، دکتر غلامحسین ۱۲۳، ۲۷۳
یوسفی ارزنجانی **۱۰۷**
یولق ارسلان ۲۵، ۱۲۰، ۱۲۱
یونانیها ۱۰، ۴۲، ۱۱۲
یونس ملك‌السواحل ۸۰

فهرست

نامهای کتابها

آ

آداب الخلافه ۱۹۸
آغاز فارسی ۲۴۵
آموزگار پارسی ۲۴۵، ۲۴۶

الف

ابتدانامه (= ولدنامه) ۱۰۰
ایرای رستاخیز شهریاران ایران ۲۵۹
احکام السلاطین ۱۶۸
اخبار سلاجقهٔ روم ۱۱۷
اختیارات شاهنامه ۳۶
اختیارات مظفری ۲۵، ۱۱۸، ۱۲۱
ادبیات فارسی برمبنای تألیف استوری ۱۳۸، ۲۷۳
از صبا تا نیما ۲۵۶، ۲۵۷
اسئله و اجوبه ۲۵، ۲۸، ۱۳۶
اسکندرنامه ۱۲۹
اشراقات ۱۰۶
اصول الملاحم ۲۷
اصول فارسی ۲۴۶
اصول و منتخبات زبان فارسی ۲۴۴
الهام وطن ۲۴۹
انتخاب گلستان ۲۴۴
انتهانامه ۱۰۰
انجیل ۱۰
اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی ۲۵۲
انیس الخلوه وجلیس السلوه ۷۲، ۱۳۸، ۱۳۹
انیس العارفین ۱۶۰، ۱۶۱
الاوامر العلائیه (= تاریخ ابن بی‌بی) ۱۰، ۳۱، ۳۸، ۶۲، ۷۷، ۹۲، ۱۱۶، ۲۴۹، ۲۷۳

ب

بحر المعاد فی ارشاد العباد ۱۹۷
برگزیدهٔ مرصاد ۱۰، ۲۷۵
برگ سبز ۲۴۵
بریدالسعاده ۲۷، ۶۲
بزم و رزم ۹، ۱۳۶، ۲۷۳
بصائر (تفسیر) ۷۸
البصائر فی الوجوه والنظائر ۷۸
بلبلستان ۱۹۹
بنگ و باده ۱۸۵، ۱۸۶

بوستان سعدی ۲۴۳
بهارستان جامی ۲۴۳
بهجة التواریخ ۱۶۰
بهرام گور ۲۵۰
بهمن‌شاه ۲۵۰
بیان التصریف ۴۰
بیان النجوم ۲۷

پ

پاک‌نهاد و پاکدامن ۲۵۰
پرتونامه ۴۱
پژمرده ۲۴۹
پندنامهٔ [منسوب به] عطار ۲۴۳

ت

تاریخ آل‌سلجوق در آناطولی ۱۳۹، ۲۷۴
تاریخ آل عثمان ۱۶۰
تاریخ ابن‌بی‌بی (= الاوامر العلائیه) ۹، ۱۰، ۱۷، ۲۴، ۲۷، ۳۰، ۵۰، ۷۳، ۱۱۸، ۲۰۲
تاریخ ادبیات در ایران ۱۰۸، ۲۷۵
تاریخ سولاق زاده ۱۸۳
تاریخ گزیده ۱۰۸، ۲۷۴
تاریخ مغول ۱۲۴، ۲۷۳
تاریخ میافارقین ۴
تاریخ نظم و نثر در ایران ۴۰، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۶۸، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۸۳، ۱۸۶-۲۱۴، ۲۲۱، ۲۷۶
تاریخ هیجده سالهٔ آذربایجان ۲۶۰
تبریزیهٔ تعلیقی‌زاده ۲۲۷
تبصرة المبتدی و تذکرة المنتهی ۱۲۲
تحفة الحساب ۱۶۸
تحفة السعدا ۲۴۴
تحفهٔ حسام ۱۲۱
تحفهٔ رمزی ۲۴۵
تحفهٔ سامی ۱۷۶، ۲۷۵
تحفهٔ شاهدی ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۳۲
تحفهٔ وهبی ۲۱۵
تدریسات فارسیه ۲۴۴
تذکرهٔ نصرآبادی ۱۸۶، ۲۷۶
تراژدی سیاوش ۲۵۰
ترتیب جدید تعلیم فارسی ۲۴۴
ترجمان القوافی ۴۰
ترجمهٔ تاریخ طبری ۳۵، ۲۷۴
ترجمهٔ مقالات صدرالدین قونیوی ۱۲۲
الترسل الی التوسل ۱۲۷
تسلی القلوب ۱۹۸
تعلیم سخن ۲۴۶
تعلیم فارسی ۲۴۴
تعلیم لسان فارسی ۲۴۶
تفشرهٔ فارسی ۲۴۴
تقاریر المناصب ۱۱۱، ۱۲۰، ۱۲۸، ۲۷۴
تقویم پادشاهی ۲۱۲
تکلم فارسی ۲۴۴
تواریخ آل عثمان ۱۴۵
تورات ۱۰
تورك تجدد ادبیاتی تاریخی ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۴۸
التوسل الی الترسل ۷۲، ۱۲۷، ۲۷۶
توقیعات سلاطین عثمانیه (= دستور الانشا) ۲۱۱
تیمورنامه ۲۲۹

ث

ثواقب المناقب ۱۰۲

ج

الجانب الغربی ۱۹۷
جام سخنگوی ۱۵۰
جعفرخان از فرنگ آمده ۲۵۳
جنگلستان ۲۴۶
جنون عشق ۲۴۹
جوامع الحکایات ۲۴۹
جواهر بواهرمثنوی ۲۱۷

چ

چنگ و شراب ۸۴
چهار درویش ۲۵۰

ح

حاجی بابای اصفهانی ۲۵۱، ۲۵۶
حجة الابرار ۱۹۸
حدائق السیر ۱۱۸
حدیقهٔ سنایی ۱۰۰
حسن ودل ۲۲۹
حسن وعشق ۱۸۶
حشایش والحیوان ۳۵
حکایت آمدن سیل بداستانبول ۱۹۸
حکایت شاه ماران ۲۵۰
حل المجاز ۱۳۸
حماسه سرایی در ایران ۱۴۶، ۱۴۷،
۲۷۵
حواشی کشاف ۱۳۶
حور و پریزاد (مثنوی...) ۴۱
حیات الحیوان دمیری ۱۷۶

خ

خاتمة الحیات ۱۶۳
خاموش نامهٔ یوسفی ۸۸، ۱۰۸
خرابات ۲۲۸
خرابه‌های مداین ۲۴۶
خرنامه ۲۰۱
خسرو وشیرین ۱۰۸، ۲۰۱، ۲۲۱،
۲۲۶
خطایی نامه ۱۷۶
خلاصة الاشعار ۶۹
خلاصة التواریخ ۱۸۳، ۲۰۷، ۲۷۶
خلاصهٔ تاریخ ابن بی بی ۱۱۶، ۱۱۷
خلاصهٔ خمسهٔ نظامی ۲۲۹
خنکارنامه ۱۴۵
خوابنامه ۲۰۱
خواص الحیوان ۱۷۶
خورشید وماه ومهر ۲۵۰

د

دائرة المعارف اسلام ۴۰، ۷۸، ۱۱۷،
۱۸۵، ۱۸۷، ۲۰۱، ۲۷۰
داراب نامه بیغمی (= داستان فیروزشاه)
۱۳۱، ۲۲۱
داراب نامهٔ طرسوسی ۱۲۹، ۱۳۰،
۲۷۴، ۲۷۵
داستان حیرت افزای فرنگ ۲۰۰
داستان فرخ روز ۲۲۰
داستان فیروزشاه پسرداراب ۲۲۱
دانشمندان آذربایجان ۱۲۰، ۱۷۶،
۱۸۴، ۱۸۷، ۲۷۴
دبستان فارسی ۲۴۵
دخترهندو ۲۴۹

درةالتاج ۱۲۱
درةالقواعد فارسی ۲۴۴
در یکتا ۲۵۰
دستاویز فارسی‌خوانان ۲۴۵، ۲۴۶
دستنویسهـای مصور کتابخانـهٔ دانشگـاه استانبول ۱۴۷
دستورالسلطنه **۱۹۸**
دستورالعامل فی‌وجع‌المفاصل **۱۶۱**
دستورالانشا ۲۱۱
دستورچه ۲۴۵
دستور زبان فارسی ۲۴۵
دستور سخن ۲۴۵، ۲۵۶
دفترمخالفات علی چلبی ۲۲۹
دقایق‌الحقایق ۱۲۹، **۱۳۹**، ۱۹۶
دیار بکریه ۱۷۸
دیوان آصفی ۲۳۰
دیوان ادایی شیرازی ۱۷۶
دیوان اطعمهٔ بسحق ۲۵۶
دیوان البسهٔ نظام قاری ۲۵۶
دیوان امیرشاهی ۲۳۰
دیوان انوری ۱۴۴
دیوان جامی ۱۶۴، ۲۳۰
دیوان جم سلطان ۱۶۶، ۲۷۴
دیوان حافظ ۱۲۶، ۲۱۷، ۲۱۹، ۲۲۹
دیوان حامدی اصفهانی ۱۵۰، ۱۵۱
دیوان حلیمی شروانی ۱۹۸
دیوان داعی ۱۴۰
دیوان درویش پاشا ۲۳۶
دیوان سلطان بایزید ۱۶۱
دیوان سلطان‌سلیم ۱۷۰
دیوان سلطان سلیمان **۱۸۱**
دیوان سلطان ولد **۱۰۰**
دیوان سودایی ۲۲۹
دیوان سیف فرغانی ۷۹، ۱۰۹، ۲۷۵
دیوان عارف چلبی **۱۰۰**
دیوان عبید زاکانی ۱۵، ۲۷۵
دیوان عراقی ۷۸، ۱۰۸، ۲۷۵
دیوان غازی‌گرای تاتار ۱۸۵
دیوان فضولی **۱۸۶**، ۲۲۶، ۲۳۰، ۲۷۶
دیوان قبولی ۱۵۰، ۱۵۶، ۱۶۳، ۲۷۶
دیوان‌کبیر (= کلیات شمس) ۹۴
دیوان گلشنی بردعی ۱۷۵
دیوان لاهوتی ۲۵۷
دیوان نفعی ۲۰۱
دیوان واقف خلخالی **۱۸۴**

ر

راحةالصدور ۴۵، **۴۷**، ۲۴۹، ۲۷۵
راحةالنفوس ۱۹۸
راز نهان و ماه فیروز ۲۵۰
رباب شکسته ۲۴۹
رباب‌نامه **۱۰۰**
رباعیات خیام ۲۱۹
رباعیات عارف چلبی ۱۰۰، ۲۷۵
رتبةالحیات ۱۰۷
رسائل خواجه عبدالله انصاری ۱۴
رسالهٔ اختلاجات ۲۱۲
رسالهٔ زندگی‌مولانا ۹۲، ۹۴
رسالهٔ سیاسیه برای سلیم ۱۷۸
رسالهٔ فریدون‌سپهسالار **۱۰۱**، ۱۰۲
رسالهٔ مفردات عربی و فارسی برای املا ۲۴۴

رساله‌های حروفی ۱۳۵
رستم زال ۲۵۰
رستم و سیاوش ۲۵۰
رسوم الرسائل و نجوم الفضائل ۱۲۱، ۲۷۴
رشحات عین‌الحیات ۱۴۹، ۲۷۵
روح‌المثنوی ۲۱۷
روزنامهٔ آذربایجان ۲۶۰
روزنامهٔ اختر ۲۳۴، ۲۴۶، ۲۵۳، ۲۵۴
روزنامهٔ تجدد ۲۶۰
روزنامهٔ شمس ۲۵۳
روزنامهٔ سروش ۲۵۳
روزنامهٔ صوراسرافیل ۲۵۳
رند و زاهد ۱۸۶
روضة‌العقول ۲۷، ۶۲، ۱۱۸، ۲۰۲
روضة‌الکتاب ۹، ۷۹، ۸۸، ۱۱۰، ۱۲۷، ۱۲۸
رهبر فارسی ۲۴۵
رهبر قواعد فارسی ۲۴۴
رهنمای فارسی ۲۴۵
ریحانة الادب ۱۷۶، ۲۱۴

ز

زادالمسافرین حسینی هروی ۲۰۱
زبان‌آموز برلیج، تعلیم فارسی با اصول برلیج ۲۴۵
زبان فارسی ۲۴۶
زبدة الاشعار ۱۹۹
زبدة الطومار ۱۴۶
زبدة القواعد ۲۴۴
زبدهٔ فارسی ۲۴۴
زبور ۱۰
زمزمه ۲۴۹

س

سرآمدان سخن ۲۴۶
سرگذشت اشك دوم ۲۵۰
سرگذشت پرویز ۲۵۰
سفارتنامهٔ رحمی ۲۲۷
سفارتنامه‌های ایران ۱۷۵، ۱۸۲، ۲۱۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۳۴، ۲۷۵
سفرنامهٔ ابن بطوطه ۱۳، ۲۷۳
سفرنامهٔ حاجی پیرزاده ۲۵۲
سفرنامهٔ ناصرخسرو ۲، ۲۷۶
سلجوقنامهٔ قانعی طوسی ۶۰
سلسلة‌الذهب ۱۶۳، ۲۳۰
سلك الجواهر ۱۴۰
سلیم‌خان نامه ۱۴۵
سلیم شاه‌نامه ۱۴۵
سلیم‌نامهٔ ادایی‌شیرازی ۱۴۵، ۱۷۶
سلیم‌نامهٔ منشور ۱۴۵
سمك عیار ۱۲، ۲۲۰، ۲۲۱
سنبلستان یا قرائت فارسی ۲۴۵
سندبادنامه ۲۷
سؤال وجواب‌فذلکهٔ قواعدفارسی ۲۴۵
سوانح احمد غزالی ۱۰۸
سهراب یا فرزندکش ۲۳۲، ۲۵۰
سیاحت‌نامهٔ اولیا چلبی ۲۲۷، ۲۲۸
سیاست‌نامه ۱۱۹
سیرت‌النبی ۱۴۰
سیرت جمال‌الدین ساوجی ۱۶

ش

شاه اسماعیل ۲۵۰
شاهنامهٔفردوسی ۳۴، ۳۶، ۳۸، ۳۹،

۱۱۷، ۱۴۸، ۲۲۰، ۲۲۹
شاهنامه (ترجمهٔ...) ۱۵۱
شاهنامه (تاریخ سلطان‌سلیمان) **۱۴۶**
شاهنامهٔ عارف (= سلیمان نامه) **۱۴۶**
شاهنامه شناسی ۱۴۸، ۲۷۵
شاه و درویش هلالی ۲۳۰
شرح احوال عطار ۱۴، ۲۷۵
شرح بوستان (سروری) ۱۹۸، ۲۱۶، ۲۱۷
شرح بوستان (سودی) ۲۱۷
شرح بوستان (شمعی) ۲۱۷
شرح بهارستان ۲۱۸
شرح بیست باب خواجه نصیر ۱۶۸
شرح تحفةالاحرار ۲۱۸
شرح تحفهٔ شاهدی **۲۱۵**
شرح رباعی ابوسعیدابوالخیر ۱۹۶
شرح زیج الغ بیگ ۱۶۸
شرح دیوان حافظ (زاهدبن علی) ۲۱۷
شرح دیوان حافظ (سروری) ۱۹۸، ۲۱۶، ۲۱۷
شرح دیوان حافظ سودی ۲۱۶، ۲۳۲
شرح دیوان حافظ (شمعی) ۲۱۷
شرح سبحة الابرار ۲۱۸
شرح قصیدهٔ تائیهٔ ابن فارض ۲۶، ۲۹، **۱۲۲**
شرح گلستان (سروری) ۲۱۷
شرح گلستان (سودی) ۲۱۷
شرح گلستان (شمعی) ۲۱۷
شرح گلستان (لامعی بروسوی) ۲۱۷
شرح گلشن راز ۱۶۸
شرح مثنوی (انروی) ۲۱۶
شرح مثنوی (سروری) ۱۹۸، ۲۱۶
شرح مثنوی (سودی) ۲۱۶
شرح مثنوی (سیواسی) ۲۱۷
شرح مثنوی (مراد بخاری) ۲۱۷
شرح مطالع ۱۲۶، ۱۳۶
شرفنامهٔ بدلیسی **۱۸۵**
الشقایق النعمانیه ۱۳۵
شمع و پروانه (مثنوی...) ۱۷۴
شهنامهٔ سلیم‌دوم **۱۴۶،۱۴۷**
شهنشاهنامه (= مرات عثمانی) **۱۴۷**
شهنشاهنامهٔ مراد سوم **۱۴۷**
شیرین شمایل ۱۹۹

ص

صحاح عجمیه ۱۸۶، **۲۱۴**
صحایف تقویم ۲۱۲
صحت‌الابدان ۲۷
صرف فارسی ۲۴۴
صرف‌ونحو فارسی ۲۴۵

ض

ضحاك ماردوش ۲۵۰

ط

طالع ولادت محمدبن مراد ۲۱۲
طبقات‌الممالك‌فی‌درجات المسالك **۱۹۸**
طرز نوین تعلیم فارسی ۲۴۴
طوطی‌نامه ۲۵۰

ظ

ظفرنامه ۱۶۰

ع

عالم‌آرای عباسی ۱۸۳، ۲۷۳
عقاید اهل سنت ۲۸
عقودالجواهر **۱۴۰**، **۲۱۵**

غ

غرر قواعد الفارسیه ۲۴۴
غزای سلیمانی **۱۴۶**
غزانامهٔ روم **۱۴۴**
غزوات سلطان سلیم ۱۷۲
غنچهٔ قواعد فارسی ۲۴۴
غنیة‌الکاتب ومنیة‌الطالب ۱۲۱، ۲۷۴

ف

فاذن (رسالهٔ...) ۱۳۶
فالنامهٔ حامدی ۱۵۰
فتوت‌نامه ۲۶۷
فتوت‌نامهٔ ناصری ۱۰۶
فتوحات جمیله **۱۴۶**
فتوحات سلیمانی **۱۴۵**
فتوح العجم **۱۴۷**
فردوس‌المرشدیه ۲۴۹
فرهاد وشیرین ۲۵۰
فرهنگ ایران درقلمرو ترکان ۲۳۳، ۲۷۶
فرهنگ ایران زمین ۱۰۶، ۲۷۶
فرهنگ ترکی به‌فارسی **۲۱۶**، ۲۶۵، ۲۷۳
فرهنگ شعوری (= لسان‌العجم) **۲۱۴**
فرهنگ ضیا **۲۱۵**
فرهنگ فارسی به‌ترکی **۲۱۶**
فرهنگهای عربی به‌فارسی ۲۱۴

قسطاط‌العداله فی‌قواعدالسلطنه ۳، ۱۶، ۱۰۸، **۱۱۸–۱۲۰**
فلك نامه **۱۴۰**
فوائدالشرقیه ۲۲۵
فهرست کتابخانه‌موزهٔ توپقاپوسرای ۱۴۵، ۱۴۷، ۱۷۵، ۱۷۷، ۱۸۲، ۱۹۸، ۲۵۴
فهرست کتابخانهٔ موزهٔ قونیه ۲۰۲
فهرست کتابخانهٔ ملی‌پاریس ۱۴۶، ۱۴۷
فهرست کتابخانهٔ ملی تبریز ۲۷۶
فهرست میکروفیلمهای کتابخانـهٔ مرکزی دانشگاه تهران ۴۹، ۷۸، ۲۷۵
فهرست نسخه‌های خطی مغنسیا ۱۴۷
فهرست نسخه‌های خطی فارسی ۲۱۴، ۲۷۶
فریدة الدریه فی‌قواعد الفارسیه ۲۴۴
فیه مافیه ۲۱، ۷۸، ۹۳، ۹۴، ۲۵۷، ۲۷۴

ق

قائمه درتوضیح بحرالغرایب **۲۱۴**
قاموس‌الاعلام ۱۳۵، ۱۴۱، ۱۴۸، ۲۰۱، ۲۰۳، ۲۱۴، **۲۳۲**، ۲۳۷، ۲۶۴،
قاموس ترکی ۲۶۷
قانون ادب ۲۷، ۴۰
قرائت برای صنف چهارم ۲۴۵
قرائت برای صنف دوم و سوم ۲۴۵
قران حبشی ۱۲۹
قصهٔ فیروز شاه ۲۲۱
قلندرنامهٔ خطیب شیرازی ۱۴، ۱۶، ۲۷۴
قلندرنامهٔ خواجه عبدالله انصاری ۱۴
قند پارسی ۲۴۶
قواعدالرسائل و فرائدالفضائل ۱۱۸، ۱۲۰
قواعد فارسی ۲۴۴

قواعد فارسی و عربی و ترکی ۲۴۵
قواعد فارسیه ۲۴۳، ۲۴۴ـ
قواعد فارسیه با سؤال و جواب ۲۴۴
قواعد فرسیه و نظام الکلام ۲۴۴، ۲۴۵
قواعد فارسیه برطرزنوین ۲۴۶
قواعد فارسیه به طرز نوین ۲۳۳
قواعد لسان فارسی ۲۴۴
قواعد معما ۱۷۴
قواعد مفصل فارسی ۲۴۴
قواعد مفید فارسی ۲۴۴
قهرمان نامه ۱۲۹

ك

کاتبیه **۱۴۰**
کارنامهٔ تحقیقات ایرانی ۲۲۲
کاروان عمر ۲۴۶
کاشف الاسرار و مطلع الانوار **۲۱۶**
کامل التعبیر ۲۷، ۴۰
کاوه (نمایشنامه) **۲۳۲**، ۲۵۰
کتابشناسی ترکیه دربارهٔ ایران **۲۲۰**، ۲۳۳، ۲۴۲، ۲۵۰
کشف الاسرار علی لسان الطیور والازهار ۲۵، ۲۸
کشف الاسرار وعدة الابرار ۲۴۹
کشف الظنون ۱۲۲، ۱۷۷، **۲۰۲**، ۲۲۱، ۲۷۴
کفایة الطب ۲۷، ۴۰
کلیات دیوان جامی ۱۶۴
کلیله ودمنه ۲۷
کلیله ودمنهٔ منظوم ۲۷۶
کمال نامه **۱۴۰**
کنجکاوی در زردشت ۲۴۶
کنزالتحف **۱۴۰**
کنه‌الاخبار ۱۴۸
کیمیاء القلوب **۱۶۱**

گ

گزارش مردم گریز ۲۵۰
گزیدهٔ قوائد فارسی ۲۴۴
گلزارنامه **۱۶۱**
گلستان سعدی ۱۹۹، ۲۱۹، ۲۳۷، ۲۴۳
گلشن ادب ۲۴۴
گلشن اسرار ۲۱۵
گلشن توحید ۲۱۶
گلشن راز ۱۷۴
گلشن فارسی ۲۴۴
گل صدبرگ ۱۵۱
گل وبلبل ۱۸۵
گنجینهٔ قواعد فارسیه ۲۴۴، ۲۵۴
گوهر سنجیده ۲۴۴
گوهر فارسی ۲۴۴

ل

لباب الالباب ۵۸
لسان فارسی ۲۴۵
لطائف الحکمه **۱۲۳**، ۲۷۳
لغت حلیمی (= بحرالغرایب) **۲۱۴**
لغت‌نامهٔ دهخدا ۲۱۴، ۲۶۴
لغت نعمة‌الله **۲۱۵**
لمعات عراقی ۱۰۸
لیلی ومجنون ۱۹۷، ۲۲۱، ۲۲۶

م

ماجرای عشق ۲۴۹
مبدأ تحصیل فارسی ۲۴۵
مثنوی مولوی ۱۵، ۹۴، ۹۵، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۶، ۱۳۹، ۲۱۹، ۲۳۳، ۲۳۴
مجالس النفائس (ترجمهٔ...) ۱۴۵، ۱۷۱-۱۷۶، ۲۱۸، ۲۷۶
مجالس سبعه ۹۴
مجلهٔ آینده ۳۹
مجلهٔ ارمغان ۲۵۲، ۲۶۰
مجلهٔ پارس ۲۵۳، ۲۵۸
مجلهٔ ثروت فنون ۲۴۹
مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات [تهران] ۷۸، ۱۸۰، ۲۷۶
مجلهٔ راهنمای کتاب ۲۲۴، ۲۲۷
مجلهٔ کاوه ۲۵۵
مجلهٔ وحید ۲۳۶، ۲۷۴
مجلهٔ یغما ۲۱۴
مجمع الرباعیات ۲۷ ــ ۲۹، **۴۲ ــ ۴۵**
مجمع الخواص ۱۸۴، ۱۸۶، ۲۷۵
محیط اصول فارسی ۲۴۵
محیط اللغه ۱۹۶
مختصر اصول فارسی ۲۴۶
مختصر سلجوقنامهٔ ابن بی بی ۴۷، ۵۷، ۶۲، ۶۵، ۸۸
مخزن الاسرار ۳۳، ۳۴، ۲۷۶
مدارمکالمهٔ عربی وفارسی وترکی ۲۴۴
مدح فقر و ذم دنیا ۲۴، ۲۸
مرآت الصحه ۱۶۸
مرآت الادوار **۱۸۵**
مرآت شمس المنیر **۱۹۸**
مرآت عثمانی (= شهنشاهنامه) **۱۴۷**
مرزبان نامه ۲۷، ۶۲
مرشد الکتاب ۶۲
مرصادالعباد ۲۴، ۲۹، ۳۰، ۵۷ ــ ۵۹، ۶۲، ۸۷، ۹۲، ۱۳۸، ۲۷۵
مرقات الادب **۲۱۵**
مرقات الکلام العرب والعجم ۲۱۵
مرموزات اسدی ۳۰، ۳۱، ۲۷۶
مسامرةالاخبار ۶، ۷، ۹، ۱۰، ۷۷، ۷۹، ۸۸، ۸۹، ۹۴، ۹۵، ۱۰۶، **۱۱۷**، ۱۱۸، ۱۲۵، ۲۷۳
مشرق قواعد فارسی ۲۴۴
مصباح الهدایه ۲۴۹
مصرحة الاسما **۲۱۴**
المطالب العلیه **۱۶۰**، ۱۶۱
مطالع الانوار ۱۲۶
معارف برهان محقق ۶۷، ۹۳، **۹۹**، ۱۰۰
معارف بهاءولد ۹۳، **۹۸**، ۱۰۰، ۲۷۴
معارف سلطان ولد **۱۰۰**
المعجم ۵۸
معیار قواعد فارسی ۲۴۴
مفاتیح الدریه ۲۴۳
مفتاح المعاملات ۳
مفتاح سکاکی ۱۲۶
مفتاح کنوز ارباب قلم ۱۶۱
مقالات شمس تبریزی ۹۸ ــ ۱۰۰
مکتوبات مولوی ۹۴
ملتمسات ۱۲۱
مناظرهٔ الجواهر لمسرت الخواطر ۱۷۷
مناظرهٔ چنگ و شراب ۱۱
مناظرهٔ قهوه و شراب ۱۸۵
مناقب العارفین ۹ ــ ۱۱، ۱۷، ۲۱، ۶۷، ۹۱، ۹۴، ۹۵، **۱۰۴**، ۱۲۵-۱۲۷، ۲۷۳

مناقب اوحدالدین کرمانی ۵۹، ۲۷۵
مناقب جمال‌الدین ساوی ۱۶، ۲۷۴
مناهج العباد ۱۲۳
منتخبات حکمیه ۲۴۴
منتخبات دانش ۲۴۶
منتخبات شاهنامهٔ فردوسی ۲۴۴
منتخبات فارسیه ۲۴۴
منتخبات گلستان ۲۴۵
منتهی المدارك ۱۲۳
منشآت فریدون بیگ (= منشآت السلاطین) ۱۶۴، ۱۸۱، ۲۰۳، ۲۰۵ — ۲۱۱، ۲۳۰، ۲۷۶
منشآت بدرالدین یحیی ۱۲۶، **۱۲۷**
منشآت تاجی‌زاده ۲۰۳، ۲۷۴
منشآت دورهٔ محمد فاتح ۲۰۳
منشآت سعدالدین مسعود **۱۱۱**
منشآت کتابخانهٔ حسین نخجوانی ۶۷، ۶۹، ۸۴، ۱۲۷، ۲۷۶
منشآت کتابخانهٔ ملی پاریس ۷۲
منهج الرشاد **۱۶۰**
مونس الاحرار ۴۳
مونس العوارف ۱۲۹

ن

ناچیز ۲۴۹
ناصف المألوف ۲۴۵
ناموارهٔ دکتر محمود افشار ۲۰۷، ۲۴۲
نتیجة القواعد ۲۴۴
نتیجهٔ قواعد فارسیه ۲۴۵، ۲۵۴
نخبة اللغه **۲۱۵**
نزهة الکتاب ۱۱۸، ۱۲۰
نزهة المجالس شروانی ۳۹، ۴۰، ۴۲، ۴۹، ۵۶، ۷۲، ۷۲، ۲۷۵
نسترن ۲۴۹
نشریهٔ بنیاد تاریخ ترك ۲۲۹
نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات تبریز ۱۴۷
نشریه نسخه‌های خطی دانشگاه تهران ۱۴۵
نصاب الصبیان فراهی ۱۲۱، ۱۴۰
نصایح حکما ۲۴۴
نصایح الفارسیه ۲۴۴
نصایح الملوك ۲۲۹
نصیب الفتیان و تشبیب البیان ۱۲۱
نصیحة الحکما ۲۴۴
نصیحة الملوك ۲۲۹
نغمهٔ سحر ۲۴۹
نفحات الانس ۱۰۷
نفرین ۲۴۹
نقاوت الادوار **۱۶۱**
نگارستان ۱۹۶
نوادر التبادر لتحفة البهادر **۱۲۹**، ۲۷۵
نوال الفضلا ۲۱۴
نوای صریر ۲۴۶
نوباوهٔ قواعد فارسی ۲۴۴
نهایة الادراك ۲۵

و

وامق و عذرای عنصری ۲۲۱
وامق و عذرای لامعی **۲۲۱**
وجوه قرآن ۴۰
وسیلة المقاصد **۲۱۴**
وفیات الاعیان ۱۳۵، ۱۷۲
وقایع سلطان بایزید مع سلیم‌خان **۱۴۵**
وقایعنامهٔ میخائیل سریانی ۴۰
الولد الشفیق **۱۳۹**
ولدنامه ۹۳
ویس و رامین ۱۲۶

ه

هدایة الغبی ۲۵
هشت بهشت ۱۷۶
هفت اقلیم ۷۲
هفت جام ۱۸۶
هنرنامه ۱۴۶
هیئت ملاعلی قوشچی ۱۶۰

ی

یادبودهای سفارت استانبول ۹۶، ۲۵۴، ۲۵۷، ۲۷۴
یادگار حریت ۲۴۹
یادگار شباب ۲۴۹
یوسف و زلیخا ۲۲۱، ۲۲۶، ۲۲۹

فهرست
نامهای جایها

آ

آب بند ۱۰
آب گرم ۱۰، ۳۵
آذربایجان ۲، ۹۸، ۱۲۴
آران ۱۷۰، ۱۸۵
آسیای صغیر (در بیشتر صفحات)
آقسرای ۱۰، ۱۱، ۶۷، ۷۷، ۸۴، ۱۰۹، ۱۲۹
آق شهر ۳۵، ۱۶۷
آلمان ۴۶، ۱۰۶
آناطولی ۱۰، ۲۴، ۱۸۳
آنکارا ۱۰، ۲۷، ۴۰، ۴۲، ۱۱۸، ۱۳۹، ۱۴۳، ۲۱۶، ۲۲۳، ۲۶۴، ۲۷۱، ۲۷۳
آلبانی ۲۰۰، ۲۳۱–۲۳۴
آیدین ۲۵

الف

اخسیکت ۱۰۹
اخلاط ۲، ۳، ۴، ۱۱
ادرنه ۱۴۳، ۲۲۳
اربیل ۳۰
اردبیل ۱۰، ۱۵، ۱۷۲، ۱۷۳
ارزروم ۳۳، ۳۶، ۸۲، ارزن‌الروم ۲۷
ارزنجان ۴، ۱۱، ۳۰، ۳۳، ۳۵، ۶۰، ۶۵، ۷۵، ۸۲، ۸۶، ۹۲، ۲۰۵، ۲۱۸
ارزنگان ۱۰
ارس ۲۵۴
ارمن ۴۶
ارمنستان ۱۲۵
ارمیه ۹۴، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵
اروپا ۱، ۱۶۶، ۲۲۲، ۱۳۲، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۵۱
ازمیر ۱، ۲۲۳
ازنکمید ۲۰۵
استانبول ۱۰، ۲۶، ۱۳۳، ۱۳۶، ۱۴۰، ۱۴۳ — ۱۴۵، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۶۵، ۱۶۸، ۱۷۰ — ۱۷۲، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۸۰ — ۱۸۳، ۱۸۵، ۲۰۲، ۲۰۵، ۲۰۹، ۲۱۵، ۲۲۳، ۲۲۸، ۲۳۱ ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۹، ۲۴۴ — ۲۴۶، ۲۴۸، ۲۵۰–۲۵۸، ۲۸۱، ۲۷۲
اسلامبول ۲۵۳
اشنو ۱۲۴
اصفهان ۱۰، ۱۵۰، ۱۷۱
افغانستان ۱۷۰

البستان، ابلستین ۷۷
اماسیه ۱۱، ۳۳، ۶۷، ۶۹، ۱۳۸، ۱۵۶، ۱۶۳
امریکا ۲۲۲
انجمن آثار ملی ۱۴، ۲۷۵
انجمن اتحاد اسلام ۲۵۲
انجمن تاریخ ترك ۱۰۲، ۱۱۶، ۲۷۳
انجمن زبان ترك **۲۶۳**
انجمن سعادت ایرانیان ۲۵۲، ۲۵۳
انجمن معارف عثمانی ۲۴۵
انطالیه ۲۶، ۲۹
انقره ۲۶۴، ۲۷۳، ۲۷۴
انگوریه **۴۲**
اهر ۶۹، ۱۸۵
ایتالیا ۱۶۶
ایران (در بیشترصفحات)

ب

باغچه سرای ۱۸۵
بالکان ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۴، ۲۳۵
بحرخزر ۱۷۲
بخارا ۱۸۲، ۲۰۶
بدلیس ۱۸۵
بربر ۴۶
برغلو ۴۷
برلن ۲۵۵
بسفر ۲۳۹
بصره ۱۹
بغداد ۳۰، ۳۹، ۴۰، ۵۹، ۶۰، ۹۲، ۱۰۷، ۱۷۰، ۱۸۳، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۹۱، ۲۵۳
بلخ ۹۲
بلغارستان ۱۴۵، ۲۳۱
بلغراد، بلگراد ۱۷۴
بندرعباس ۱۷۹
بندماهی ۱۰
بنگاه ترجمه و نشر کتاب ۱۳، ۲۷۳–۲۷۵
بنیاد زبان ترکی ۲۶۳، ۲۶۴
بنیاد شاهنامهٔ فردوسی ۱۴۸، ۲۷۵
بنیاد فرهنگ ایران ۳۵، ۶۰، ۱۲۳، ۱۲۹، ۲۲۱، ۲۶۵، ۲۷۳–۲۸۶
بوداپست ۲۲۹
بودین ۲۲۹
بوردور ۲۲۳
بورسا ۱۱، ۱۳۳، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۶۵، ۲۲۳
بوسنه، بوسنی ۱۹۹، ۲۱۶، ۲۳۲، ۲۳۴، ۲۳۵
بیزانس ۷، ۱۷، ۳۹، ۱۳۳، ۱۴۳، ۱۴۴، ۲۶۷
بیستون ۱۹۰
بی‌شهر ۳۸
بیمارستان ایرانیان استانبول ۲۵۱

پ

پاکستان ۲۲۲، ۲۷۰
پرگام ۱۰
پکن ۱۷۶

ت

تبریز ۱۰، ۱۰۵، ۱۰۹، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۷، ۱۴۷، ۱۵۲، ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۷۵، ۱۸۰، **۱۸۴**، ۱۸۵، ۲۰۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۶۰

تربت‌حیدریه ۱۵
ترکیه (در بیشتر صفحات)
تفلیس ۳۹
توقات ۲۳،۷۵،۱۰۸،۱۵۰،۱۹۶
تهران ۲۴۹
تیرانا ۲۰۰

ج

جامع مراد ۱۲
جرجان ۱۲۶
جوین ۱۰
جیحون ۱۴

چ

چالدران ۱۷۰، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۹۷،
۲۰۴،۲۱۹
چاه سالار خراسان ۴
چخورسعد (= ایروان) ۲۰۷
چشمه ۱۰
چین ۵،۵۴،۱۰۹،۱۷۶

ح

حبشه ۱۸۴
حجاز ۱۰۱،۱۷۱
حسن قلعه ۲۰۱
حلب ۹۳،۱۸۴

خ

خان‌صاحب اصفهانی ۱۹
خان ضیاءالدین وزیر ۲۰
خان والده ۲۵۵
خانقاه گلشنی بردعی ۱۷۵

خراسان ۱۰، ۱۴، ۱۵، ۲۱، ۸۷، ۹۸،
۱۴۸،۱۷۳،۱۸۰
خطا ۶۴
خلیج‌فارس ۱۷۹،۲۶۴
خوی ۱۰۵،۱۲۴

د

دارالترجمهٔ همایونی ۲۱۹
دارالشفای سیواس ۴۹
دارالفنون عثمانی ۲۴۶
دانوب ۲۲۲
دبستان ایرانیان استانبول ۲۴۶،۲۵۱
درجزین، درگزین ۲۰۰
دریای سیاه ۷۷،۱۱۲،۲۲۲
دمشق ۱۲۵
دنیسر ۱۲۹
دیاربکر ۳۰۴،۱۲۹،۱۸۳،۱۸۵،۲۲۳
دیوریقی، دورکی ۱۱،۳۳

ر

راوند ۴۷
رزن ۲۰۰
رصدخانهٔ مراغه ۱۲۲،۱۶۸
رضائیه ۱۲۴
رودس ۱۶۶،۱۷۵
روسیه ۱۷۹،۲۵۷،۲۵۹
روم (در بیشتر صفحات)
رومانی ۲۳۱،۲۳۳
روم ایلی ۱۸۳
ری ۱۰

ز

زنجان ۱۰

س

سارد ۱
ساری ۱۰
ساوه ۱۰
ستنبول ۴۶
سجاس ۱۰
سرایوو ۲۳۵، ۲۳۶
سلطانیه ۱۰۰، ۱۰۵
سمرقند ۱۶۰، ۱۷۴، ۱۸۲
سنتلو ۶۷
سوراخان ۶۷
سیحون ۱۰۹
سینوب ۷۷، ۱۱۱، ۱۱۲
سیواس ۱۱، ۱۳، ۲۴، ۲۹، ۳۰، ۳۲، ۴۰، ۴۹، ۷۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۲۲، ۱۳۶، ۱۳۸، ۱۳۹، ۲۰۵

ش

شام ۴۶، ۵۴، ۷۷، ۹۳، ۱۰۸، ۱۸۰، ۲۴۴
شروان ۱۵۶، ۱۷۰، ۱۸۵
شیراز ۱۰، ۹۵، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۴۵، ۱۷۲، ۲۲۶

ص

صربستان ۲۳۴-۲۳۶

ط

طرابلس ۱۸۳، ۲۳۲
طرسوس ۱، ۱۳۰
طوس ۱۰

ع

عراق ۴۷، ۱۲۹، ۱۷۱، ۱۸۰
عربستان ۱۸۰

غ

غزنین ۳۷

ف

فارس ۵۸
فرارود (= ماوراءالنهر) ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۲، ۲۰۴، ۲۱۱
فراشر، فراشار ۲۳۲
فرانسه ۲۰۰، ۲۴۷، ۲۴۹
فراهان ۱۰۷
فرغانه ۱۰۹، ۱۱۰
فرنگ ۴۶
فرهنگستان ادب وهنر ۲۲۲
فرهنگستان مجارستان ۲۲۹

ق

قاضی‌کوی ۱۰
قاهره ۱۷۵
قبادآباد ۱۰
قبچاق (دشت...) ۱۷۲
قراحصار ۱۰۳
قرامان ۱۳۸، ۲۰۹
قره‌داغ ۲۳۴، ۲۳۵
قزوین ۱۰، ۱۸۲
قسطمونی ۲۵، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۳، ۲۲۳، ۲۲۴

قسطنطنیه ۱۸،۱۴۴،۱۶۶
قفچاق ۱۱۲
قندهار ۶۶
قونیه ۱۱، ۱۷، ۲۰، ۳۷، ۳۸،۴۸،۶۰، ۷۵، ۸۷ – ۸۹، ۹۱–۹۶، ۹۹، ۱۰۲، ۱۰۳،۱۰۷–۱۰۹،۱۱۷،۱۲۲–۱۲۶، ۱۳۰، ۱۳۹،۲۱۴،۲۲۳،۲۲۷،۲۴۴
قهقهه ۱۸۵
قیصریه ۱۱، ۲۹، ۳۰،۴۸،۴۹،۶۷،۷۵، ۷۷، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۹، ۲۲۳
قیساریه ۷۷
قیلوحصار ۴۱

ك

کاشان ۴۷
کتابخانهٔ آستان قدس (مشهد) ۳۵
کتابخانهٔ حسین نخجوانی ۹
کتابخانه سرایوو ۲۳۵
کتابخانهٔ سلیم آغا (قونیه) ۱۲۱
کتابخانهٔ سلیمانیه (استانبول) ۱۶،۴۲
کتابخانهٔ عمومی حسین چلبی (قونیه) ۱۳۶
کتابخانهٔ عمومی قسطمونی ۱۱۸
کتابخانهٔ عمومی مغنسیا ۱۶،۱۴۷
کتابخانهٔ فاتح ۲۴،۱۳۶،۱۳۹،
کتابخانهٔ گوتا ۳۶
کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران ۳۶، ۴۰،۱۱۸،۱۲۲،۱۴۷،۲۰۸
کتابخانهٔ ملی (آنکارا) ۲۴۲،۲۴۳
کتابخانهٔ ملی (پاریس) ۱۱۸، ۱۲۷، ۱۳۹،۲۷۴
کتابخانهٔ ملی (تبریز) ۶۷،۸۴،۲۷۶
کتابخانهٔ ملی (وین) ۲۲۹
کتابخانهٔ موزهٔ ایاصوفیه ۱۱۶، ۱۳۸، ۱۵۶،۲۷۳
کتابخانهٔ موزهٔ بریتانیا ۱۴۵،۲۲۰
کتابخانهٔ موزهٔ توپقاپوسرای ۳۵،۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۷۲، ۱۷۵،۱۷۷،۱۹۹، ۲۰۷،۲۱۱
کتابخانهٔ یوسف آغا (قونیه) ۱۲۲
کربلا ۲۳۴
کردستان ۱۷۰
کرمان ۱۰۷
کرمانشاه ۲۵۳
کرواسی ۲۳۶
کریمه ۱۲۴،۱۸۵،۱۹۸
کشمیر ۱۱۲
کمجان ۱۰۷
کوسه داغ ۷۰،۷۵

گ

گرگان ۱۱۷،۱۲۶
گلخانه (کاخ...) ۲۴۰
گنجه ۱۰
گورمه ۱
گیلان ۳۶،۱۷۸

ل

لارنده ۹۲
لاریسا ۱۹۹
لاذق ۱۳
لاهور ۲۲۱
لرستان ۲۰۹، لورستان ۲۱۰
لیدن ۲۷۰

م

ماردین ۳۳،۳۵،۱۲۹
ماوراءالنهر ۱۷۱
مجارستان ۱۸۵، ۱۴۶، ۲۰۸، ۲۲۹ – ۲۳۱
مدرسهٔ سلسله(مسلسله؟) ۱۳۶
مدیترانه ۲۶،۱۳۰
مراغه ۱۰،۱۰۵،۱۲۲
مرکز پژوهش آثار فارسی و کتابشناسی ایران ۲۲۲
مرند ۵،۱۰
مسجدسبز (بورسا) ۱۱
مشهد ۳۵
مصر ۵، ۸۹، ۱۰۸، ۱۶۵، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۸۰، ۱۸۴، ۲۰۰، ۲۰۴، ۲۳۰
مغنسیا ۱۴۶، ۲۲۳
مقدونیه ۲۳۴، ۲۳۵
مکه ۱۷۰، ۱۸۳، ۱۸۴، ۲۰۴
ملازگرد، منازگرد ۴، ۱۰،۳۲
ملطیه ۱۱، ۳۰، ۳۳، ۴۰، ۶۲، ۹۲، ۱۰۷، ۱۲۲، ۱۳۸
موستار ۱۹۹، ۲۳۲، ۲۳۶
مؤسسهٔ فرهنگی منطقه‌ای ۲۷۶
موصل ۵۰،۵۶،۱۲۵
مولتان ۱۰۷
میافارقین ۳۳،۳۵

ن

نخجوان ۱۰
نکیسار ۴۱
نیشابور ۱۰۹،۱۱۰،۱۱۷
نیک‌ده ۱۰،۱۳۹
نیل ۸۹

و

وارنه ۱۴۵
وان ۳
وزارت فرهنگ ترکیه ۲۲۰
وین ۲۳۱

ه

هرزه‌گوین ۲۳۴–۲۳۷
هرمزگان ۱۴۸،۲۷۵
هری ۸۵
همدان ۱۰،۳۰،۷۰،۱۰۰،۲۰۰
هند ۳،۲۴،۵۸،۶۰،۱۰۷،۱۳۸،۱۶۹، ۱۷۱،۲۰۶،۲۱۱،۲۱۳،۲۲۲،۲۷۰
هوراند ۱۸۵

ی

یاسی چمن ۲۰۵
یانیه ۲۳۲
یمن ۱۸۰،۱۹۷
یوگوسلاوی ۲۱۵،۲۱۶،۲۳۱،۲۳۲، ۲۳۴–۲۳۷
یونان ۱،۱۹۹،۲۳۱
یونان (= قرامان) ۲۰۹